
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

---

132. évfolyam

2021

1. szám

Mészáros Csaba

Néprajz és antropológia (vagy a kettő együtt)

A hazai néprajzi és/vagy antropológiai diskurzusokban mára egyre kisebb intenzitással merül fel a két tudományág, vagy kutatási hagyomány – tehát a néprajz és az antropológia – egymáshoz való viszonya.¹ A kérdést érintő megszólalások igen gyakran nemcsak az antropológia és a néprajz hazai intézmény- és tudománytörténeti alakulását vették számba, hanem azt is, hogy milyen módszertani, ismeretelméleti különbségek polarizálódnak a két elnevezés mögött. E vita kezdeményezője nem egyszer éppen azzal érvelt, hogy az általa kimutatott metodológiai különbségek nemcsak alátámasztják, de egyenesen megkövetelik a két diszciplína elválasztását, megkülönböztetését.²

Tanulmányom elsődleges célja az, hogy kilépjen ebből a zárt és ellentétpárokból építkező értelmezési keretből, amely – ahogy a diskurzus elhalása is mutatja – egyre kevésbé eredményez gyümölcsöző ismeret- és tudományelméleti vitákat. Ahogy a negyedévszázados Replika vitában Pléh Csaba fogalmazott: „A merev diszciplináris elhatárolás sokkal inkább egzisztenciális eredetű, mintsem a dolgok logikájából fakadó”.³

Éppen ezért a továbbiakban amellet kívánok érvelni, hogy nem lehet megérteni és leírni az elmúlt három évtized hazai néprajzi/antropológiai eszmecseréit anélkül, hogy ne kerüljenek mérlegre azok az alapvető tudomány- és ismeretelméleti kérdések, amelyek a tudománytörténeti változásokat tudománymetodológiai közegükben szemlélik. Tanulmányomban annak a kérdésnek a megvitatásához kívánok hozzájárulni, amely a néprajzkutatás és az antropológia kapcsolatának lehetséges értelmezési kereteit kívánja megragadni. Ennek érdekében kritika alá vonom azt a perspektívát, amely (szinte kizárólag) paradigmaváltásként értelmezi magyarországi közegében az antropológia megjelenését és térnyerését.

Amellet fogok érvelni, hogy a tudományos paradigmák egymásutánisága, mint értelmezési keret, valójában nem megvilágítja, hanem inkább elfedi azokat a folya-

---

¹ Kotics József és Lajos Veronika írásai ugyanerre, vagyis a diskurzus kiüresedésére mutatnak rá (Kotics 2020.; Lajos 2020).

² Niedermüller 1989, 1993, 1994.

³ Pléh 1994: 156.

matokat, amelyek az elmúlt három évtizedben lejátszódtak Magyarországon. Ennek elsődleges oka pedig az, hogy a módszertani és szemléletmódbeli különbségeket a kuhni tudományos paradigmákhoz ragaszkodó értelmezési keret kizárólag tudomány-szociológiai szempontból képes értelmezni – megkérdőjelezve a paradigmaváltások tudományelméleti, racionális megalapozottságát.⁴ A kuhni tudományos paradigma, mint értelmezési keret ugyanis tagadja a tudományos igazolás logikáját. Ahogy Kuhn fogalmaz: „Valójában csak a tudományos közösség egyes csoportjai közötti versenynek mint történeti folyamatnak az eredménye lehet, hogy elvetnek egy addig elfogadott tudományos elméletet, és elfogadnak egy újat”.⁵ Másképpen fogalmazva: a tudományos igazolásnak nincsen belső logikája, és a racionális előrehaladás helyett valójában csupán az egyes tudományos iskolák közötti vetélkedés létezik. Ennek a gondolatmenetnek a következetes végigvitele azzal a következménnyel jár, hogy az egyes paradigmák között nincsen a tekintetben különbség, hogy az egyik „jobb” vagy érvényesebb módszertannal rendelkezik-e mint a másik. Inkább csak abban mutatkozik különbség, hogy az új paradigmának az adott tudomány-szociológiai közegben jobbnak kell látszódnia, mint a meghaladott.⁶ A paradigma sikere tehát nem abban áll, hogy egyes problémákat sikeresebben old meg vetélytársainál, hanem inkább abban, hogy reménytelibbé teszi a sikert.⁷

Mindezek okán valójában egy nehezen feloldható, körkörös érveléshez jut el a paradigmaváltás szükségessége mellett állást foglaló Niedermüller Péter. Hiszen a tudományon belüli változások szükségességét ismeretelméleti és metodológiai szempontokkal indokolja úgy, hogy valójában az általa javasolt tudományelméleti keret megkérdőjelezi az ismeretelméleti szempontok szerepét a paradigmaváltások során. A néprajz és az antropológia hazai helyzetét megvitató eszmecsere máig hatóan ez a paradoxon határozta meg, egy olyan szűk (és félrevezető) értelmezési keretbe szorítva a vitát, amely éppen ezért nem bontakozhatott ki teljes gazdagságában. Annak ellenére, hogy a tudomány-szociológiai szempontok egyre gyakrabban és egyre hangsúlyosabban kapnak szerepet az antropológia és a néprajz közötti különbségek bemutatásakor,⁸ a tudomány-metodológiai keret érvényességének kérdése nem kapott hasonlóképpen kellő figyelmet.

Ennek oka az, hogy a niedermülleri javaslatot kritizáló, annak ellentmondó hangok is javarészt a Niedermüller Péter javasolta értelmezési keretben érveltek, mégpedig akképpen, hogy a néprajz paradigmái amúgy is sokszínűek és nemcsak Magyarországon, hanem Németországban és az angolszász nyelvterületen is sokféle irányzat él egymás mellett.⁹ Ezek ugyan mind jogos és releváns ellenvetések, de azt a felvetést a vitapartnerek sosem kérdőjelezték meg, hogy egy paradigma mi alapján minősíthető „jobbnak”, érzékenyebbnek vagy nagyobb megvilágító erővel rendelkezőnek, mint egy másik. Tanulmányomban tehát arra törekszem, hogy a probléma kapcsán

⁴ Farkas 1994: 38.

⁵ Kuhn 2000: 26.

⁶ Kuhn 2000: 65.

⁷ Kuhn 2000: 71.

⁸ Kotics 2020.; Lajos 2020.

⁹ Mohay 1994.; Voigt 1994.; Fejős 1994.; Sárkány 1990, 2013.

kibontakozott eszmecserék imént vázolt belső ellentmondását feloldjam azáltal, hogy a kuhni tudományos paradigmák modelljét elhagyva egy másik értelmezési keretben helyezzem el az antropológia és néprajz alakulástörténetének bemutatását.

E célnak megfelelően tanulmányomban elsőként arra kívánok választ keresni, hogy miképpen tekinthető tudományos tevékenységnek és még inkább tudományos módszertannal rendelkező kutatási tevékenységnek a néprajzi és az antropológiai kutatás. Amellett kívánok érvelni, hogy a puha, kvalitatív adatokra való fókuszálás ellenére van olyan ismeretelméleti magja a néprajznak/antropológiának, amely feljogosítja a tudománytörténeti kérdések vizsgálóit arra, hogy a tudományszociológiai szempontokon túl tudományelméleti megfontolásokat is érvényesítsenek a néprajz/antropológia változástörténetének vizsgálata során.

Ez a kiindulópont egy további számottevő következménnyel is jár. Mégpedig azzal, hogy az egyes antropológiai és néprajzi irányzatok közötti különbségek vizsgálata során szükséges megtalálni azt a magot, amely az eltérő kutatási irányzatok és módszerek között a közös racionális ismeretelméleti alapot megteremti. Enélkül ugyanis nehéz lenne bármiféle kapcsolatot találni nemcsak a hazai néprajz és antropológia között, hanem az antropológia különféle iskolái és módszertanai között is. Vagyis nemcsak a néprajz és az antropológia kapcsolata és egysége kerül mérlegre akkor, amikor paradigmákról beszélünk, hanem az antropológia, mint világszerte eltérő érdeklődési köröket és módszertani eljárásokat átfogó diszciplína egysége is. Erre a csapdahelyzetre szeretném felhívni a figyelmet egy tudománytörténeti szempontból kiválóan adatolt esemény, Robert Lowie és Alfred Reginald Radcliffe-Brown levelezésének rövid bemutatása által. Ez az esettanulmány tanulságos példát hoz arra, hogy egy adott időpillanatban a módszertani és tudományszociológiai különbségek felmutatása nem indokolja tudománytörténeti távlatból az antropológia (rész)diszciplínákra való felosztását.

Annak érdekében, hogy a néprajz/antropológia módszertani különbségei, diszciplináris egysége valamint racionalitása egyszerre megőrizhető legyen, a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a Lakatos Imre javasolta „tudományos kutatási program” értelmezési keretében szemléljem azokat a folyamatokat, amelyek az antropológia/néprajz elmúlt három évtizedének hazai tudománytörténetét jellemezték. Éppen ezért a jelen tanulmány célja nem az, hogy véleményt mondjon a néprajz és az antropológia magyarországi tudományközi kapcsolatának sajátosságairól, hanem az, hogy egy új értelmezési keretet javasoljon a további néprajzi/antropológiai tudományelméleti és tudománytörténeti diskurzusokhoz.

TUDOMÁNYOS ANALÍZIS ÉS HERMENEUTIKA

A bölcsészet- és társadalomtudomány megkülönböztetésében foglalt magyar nyelvű kettősége nem adja vissza pontosan azt a különbséget, amely az angolszász szakirodalomban és intézményi rendszerben határozottabban megjelenik, elhatárolva a „*humanities/human arts*” és a „*social sciences*” terrénumát egymástól.¹⁰ Ez olyannyi-

¹⁰ Moed 2005: 147–152.

ra igaz, hogy a két kutatási tevékenységet olykor alapjaiban eltérő foglalatosságnak ítélik meg, amely nemcsak eltérő kutatási kultúrákba beágyazva valósul meg, de eltérőképpen viszonyul a tudományos kijelentés igazságtartalmához. Vagyis nemcsak a természettudományi kutatás tekinthető különálló/önálló ismeretelméleti rendszerrel rendelkező foglalatosságnak, hanem a bölcsészet és társadalomtudományok is.¹¹ Ez az elkülönülés olyan valós problémákat is felvet, hogy egyáltalán miképp működhetnek együtt a társadalom és bölcsészettudományok – vagyis létezik-e olyan közös episztemé, amelyen belül érvényesnek tekinthető egy-egy kijelentés.¹²

Ez a probléma arra is rámutat, hogy minden bizonytalanság illúzió a Popper feltételezte tudományos módszertani monizmus,¹³ ugyanis nemcsak nehéz, de egyenesen lehetetlen a társadalom- és bölcsészettudományok módszertanát olyan finomra hangolni, mint a természettudományokét.¹⁴ A metodológiára való összpontosítás nehezen összeegyeztethető a jelentéssel átitatott emberi cselekvések vizsgálatával. Antropológusként/néprajzusként ezt úgy lehet a legegyszerűbben megfogalmazni, hogy bizonyosan nem az a legszerencsésebb megoldás, ha a megfigyelés *módszertana* határozza meg az észleletet, hanem érdemes elsőbbséget adni az adott közösség cselekvéseinek, és e cselekvések szabályainak. Az egységes és következetesen képviselt módszertanra való hagyatkozás sok esetben inkább kerékkötője, mint segítője a társadalmi jelenségek vizsgálatának és észlelésének.

Nem véletlen ez a kettősség. Az antropológus/néprajzos érdeklődése egyaránt irányulhat olyan kérdésekre, amelyek empirikusan ellenőrizhetők – és ellenőrizendők –, mint például arra, hogy milyen eszközöket használnak egy közösség tagjai, milyen szállástípusok figyelhetők meg, és olyanokra, amelyek empirikus ellenőrzésének lehetőségei rendkívül korlátozottak, vagy egyenesen lehetetlenek. Ez utóbbiak közé tartoznak egyebek mellett egy-egy közösség világképének, hiedelemvilágának, erkölcsének kutatására vonatkozó kérdések. Nem meglepő tehát, hogy számos antropológus (köztük igen nevesek is) még azt is megkérdőjelezi, hogy egyáltalán tudományos tevékenység-e az antropológia művelése.¹⁵ Sőt, rákérdeznek arra is, hogy miképpen tekinthető racionális tevékenységnek az emberi életvilágok kutatása.¹⁶ Az antropológia egyes posztmodern irányzataiban egyáltalán nem volt ritkaság az, hogy a kutatók elutasították azt az álláspontot, miszerint a kutatás feladata valamilyen igazság kimondása, helyzet leírása vagy éppen a tudás termelése, és sokkal inkább a megjelenítésre, a felidézésre, a kreatív kutatói fantázia használatára helyezték a hangsúlyt.¹⁷

Az antropológiai kutatásnak éppen ez a kettősség az egyik legjelentősebb dilemmája. Az, hogy vajon miképpen lehet összeegyeztetni a tudományos tevékenység módszertani kötöttségeit és empirikus bázisát azzal az igénnyel, hogy a jelenségeket önmagukban, a kutatói módszertantól függetlenül legyen képes szemlélni, befogadni

¹¹ Kagan 2009: 40–41.

¹² Pedersen 2016.

¹³ Popper 1957.

¹⁴ Winch 1990.

¹⁵ Leach 1984.

¹⁶ Shweder 1984: 28.

¹⁷ Tyler 1986: 123–125.

(és megélni) a kutató. Az egymással feleselő, vitázó antropológiai kutatási irányzatok éppen ezért hol az egyik, hol a másik irányba kilendülve értelmezik az antropológia érvelésének jellegét. Míg az egyik oldalon a komparativisztika, a strukturalizmus, az etnoökológia vagy a matematikai módszereket használó antropológia található, addig a másik oldalon a bennszülöttek szemszögét hangsúlyozó terepmunka központú kutatások, az etnometodológiai iskolák, a fenomenológiai antropológia vagy legújabban az ontológiai antropológia helyezkedik el.

Amikor az antropológus/néprajzkutató tevékenységének tudományos mivolta mérlegre kerül, mérlegre kerül egyúttal a terepmunka és az adatgyűjtés kapcsolata a tudományos következtetésekkel. Az a kérdés, hogy az antropológiai kutatásnak miképpen van empirikus bázisa, számos különálló problémából tevődik össze. Elsőként abból, hogy sokszor ugyanazon terepen más és más – olykor pedig ellentmondó – következtetésre jutnak a kutatók. Erről a kérdéstről korábban a terepmunka értékelése kapcsán már részletesebben írtam,¹⁸ itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy az empirikus adatok általi cáfolhatatlanság valójában nemcsak az antropológia (és a bölcsészet-, valamint társadalomtudományok) sajátja, hanem igaz a természettudományos kutatásokra is.¹⁹ Továbbá jelentős nehézséget jelent az is, hogy nehéz szigorú kauzális viszonyokat felfedezni az emberi cselekvésekben és társadalmi jelenségekben, a kultúra kódjai, jelentései pedig nem ritkán véletlenszerűek, nem racionálisak, egymásnak ellentmondók: vagyis igen gyakran empirikus alapon nem lehet a terepmunkát követően kikristályosodott következtetéseket sem cáfolni, sem megerősíteni, hiszen minden és mindennek az ellenkezője lehet akár *egyszerre* is igaz.²⁰

Mindezen kétségtelenül fennálló problémák ellenére sem a néprajztudományt, sem az az antropológiát nem érdemes megfosztani empirikus bázisától. Nemcsak ezért, mert az antropológus kvalitatív kutatási eredményeit később akár kvantitatív kutatási módszerekkel ellenőrizni lehet, cáfolva vagy jóváhagyva azokat,²¹ hanem azért is, mert egy-egy valóban nehezen cáfolható, ellenőrizhető és reprodukálható kutatási témán és kutatói perspektíván túl még bőven van helye az antropológiában az empirikusan jobban lekövetelt jelenségek kvalitatív kutatásának is.²² Abból a tényből tehát, hogy nem lehet mindent empirikusan alátámasztani, és a kutatás által nem lehet a „teljes” igazságot felfejteni, nem érdemes arra következtetni, hogy egyáltalán semmit sem lehet megérteni a néprajzi/antropológiai terepmunka által.²³

A kérdés tehát nem az, hogy egyáltalán van-e empirikus alapja a néprajzi/antropológiai kutatásnak, hanem az, hogy miképpen lehet egyre pontosabbá, egyre elmélyültebbé tenni az antropológiai kutatásokat.²⁴ A fent említett dilemma – vagyis a *módszertan* pontosítása és a jelenségekre magukra való összpontosítás különbsége – arra mutat rá, hogy erre egymástól elérő, sőt esetenként inkongruens értelmezési le-

¹⁸ Mészáros 2016.

¹⁹ Vö. Feyerabend 1974.; Lakatos 1997.

²⁰ Shore 1983: 943.

²¹ Pajo 2018.

²² O'Meara 1989: 366.

²³ Pina-Cabral 2009.

²⁴ Gingrich 2009.

hetőségek is adóttak. Így az általánosításnak, a következtetések levonásának sem csak az az egyetlen módja lehetséges, amely a különféle esetek *között* hoz létre kapcsolatot, hanem az is, amely egy-egy eseten *belül* ad lehetőséget általános érvényű következtetések levonására.²⁵ Ezt a kétféle lehetőséget láttatja másképp Matei Candea akkor, amikor a komparativisztika két, egymással nehezen összeegyeztethető útját írja le, vagyis a laterális (esetek közötti) és a frontális (vagyis egyetlen esetre összpontosító) összehasonlítás módszerét.²⁶

Az, hogy melyik néprajzkutató/antropológus miképpen értelmezi az empirikus bázis és a tudományos következtetés közötti kapcsolatot – nyilvánvalóan eltérő, időben változó. Ahogy az is, hogy mennyire, milyen mértékben tekinti tudományos tevékenységnek az antropológiai kutatást. Azonban ez elsősorban nem egyéni döntés kérdése. A szociokulturális környezet, a kutatási és oktatási hagyományok, az adott történelmi helyzet és sok egyéb tényező nagyban befolyásolja azt, hogy az eddig tárgyalt ismeretelméleti és módszertani kérdésekre milyen választ ad egy kutató.

Amikor tehát az egyes kutatási irányzatokat és egymást követő módszertani változásokat számba kívánjuk venni, akkor elengedhetetlen a szélesebb szociokulturális kontextus számbavétele is. Különösen igaz ez akkor, amikor a tudományos paradigmák egymásutániságának értelmezési keretében kívánjuk megérteni, leírni e különbségeket. Mivel a tudományos paradigmák elmélete – mint tudománymetodológiai értelmezési keret – eredetileg a természettudományok változásainak leírására lett kidolgozva, annak társadalomtudományi és bölcsészettudományi hasznosítása nem automatikus, és a változások értelmezéskor fokozott mértékben igényli a kulturális-társadalmi közeg minél teljesebb bevonását.²⁷ E széles kontextus figyelembe vételével lehet csak képet alkotni arról, hogy a néprajzkutatás és antropológia egyes iskolái milyen kapcsolatban állnak egymással.

TUDOMÁNYOK ÉS CÍMKÉK SOKFÉLESÉGE

Az a kérdés, hogy az egyes néprajzi és antropológiai tudományok és hagyományok milyen viszonyban állnak egymással, már igen régóta foglalkoztatja a kutatókat. Itt nemcsak azokra a munkákra gondolok, amelyek a népismereti kutatások tudományos megszilárdulását egészen a 18. századig követik Európában vagy még tovább,²⁸ hanem azokra is, amelyek az antropológia és a néprajzkutatás paradigmaticus váltásait mintegy új – akár párhuzamos – diszciplínák létrejöttéért értékelik.²⁹ Különösen tanulságos, és széles körben kutatott az, ahogy a *Volkskunde* és a *Folklore* elnevezések érvénye mérlegre került 70 éve Németországban, illetve 30 éve az Egyesült Államok-

²⁵ Schnegg 2015: 33. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Clifford Geertz is a „sűrű leírás” antropológiai munkamódszerének bemutatásakor (Geertz 1994: 194–196).

²⁶ Candea 2018a.

²⁷ Harvey 1982: 85–86.

²⁸ Liebersohn 2009.; Vermeulen 2015.

²⁹ Barrera-Gonzalez et al. 2017.

ban.³⁰ Hofer Tamás 1996-ban,³¹ Sárkány Mihály pedig 2013-ban kellő részletességgel mutatta be azt, hogy milyen sokszínű lehetőségei vannak az egyes tudományos módszertanok és tudományos elnevezések egymásmellettségének,³² így e helyt nem szükséges amellett érvelni, hogy akár az azonos tudományos elnevezések is milyen különbségeket hordozhatnak.

A kérdés sokkal inkább az, hogy az eltérő tudománytörténeti hagyományokat és szociokulturális háttereket képviselő iskolák mennyire tekinthetők egységesnek, és a közöttük megmutatkozó különbségek valójában alkalmasak-e arra, hogy önálló módszertannal és ismeretelméleti horizonttal rendelkező tudományos tevékenységekként lehessen értelmezni őket. Vagyis felmerül a kérdés, hogy hol húzódnak a határok – ha egyáltalán fennállnak – az eltérő elnevezésű és háttérű kutatási irányzatok között.

Visszaulva az első fejezetben megfogalmazott gondolatokra – ha a tudományos paradigmák egymásutánosságát érvényes keretként fogadjuk el – akkor erre a kérdésre kizárólag tudomány-szociológiai választ lehet adni. Tehát az, hogy miképp tevékenykedtek és határozták meg önmagukat egy-egy tudományos elnevezés alatt dolgozó kutatók, döntő tényezőnek bizonyul. Vajon akkor, amikor a magyarországi (szocio) kulturális antropológia történetét meg kell rajzolni, akkor milyen módszerekkel lehet bármilyen érvényes demarkációs elvet kijelölni? A kutatások témája, esetleg módszertana vagy inkább az intézményi keretek jelölik ki azt, hogy ki és miképp fér bele a hazai antropológia történetébe? Jó példát hoz erre a dilemmára, és még inkább annak megoldatlanságára Kézdi Nagy Géza rövid tudománytörténeti szemléje, ahol a magyar kulturális antropológia történetében békésen megfér egymás mellett Hunfalvy János, Fél Edit, Hoppál Mihály és Boglár Lajos.³³ Teljesen nyilvánvaló az, hogy minden olyan tudománytörténeti kísérlet, amely valamiképp megkísérli meghatározni azt, hogy mi is Magyarországon az önálló antropológia és kik az antropológusok, anélkül, hogy egy demarkációs elvet következetesen végigvinne – kudarcra van ítélve.

Joggal lehet ellenvetni azt, hogy az antropológia intézményi keretei Magyarországon még fiatalok és nem teljes mértékben kiforrottak, éppen ezért nehéz szigorú és következetes demarkációs elvvel elkülöníteni azt, hogy mely kutatók és milyen kutatások alkotják a magyarországi antropológia tudománytörténetét, és melyek a néprajzét vagy az etnológiáét. Ez az ellenvetés jogos, azonban van egy másik probléma is. Azt is nehéz meghatározni, hogy melyek azok a módszertani, ismeretelméleti különbségek, amelyek alkalmasak arra, hogy a néprajzinak és az antropológiainak nevezett műhelyeket megkülönböztessék. Reménytelen vállalkozás lenne számba venni azokat a munkamódszereket, témákat, eljárásokat, és ismeretelméleti horizontot, amelyek alapján meghatározható lenne az, hogy valamely kutatási tevékenység antropológiai vagy néprajzi – különösen retrospektív módon. Vajon az átányi vagy a varsányi kutatás melyik tudomány-terület eredményeinek részét képezi, és hová lehet besorolni a hazai etnológia kutatási hagyományát? Hol és miképp helyezhető el Jankó János,

³⁰ Bausinger 1989.; Ben-Amos 1998.

³¹ Hofer 2018.

³² Sárkány 2013.

³³ Kézdi Nagy 2008.

Schmidt Éva vagy éppen Nagy Zoltán kutatása? A visszatekintés szempontja azért is különösen fontos, mert a tudománymetodológia Lakatos Imre javasolta értelmezési keretében sosem a jelenben, hanem visszatekintve lehet megállapítani azt, hogy egy-egy tudományos kutatási program önálló-e és sikeres-e.³⁴

ETNOLÓGIA, ETNOGRÁFIA ÉS ANTROPOLÓGIA (EGY ESETTANULMÁNY)

A fenti tézist alátámasztandó egy olyan esettanulmányt szeretnék bemutatni, amely élesen rávilágít arra, hogy a kutatás jelenében nehezebb tudománytörténeti szempontból maradandó következtetéseket levonni egy-egy diszciplína vagy módszertan helyzetéről, mint visszatekintve. Az Osztrák-Magyar Monarchia szülöttje, egy bizonyos Robert Heinrich Löwe,³⁵ vagy az antropológiai szakirodalomban ismertebb nevén Robert Lowie volt az első olyan kutató, aki tudománytörténeti igényű munkában vette számba az általa etnológiának nevezett tárgykört, vagy még inkább tudományos érdeklődési irányt. A *History of Ethnological Theory* című munkája 1937 decemberében jelent meg.³⁶ Rögtön az első oldalon a szerző határozott véleményt formál arról, hogy mi is az etnográfia, mi is az antropológia, és milyen jellegű a kettejük között fennálló viszony. Ezek szerint:

„A néprajz (ethnography) az a tudomány, amely az emberi közösségek kultúrájával foglalkozik. Kultúráján mindannak az összességét értjük, amelyhez az egyén a társadalmán keresztül jut hozzá – vagyis olyna jelenségekhez, mint a hiedelmek, szokások, művészi elvek, táplálkozási szokások, kézművesség, vagyis amelyeket nem a saját kreatív tevékenységével alkot meg, hanem a múlt örökségeként, formális és informális oktatás révén szerez meg. A néprajz kapcsolata a társtudományokkal tehát világos. A néprajz az antropológiának (vagyis angolul annak a tudománynak, amely az emberre vonatkozó tudomány teljességét jelenti) az a része, amely nem foglalkozik az emberi rasszokkal, mint a *Homo Sapiens* biológiailag meghatározott csoportjai, és nem veszi számba az egyéni pszichológiát, illetve csak oly mértékben, amilyen mértékben azok rávilágítanak vagy hatnak a társadalom működésére.”³⁷

Ez a meghatározás és a Robert Lowie által felvázolt tudománytörténeti keret azonban nem minden korabeli kutatónak szolgált a megelégedésére. Alfred Reginald Radcliffe-Brown a brit szociálanropológiai iskola talán legnagyobb hatású kutatója – aki éppen ekkortájt költözött vissza Chicagóból Oxfordba – egy Lowie-nak címzett indultos levélben kéri ki magának azt, hogy bekerült Lowie etnológia-történetéről szóló könyvébe.³⁸ Egyúttal számon kéri azt is a szerzőn, hogy milyen jogon mossa bele őt abba a tisztázat-

³⁴ Carrier 2002.

³⁵ Érdekes adalék, hogy a Robert, H. Lowie Berkeley Egyetemen őrzött hagyatékában található egy felesége által írott családi genealógia is, amely szerint Lowie eredeti családnéve valójában Lévai volt, hiszen édesapja magyarországi zsidó családból származott. Kan 2019.

³⁶ Lowie 1937.

³⁷ Lowie 1937:1.

³⁸ Stocking 2003.

lan ismeretelméleti helyzetű tudományágba (vagyis az etnológiába), amellyel szemben ő munkássága során oly határozottan lépett fel. Ugyanis Radcliffe-Brown az általa művelt kutatási irányzatot (vagyis a szociálanropológiát) élesen elkülönítette a véleménye szerint csak feltételezésekből álló történeti jellegű etnológiától. Ahogy fogalmazott:

„Ön tökéletesen tisztában van azzal, hogy az etnológiát én tisztán történeti tudománynak tekintem, és megkülönböztetem a szociológiától vagy a szociálanropológiától. Ahogy azzal is tisztában kell, hogy legyen, hogy ezzel a témával kapcsolatos nézeteim 1923 óta nyomtatásban is ismertek. Tudnia kell arról is, hogy e különbségtételt sok más antropológus is osztja nemcsak Angliában és Franciaországban, hanem Amerikában is (például Redfield). Angliában senki sem álmodna arról, hogy Balfour szociálanropológusnak, Frazer-t vagy Durkheim-et etnológusnak nevezze [...] Lehet, hogy Ön szereti elegyíteni azt, amit mások etnológiaként, szociálanropológiaként és pszichológiaként megkülönböztetnek egymástól, és örömeire szolgál e fantasztikus keveréket etnológiának nevezni, de nincs joga hasonlóképpen más embereknek is a zűrzavar és kétértelműség szeretetét tulajdonítani, félreértelmezve a nézeteiket azáltal, hogy szándékosan figyelmen kívül hagy olyan dolgokat, amelyek alapvetők az ő gondolkodásukban, írásaikban és tanításaikban. Mi más lenne ez, mint tiszteletlenség az Ön részéről.”³⁹

Lowie a felháborodott levélre adott higgadt válaszában kétféle módon érvel. Egyrészt azt írja, hogy valójában sosem volt olyan egyértelmű Radcliffe-Brown pozíciója ez ügyben, mint amilyenek az 1937-ben visszatekintve tűnik. Korábban a diszciplináris különbségtétel nem artikulálódott ilyen határozottan nála. Másrészt, és ez a fontosabb érv, Lowie korántsem tekinti azt a paradigmátikus különbséget, amely a Radcliffe-Brown képviselte iskolát elkülöníti a saját kutatási módszerétől oly mértékűnek, hogy értelme lenne elkülönült diszciplinákról beszélni.

„A történelemtudományok és a fizikai tudományok megkülönböztetése még egyetemista korom óta ismerős számomra, amikor Windelbandot és Rickert-t olvastam. Azonban az antropológia gyakorlóí számára annak az ön által javasolt különbségtételnek nincsen akkora jelentősége, mint amennyit annak Ön tulajdonít. Nem ismerek ilyen áthatolhatatlan határokat a tudás keresésében. A kultúra egyes problémáinak kutatása földrajzi ismereteket igényel, más kutatásoknak viszont a történelemtudományra, a pszichológiára, sőt akár a kohászatra is támaszkodniuk kell akkor, ha éppen a bronzművesség fejlődését kívánjuk megérteni. Az adatok kezelésében az eljárásunk is a feladattól függően változik: a stratigráfia az őstörténeti kutatások során nyújt segítséget, és nem, mondjuk, a látomások tanulmányozásában.”⁴⁰

Ezt a választ annak a fényében érdemes értelmezni, hogy Lowie rendkívül tudatos volt Radcliffe-Brown munkásságának értékelése során, hiszen a könyvének 224 oldalán elég pontosan leírja, hogy miképpen tesz különbséget Radcliffe-Brown az etnológia és a szociálanropológia között.⁴¹ Semmiképp sem tekinthető pusztán hanyagságnak, és nem lehet a személyes ellentétnek tulajdonítani a két fél közötti nézetkülönbséget.

³⁹ Stocking 2003: 4.

⁴⁰ Stocking 2003: 7.

⁴¹ Lowie 1937: 224.

Ezen a ponton érdemes megállni a levélváltás és a könyv további ismertetésével. Ma, közel egy évszázadnyi távolságból világosan látszik az, hogy a Radcliffe-Brown számára oly fontos diszciplináris megkülönböztetés relevanciája csekély. Nehezen lehetne olyan antropológiatörténeti munkát találni, amely a két kutatót eltérő tudományágak képviselőjeként határozná meg.⁴² Azonban az is tisztán látszik, hogy a Lowie által használt megkülönböztetés és tudományos nomenklátúra szintén nem állja meg a helyét. Ma már ugyanis senki nem érvelne úgy, hogy az antropológia kulturális jelenségekkel foglalkozó része a néprajz (*ethnography*), és az antropológia tudománytörténetét, mint etnológiai tudománytörténetet lenne érdemes bemutatni. Igaz ez Radcliffe-Brown érvelésére is. Ma nehezen állja meg a helyét az a kijelentés is, hogy a szociológia és a szociálintropológia alapvetően ugyanazon, egymással jóformán csereszabatos tudomány. Sehová nem vezető kérdés lenne azt boncolgatni, hogy a fent vázolt vitában voltaképpen kinek is volt igaza.

Azonban arra a kérdésre, hogy milyen szociokulturális és tudománytörténeti háttér alapozta meg a vitát, érdemes néhány mondatban utalni. Ez ugyanis mindkét fél érvelésére és álláspontjára is hatott. A 20. század eleje nemzetközi antropológiájának érdeklődés körét három fő irányzat határozta meg. A korban még képviseltette magát az evolucionizmus, amely az egyes kulturális és társadalmi jelenségek magyarázatát azok eredetében, fejlődésében látta, a diffuzionizmus, amely ugyanezen jelenségek értelmezését azok vándorlásában, átvételében találta meg, valamint a funkcionalizmus, amely nem az egyes társadalmi intézmények eredetére, idő- és térbeli kapcsolataira összpontosított, hanem azok jelenbeli szerepére, funkciójára.⁴³ E kontextusra támaszkodva könnyen be lehetne szorítani a vitát abba az értelmezési keretbe, amelyet a diffuzionista és a funkcionalista iskolák társadalom- és kultúraszemlélete közötti különbség hozott létre. Ez esetben egyik oldalon állna a német diffuzionista földrajztudományi gyökerekre visszatekintő boasi kulturális partikularizmus, a másikon pedig a durkheimi társadalomelméleten alapuló angol funkcionális antropológia.

Ez azonban a vita értelmezésének szükségtelen leegyszerűsítéséhez és polarizálásához vezetne. Nemcsak azért, mert Lowie sok szempontból soha nem ízesült teljes mértékben a boasi kulturális partikularista kutatók körébe, és magát mindig egy kicsit kívülállónak, különutasnak érezte.⁴⁴ Hanem azért is, mert sok szempontból nagyon is hasonlított a két vitázó fél tudománysemlélete. A megrögzött empiricista Lowie, rendszerint tartózkodott a nagy teóriák megfogalmazásától, és eképpen legalább annyira szcientista volt, mint Radcliffe-Brown. Csak amíg a kiváló terepkutató Lowie a példák és esetek halmozásával kívánta elérni a tudományos pontosságot, addig Radcliffe-Brown inkább a megfelelő elemzési kategóriák és módszerek kimunkálásával. Lowie nem a teóriák megalkotásában látta a feladatát, hanem a nagy mennyiségű empirikus adatnak megfelelő értelmező módszertan megtalálásában.⁴⁵ A rokonság jelenségkörének vizsgá-

⁴² Barnard 2000.

⁴³ Vö. White 1945.

⁴⁴ Kan 2019.

⁴⁵ Murphy 1972: 73.

lata esetén, ez például éppen a funkcionalista megközelítés volt.⁴⁶ Sok szempontból tehát Lowie tekinthető a brit funkcionalista iskola egyik amerikai közvetítőjének.⁴⁷

Másrésről a brit funkcionalista szociálantróplógiában sem volt annyira egyértelmű a történeti és eredetkutatás elutasítása, ahogyan azt Radcliffe-Brown korábbi módszertani munkájában,⁴⁸ illetve a tudományágak közötti megkülönböztetés igényében⁴⁹ kifejezte. Egyrészt a funkcionalista látásmód már Radcliffe-Brown mesterének, az eredetre vonatkozó és történeti kérdésekre összpontosító Rivers munkásságában is megjelent,⁵⁰ másrészt a funkcionalista iskola másik jeles képviselője Bronislaw Malinowskit korántsem volt elutasító az eredetzetési és terjedési kérdések vizsgálatának tekintetében.⁵¹ Tehát a Radcliffe-Brown képviselte vegytiszta elkülönítése a feltételes történetiségen alapuló etnológiának és a társadalmi funkciókat szinkronitásban vizsgáló antropológiának nem a tudományos módszerek és iskolák különbségéből fakad, hanem elsősorban személyes meggyőződésből. Nyolc évvel a vita után Leslie White meggyőzően demonstrálta azt, hogy a két irányzat nem szükségszerűen kizárja, hanem inkább egy egységes kereten belül kiegészíti egymást.⁵²

A két kutató érvelésének megfelelő szociokulturális és tudománytörténeti kontextusba való helyezése ugyan megvilágító erejű, de a vita valódi tétje és kérdése számomra mégsem ez. Hanem az, hogy miképp lehet az, hogy történeti távlatból visszatekintve a diszciplináris különbségek és az inkongruensnek vélt kutatási módszerek egységesnek, egymással összeegyeztethetőnek tűnnek? Vajon mindennek pusztán tudományszociológiai okai lennének, és nem tartja össze őket semmiféle közös mag? Vajon tényleg nincsen érdemi párbeszéd – ahogyan azt a kuhni modell sugallja – az egyes egymást követő paradigmák képviselői között? Végül, miképpen lehet értelmezni azt a helyzetet, hogy az antropológia – amely a kulturális homogenitások dekonstrukciójának híve – olykor hajlamos egységesen értelmezve önmagát, szembeállítani tudásterületét más elnevezésű tudományágakkal (etnológia, néprajz, empirikus kultúratudomány stb.).⁵³ Nem lehetséges, hogy a határok meghúzása, a tudományos paradigmák hangsúlyozása valójában a módszertani sokszínűség és rugalmasság ellen hat?⁵⁴ Ha sokféle antropológia/néprajz/etnológia/stb. létezik egymás mellett, és ezeket sem tudománytörténetileg, sem módszertanilag nem lehet egymástól elkülöníteni, akkor milyen érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy egy-egy paradigmaváltás, módszertani újítás új, önálló diszciplínát hoz létre?

⁴⁶ Lowie 1915.

⁴⁷ Kan 2019.

⁴⁸ Radcliffe-Brown 1929: 53.

⁴⁹ Radcliffe-Brown 1951:22.

⁵⁰ Segal 1999: 132.

⁵¹ Symmons Symonolewic – Leach 1968.

⁵² White 1945.

⁵³ Candea 2018b.

⁵⁴ A néprajz sokszínű nemzeti iskoláinak módszertani gazdagságáról és annak előnyeiről lásd: Hofer 1989.

PARADIGMÁK ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI PROGRAMOK

Ezen a ponton érdemes megállni és levonni az eddig felvázolt gondolatmenet tanulságait.

1. Az antropológia/néprajztudomány változásairól, az egyes módszertani javaslatok státuszáról retrospektív módon pontosabb képet alkotni, mint a javaslat megtételének időpontjában.

2. Az egyes változásokat nemcsak tudományszociológiai közegükben érdemes szemlélni, hanem egy szélesebb szociokulturális közegben is.

3. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tudománymetodológiai szempontok érvényesítéséről le kell mondani, eltekintve az elméleti-módszertani változások párbeszédének, genealógiájának vizsgálatáról.

4. A néprajztudományt/antropológiát egyszerre jellemzi az empirikus bázishoz való ragaszkodás, valamint az a hermeneutikai kör, amely a kutatott tárgy és a kutató között létrejön.

5. E kettősség miatt az antropológiában/néprajztudományban jelentős mértékű a pluralizmus mind módszertani, mint episztemológiai szempontból, és ezért egyszerre tekinthető társadalom- illetve bölcsészettudománynak.

6. Nincsen olyan módszer, amellyel a néprajzi, etnológiai, antropológiai stb. kutatások egyes stílusai, iskolái között pontos határt lehetne húzni.

7. Mindezek alapján elmondható, hogy a tudományos paradigmák egymásutánisága, a normál tudomány gondolata, valamint a tudományos forradalom, mint elméleti keret nem mutat rá kellő pontossággal azokra a folyamatokra és párhuzamosságokra, amelyek tudományágunk történetét meghatározzák.

Amellett kívánok tehát érvelni, hogy egy másik elméleti keret – Lakatos Imre tudományelméleti munkái – hatékonyabban tudja támogatni azokat az eszmecesterket, amelyek a néprajz és az antropológia státuszát, episztemológiáját, illetve tudománytörténetét érintik. Lakatos úgy érvel, hogy nem kizárólag tudományszociológiai okai vannak annak, hogy egyes elméletek, paradigmák egymást követik, leváltják. Az egymást követő elméletek és az ezekkel együtt járó, szintén egymást követő módszertani szabályok a szerző értelmezési keretében *tudományos kutatási programokat* hoznak létre.

Egy-egy tudományos kutatási program két fontos alkotóelemből áll. 1. *Elméleti alkotórész*: ez maga is két részből áll, egy központi kemény magból és az azt körülövező segédhipotézisek védőgyűrűjéből. 2. *Módszertani alkotórész*: a kutatás végrehajtására vonatkozó kötelezően betartandó alapszabályok. Ezeknek is két fajtája van. Az egyik részük tiltásokat tartalmaz, ezt nevezi Lakatos „negatív heurisztikának”. A negatív heurisztika az elméleti alkotórész központi kemény magját képező állítások megkérdőjelezését tiltja. Emellett tartalmaz módszertani javaslatokat arra nézve is, hogy miképp léphet előre a tudományos kutatási program azáltal, hogy a kemény magot övező segédhipotézisek körét bővíti. Ezt nevezi Lakatos elméleti keretében „pozitív heurisztikának”.

A kutatási programok jellegüket tekintve kétfélék lehetnek: *progresszívek*, vagyis olyanok, amelyek a pozitív heurisztika segítségével előre tudnak jelezni bizonyos jelenségeket, és az ismeretek növekedésével járnak együtt; illetve *degeneratívák*, ami-

kor a segédhipotézisek csak utólag képesek magyarázatot nyújtani egy-egy jelenségre. Az egyes kutatási programok között verseny folyik, amelyből a progresszívebb kerül ki győztesen. Azonban azt, hogy egy kutatási program éppen sikeres-e vagy sem, azt mindig csak visszatekintve lehet megállapítani.⁵⁵

Az egymás mellett létező, egymástól nehezen elválasztható antropológiai iskolák a lakatosi elmélet keretén belül nem tekinthetők önálló tudományos kutatási programoknak. Pontosán azért nem, mert nem rendelkeznek egymáshoz képest inkongruens kemény magokkal. Ellenkezőleg, ez a sokszínű módszertani és elméleti öv(ezet) tételhető a tudományos kutatási program védőgyűrűjének, amely olyan pozitív heurisztikát tartalmaz, amely időről-időre javaslatot tesz arra, hogy milyen irányba érdemes bővíteni a segédhipotézisek körét. Vagyis a különféle néprajzi és antropológiai iskolák fejlődése az a pozitív heurisztika, amely ismeretnövekedést és egy-egy közösség jövőjére vonatkozó előrejelzéseket eredményez.

Talán különösnek tűnhet az, hogy az antropológia/néprajztudomány nemcsak meglévő állapotokat ért meg, ír le és elemez, hanem következtet, sőt jósl is, de éppen ez a sajátossága, lehetősége az egyik érv amellelt, hogy az antropológiai/néprajzi tudományos kutatási programja nem degeneratív. Az anticipációs antropológia mellett, amely kifejezetten egy-egy közösség jövőbeli állapotának előrejelzésére törekszik,⁵⁶ igen fontos eleme az előrelátás az alkalmazott és az akció antropológiának is.⁵⁷ Azonban ne gondoljuk azt, hogy mindez egy új, experimentális része az antropológiának, az előrejelzés, a jövőről való gondolkodás mint kulturális tárgy nemcsak egyes kutatók munkásságát határozták meg,⁵⁸ hanem mint kulturális tárgy jelentős mértékben áthatotta és áthatja m is az antropológia kutatás egészét.⁵⁹

A néprajzi, antropológiai kutatás előrejelző képessége a hazai kutatásokban is jól ismert módon szerepet kap a paraszti társadalom felbomlásával, az alkalmazott antropológiai munkák szerepével, a (neo)folklorozmus jelenségkörének vizsgálatával kapcsolatban, hogy csak néhány témát emeljek ki.⁶⁰ A kifejezett jövőkutatás ugyanakkor még gyerekcipőben jár Magyarországon, és antropológiai színezete sincs.⁶¹ Azt gondolom, hogy a néprajzkutatással és az antropológiával szemben támasztott jövőbeni elvárások egyebek mellett éppen ezt az előrejelző szakértői képességet fogják számon kérni a kutatásokon, latra téve a néprajzi/antropológiai munka hasznosságát, alkalmazhatóságát.

Tudományágunk pozitív heurisztikája egyre-másra hoz új módszertanokat, perspektívákat, vet fel új kutatási kérdéseket. Ezek egyike-másika ugyan egy független

⁵⁵ Lakatos 1997.

⁵⁶ Textor 1985, 1995.; Strzelecka 2013.

⁵⁷ Rylko-Bauer et al. 2006.

⁵⁸ Mint például Margaret Mead-ét, akinek a jövőről szóló tanulmányait 2005-ben adták közre (Textor 2005).

⁵⁹ Appadurai 2013.

⁶⁰ Igaz azonban az is, hogy a hazai néprajzi érdeklődés időperspektívája sokkal inkább a múlt és a jelen, mintsem a jelen és a jövő között kíván létrehozni kapcsolatot. Vö. Paládi-Kovács 2010: 3.; Balogh–Borsos 2006: 806-807.

⁶¹ Rab 2019.

diszciplína igényével lép fel, azonban mindezek a magelméletet nem érintik, sőt erősítik. Annak ellenére, hogy olykor megkérdőjeleződik az antropológia/néprajz kutatási programjának empirikus progressziója,⁶² egyelőre nem látszódik olyan rivális magelmélet, és tudományos kutatási program, amely a különféle antropológiai és néprajzi irányzatokkal szemben határoznák meg magukat. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam mindazokat a megfontolásokat, amelyek a lakatosi perspektívából szemlélve tudományágunk (vagy tudományos kutatási programunk) kemény magjának tűnnek.

A KEMÉNY MAG

A Lakatos Imre javasolta rendszerben a kemény mag a tudományos kutatási program központi nézeteit (kijelentéseit) foglalja magába. Ezek azok a kijelentések, amelyeket nem kérdőjelez meg a kutatás akkor sem, amikor ennek látszólag ellentmondó empirikus adatok merülnek fel. Ehelyett különféle kutatási irányokkal, segédhipotézisekkel kívánja a (látszólagos) ellentmondást (vagy az anomáliát) feloldani.

Itt rögtön vissza kell utalni arra a korábbi oldalakon leírt gondolatokra, hogy a kutatás során empirikusan egy sereg jelenséget nem lehet igazolni, és teljesen általános jelenség az is, hogy egymásnak ellentmondó folyamatokat és szabályokat figyelnek meg ugyanott az egyes kutatók. Ez így is van, de mindaz, ami empirikusan nem igazolható, az esetek többségében hermeneutikai módszerekkel pontosítható, gazdagabb értelmezésekkel ruházható fel. Az antropológiában és a néprajztudományban az empirikus adatok elemzése mellett – ahogy arról korábban már írtam – egyaránt szerepet kap a reflexivitás, vagyis az a hermeneutikai kör, amely az antropológiai ismereteket legalább két résztvevő között konstruálódó relációs tudássá teszi.⁶³ Az empirikus kutatás (és az anomáliák) valamint a hermeneutikai módszerek egymással egyre inkább összeegyeztethetőnek tűnnek.⁶⁴

Ha tehát létezik az emberrel foglalkozó tudománynak egy olyan kemény magja, amelyet sem empirikus adatokkal, sem hermeneutikai módszerekkel nem lehet megkérdőjelezni, akkor mi lehet az? Mi az az alapfeltevés vagy melyek azok az alapfeltevések, amelyek nem kérdőjeleződ(het)nek meg a kutatás során? Amikor tehát javaslatot teszek a tudományos kutatási program kínálta elméleti keret használatára, akkor javaslatot kell tennem arra is, hogy melyek azok az alapvető kijelentések, amelyeket a néprajzi/antropológiai kutatás nem enged megkérdőjelezni. Mivel szociokulturális jelenségeket kutatunk, ezért ellenpéldát mindenre lehet találni, és ellentétben a természettudományokkal, ahol a tudásrendszerek és tudásrégiók szervezettebben épülnek egymásra, a bölcsész- és társadalomtudományokban a negatív heurisztika szabálya sosem kizárólagos.

⁶² Borofsky 2019.

⁶³ Hastrup 2004.

⁶⁴ Schnegg 2015: 43–44.

A negatív heurisztikával kapcsolatos kérdés tehát úgy tehető fel, hogy az egyes ellenpéldákkal szemben mi az a néhány alapgondolat, amely a néprajzi/antropológiai kutatást alapvetően meghatározza. Én a kérdést három részre osztom: egy ontológiai jellegű kérdésre, amely arra vonatkozik, hogy *mi a tárgya* a kutatásnak, egy ismeretelméleti kérdésre, hogy *mi ismerhető meg* belőle, valamint egy harmadikra, vagyis, hogy melyek a kutatás tárgyának *a legfontosabb, tőle elválaszthatatlan attribútumai*.

A kutatás tárgya: ez már a tudományág elnevezésében is egyértelmű. A kutatás tárgya az ember(ek csoportja), vagyis az *anthropos*.⁶⁵ Annak a feltételezése, hogy vannak a világban olyan létezők, amelyeket/akiket ezzel a kategóriával meg lehet ragadni, és el lehet különíteni más létezőktől. Az jelentős kérdés, hogy az *anthropos* és a *homo sapiens* kategóriája miképpen esik egybe. A két kategória kapcsolatának történeti változására rengeteg esettanulmány mutat rá,⁶⁶ ahogy arra is, hogy az *anthropos* ontológiai státusza nincsen szükségszerűen lecövekelve a *homo sapiens* biológiai meghatározottságához.⁶⁷

A kutatás ismeretelméleti horizontja: mind a megszerezhető tudás határait, mind az ismeretek forrásaira, mind a megszerezett ismeretek jellegére igaz az, hogy az antropológiai, néprajzi tudományok sikeresen ötvözik a társadalomtudományos empirikus elemzési módszereket, és a bölcsészettudományokat átító hermeneutikát. Ezt már a 20. század elején is felismerték a kutatók, így Alfred Kroeber is, aki azt állította, hogy az antropológia a legemberibb/ leginkább bölcséleti a tudományok között, és a legtudományosabb a bölcsészetek között,⁶⁸ vagy később Eric Wolf, aki szintén az antropológiai tudás hibrid formáját tekintette a tudományág egyik legnagyobb erősségének.⁶⁹

A kutatott tárgy legfontosabb attribútuma a közösségi jelleg. A közösség pedig kultúrával és társadalmisággal rendelkezik. Éppen ezért az antropológiai kutatás nem tud eltekinteni az *anthropos* közösségi jellegétől. Az persze változhat, hogy a néprajzi/antropológiai kutatás miképpen határozza meg a kultúra vagy a társadalom fogalmát, az azonban soha, hogy ezeket a kategóriákat, mint érvényes kutatási keretet érvényre juttatja.

Úgy vélem, hogy a közös tudomány kemény magját a lakatosi értelmezési keretben ezek az elképzelések alkotják. Ezek azok a megkérdőjelezhetetlen alaptételek, kijelentések, amelyeket a terepmunka során gyűjtött adatok nem kérdőjelezhetnek meg. A kérdés az, hogy a fentiekén kívül meghatározhatók-e olyan további kijelentések, amelyek a negatív heurisztika részét képezik. Ez további tudománytörténeti kutatások tárgyát képezi. A jelen tanulmány csupán azt a célt tűzte ki, hogy a kuhni paradigmafogalommal szemben egy olyan más tudományelméleti értelmezési keret használatának lehetőségét vesse fel, amely gyümölcsöző módon járulhat hozzá a néprajztudomány és az antropológia kapcsolatának, szinergiáinak megértéséhez. A Lakatos javasolta modell használatának első következménye az, hogy az antropológiai és néprajzi tudományok

⁶⁵ A másik, tudományágot létrehozó szó az „ethnos” jelentése eredetileg inkább csoportot jelentett (akár állatokét is) Beekes 2010: 377.

⁶⁶ Düwell et al. 2014.

⁶⁷ Peters–Jandrić 2019.

⁶⁸ Kroeber 2004.

⁶⁹ Wolf 1964: 88.

mányokat lehet és érdemes is egyetlen közös keretben értelmezni. Egy olyan keretben, amely elsősorban a közös jegyeket és ismeretelméletet hangsúlyozza, pozitív heurisztikaként, vagyis módszertani gazdagságot eredményező jelenségekként értelmezve a különbségeket és az eltéréseket az egyes módszertanok és iskolák között. A probléma ezen elméleti keret használatával az, hogy mindez akár oda is vezethet, hogy felolvad és eltűnik az egyéb társadalomtudományok és bölcsészetek között az antropológia/néprajz. Az etnográfiai módszert alkalmazó egyéb tudományok (szociolingvisztika, szociológia, jelenkutatás stb.) egyes munkáit ugyanis hasonlóképpen jellemezheti a fenitekből megfogalmazott negatív heurisztika.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Már korábban is utaltam arra, hogy a tudománytörténeti változásokat (különösen a társadalom- és bölcsészettudományok esetén) érdemes a teljes szociokulturális közeg kontextusában szemlélni. Magyarországon a rendszerváltás idején a néprajzban megindult változások értelmezéséhez minden bizonnyal alkalmasabb, meggyőzőbb elméleti keretnek tűnt a kuhni tudományos paradigmák és a tudományos forradalmak feltételezése. A kuhni tudományelmélet kereti és a 30 évvel ezelőtti viták ugyan jelentős haszonnal jártak, de komoly károkat is okoztak az elmúlt évtizedekben. A jelen társadalmi és kulturális környezete azonban más elvárásokat, feltételeket és igényeket támaszt a néprajz és az antropológia viszonyának értelmezésével szemben.

Abban a közegben, amelyben a tudományos kijelentések értelme, haszna és megalapozottsága rendszeresen kritika tárgyát képezi, a tudományos műhelyek együttműködése, egymással való összehangolt kommunikációja érték kellene, hogy legyen. Abban a közegben, amelyben a nyilvánosság fórumain a tudományos megszólalások peremhelyzetbe kerülnek, érdemesebb lenne a szűkös erőforrásokkal ésszerűen, egymást támogatva gazdálkoni. Lezárva – tudományelméleti kérdésekben is – az ellentétpárokban való merev gondolkodást. Ehhez kíván hozzájárulni a tanulmányban javasolt elméleti keret, és annak jövőbeni továbbgondolása, pontosítása.

Irodalom

APPADURAI, Arjun

2013 *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. New York: Verso.

BALOGH Balázs – BORSOS Balázs

2006 A magyar néprajztudomány jelene (intézmények – kutatási irányok – tudományközi kapcsolatok). *Magyar Tudomány*, 167. 7. 806–812.

BARNARD, Alan

2000 *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

BARRERA-GONZÁLEZ, Andrés – HEINTZ, Monica – HOROLETS, Anna (eds.)

2017 *European Anthropologies*. New York: Berghahn.

- BAUSINGER, Hermann
1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100. 1–4. 24–37.
- BEEKES, Robert
2010 *Etymological Dictionary of Greek*. Boston – Leiden: Brill.
- BEN-AMOS, Dan
1998 The Name Is the Thing. *The Journal of American Folklore*, 111. 257–280.
- BOROFSKY, Robert
2019 *An Anthropology of Anthropology: Is It Time to Shift Paradigms?* Kalilua: Center for a Public Anthropology.
- CANDEA, Matei
2018a *Comparison in Anthropology. The Impossible Method*, Cambridge, Cambridge University Press.
- CANDEA, Matei (szerk.)
2018b *Schools and Styles in Anthropological Theory*. London: Routledge.
- CARRIER Martin
2002 Explaining Scientific Progress: Lakatos' Methodological Account of Kuhnian Patterns of Theory Change. In Kampis George – Kvasz Ladislav – Stöltzner Michael (eds.): *Appraising Lakatos. Mathematics, Methodology and the Man*. 53–72. Dordrecht – Boston – London: Springer.
- DÜWELL, Marcus – BRAARVIG, Jens – BROWNSWORD, Roger – MIETH, Dietmar (eds.)
2014 *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FARKAS János
1994 *Perlekedő tudáseméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó – BME Szociológiai Tanszék.
- FEJŐS Zoltán
1994 Esélyekről: elmélettel vagy anélkül. *Replika*, 13–14. 135–140.
- FEYERABEND, Paul K.
1975 *Against Method*. London: NLB.
- GINGRICH, André
2009 Evidence in socio-cultural anthropology. Limits and options for epistemological orientations. *Social Analysis*, 53. 177–190.
- HARVEY, Lee
1982 The Use and Abuse of Kuhnian Paradigms in the Sociology of Knowledge. *Sociology*, 16. 1. 85–101.
- HASTRUP, Kirsten
2004 Getting it right. Knowledge and evidence in anthropology. *Anthropological Theory*, 4. 455–472.
- HOFER, Tamás
1996 National Schools of European Ethnology and the Question of „Latent Ethnicity”, *Ethnologia Europaea*, 26. 2. 89–96.

- KAN, Sergei
2019 Mainstream or Marginal Boasian? An Intellectual Biography of Robert H. Lowie. In *Bérose - Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie*, Paris.
Kan, Sergei <https://www.berose.fr/article1624.html?lang=fr> (letöltés:2021.01.20.)
- KAGAN, Jerome
2009 *The Three Cultures. Natural Sciences, Social Sciences, and the Humanities in the 21st Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KÉZDI NAGY Géza
2008 *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest: Nyitott Műhely.
- KOTICS József
2020 Együtt vagy külön utakon? Néprajz és kulturális antropológia napjainkban. In Borsos Balázs – Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba (szerk.): *Summa Ethnographica* 3. 267–292. Budapest: BTK Néprajztudományi Kutatóintézet (ELKH) – L'Harmattan.
- KROEBER, Karl
2003 Curious profession: Alfred Kroeber and anthropological history. *Boundary*, 2. 30. 144–155.
- KUHN, Thomas S.
2000 *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- LAJOS, Veronika
2020 Kortárs tudományos létkérdések és kihívások. Reflexió a magyar néprajz és szociokulturális antropológia viszonyára. In Borsos Balázs – Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba (szerk.): *Summa Ethnographica* 3. 293–314. Budapest: BTK Néprajztudományi Kutatóintézet (ELKH) – L'Harmattan.
- LAKATOS Imre
1997 A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája In: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. 19–63. Budapest: Atlantisz.
- LEACH, Edmund R.
1984 Glimpses of the Unmentionable in the History of British Social Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 13. 1–23.
- LIEBERSOHN, Harry
2009 Anthropology before Anthropology. In Henrika Kuklick (ed.): *New History of Anthropology*. 17–31. London: Blackwell.
- LOWIE, Robert
1915 Exogamy and the Classificatory Systems of Relationship. *American Anthropologist*, 17. 2. 223–239.
1937 *History of Ethnological Theory*. New York: Farrar & Rinehart.
- O'MEARA, Tim J.
1989 Anthropology as Empirical Science. *American Anthropologist*, 91. 2. 354–369.
- MÉSZÁROS Csaba
2016 A néprajzi és az antropológiai terepmunka perspektívái a rokonság kutatásának tükrében. *Ethno-Lore*, 33. 21–60.
- MOHAY Tamás
1994 A néprajz és a néprajzkritika határai. *Replika*, 13–14. 149–154.

- MOED, Henk
2005 *Citation Analysis in Research Evaluation*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/1-4020-3714-7_10 (Letöltés: 2020.10.20.)
- MURPHY, Robert F.
1972 *Robert H. Lowie*. New York: Columbia University Press.
- NIEDERMÜLLER Péter
1989 A néprajztudomány válaszfútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái *BUKSZ* 1. 79–86.
1993 Empirikus kultúrakutatás, avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. 27–84. Miskolc: KVAT.
1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 13–14. 89–129.
- PLÉH Csaba
1994 A társadalmiság és a társadalomtudomány új mintázatai. *Replika*, 13–14. 155–159.
- PAJO, Judi
2018 Quantitative Falsification for Qualitative Findings: Falsifying an Ethnographic Theory of American Public Discourse on Nuclear Waste With Text Mining in R. *Social Science Computer Review*, 37. 3. 315–332.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2010 *Időrend, kronológia, periodizáció az európai etnológiában*. Akadémiai székfoglaló. https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/Paladi_Kovacs_szekfoglalo_Idorend_20100927.pdf (Letöltés: 2020. 11. 26.)
- PEDERSEN, David Butz
2016 Integrating social sciences and humanities in interdisciplinary research. *Palgrave Communication* 2, 16036. <https://www.nature.com/articles/palcomms201636> (Letöltés: 2020. 10. 20.)
- PETERS, Michael A. – JANDRIĆ, Petar
2019 Posthumanism, open ontologies and bio-digital becoming: Response to Luciano Floridi's Onlife Manifesto, *Educational Philosophy and Theory*, 51. 10. 971–980.
- PINA-CABRAL, Joao
2009 The all-or-nothing syndrome and the human condition. *Social Analysis*, 53. 163–176.
- POPPER, Karl
1957 *The Poverty of Historicism*. London: Routledge & Paul Kegan.
- RAB Árpád
2019 Társadalmi jövőképeség – egy új tudományterület bemutatkozása. *Magyar Tudomány*, 180. 1741–1744.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald
1929 A Further Note on Ambrym, *Man*, 29. 50–53.
1951 The Comparative Method in Social Anthropology. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 81. 15–22.
- RYLKO-BAUER, Barbara – SINGER, Merrill – WILLINGEN, John
2006 Reclaiming Applied Anthropology: Its Past, Present, and Future. *American Anthropologist*, 108. 178–190.

SÁRKÁNY, Mihály

1990 Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány választútjai, avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái” című írásához. *BUKSZ*, 2. 288–294.

2013 Néprajz és szociokulturális antropológia. *Ethnographia*, 124. 1. 67–79.

SCHNEGG, Michael

2015 Epistemology. The Nature and Validation of Knowledge. In Bernard, Russell–Gravlee, Clarence C. (szerk.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*, 21–54. Rowman&Littlefield: London.

SEGAL, Robert A.

1999 Durkheim in Britain: The Work of Radcliffe-Brown. *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, 30. 2. 131–162.

SHORE, Bradd

1983 Paradox Regained: Freeman’s Margaret Mead and Samoa. *American Anthropologist*, 85. 935–944.

SHWEDER, Richard A.

1984 Anthropology’s Romantic Rebellion Against the Enlightenment, or There’s More to Thinking Than Reason and Evidence. In Shweder, Richard A. – Levine, Robert (eds.): *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*. 27–66. Cambridge: Cambridge University Press.

STOCKING, George W. Jr

2003 Anthropological Paradigms and Intellectual Personalities: Radcliffe-Brown and Lowie on the History of Ethnological Theory, 1938. *History of Anthropology Newsletter*, 30. 1. 1–12.

STRZELECKA, Celina

2013 Anticipatory anthropology – anthropological future study. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Etnograficzne*, 41. 4. 261–269.

SYMMONS SYMONOLEWICZ, Konstantin – LEACH, Edmund

1968 On Malinowski, Frazer, and Evolutionism. *Current Anthropology*, 9. 1. 66–68.

TEXTOR, Robert

1977 Council on Anthropology and Education Future Horizons in Anthropology and Education: The View from 1976. *Anthropology and Education Quarterly*, 8. 1. 31–35.

1985 Anticipatory Anthropology and the Telemicroelectronic Revolution: A Preliminary Report from Silicon Valley. *Anthropology and Education Quarterly*, 16. 1. 3–30.

1995 The Ethnographic Futures Research Method: An Application to Thailand. *Futures*, 27. 4. 461–471.

TEXTOR, Robert (szerk.)

2005 *The World Ahead: An Anthropologist Anticipates the Future/Margaret Mead*. New York: Berghahn Books.

TYLER, Stephen A.

1986 Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document. In Clifford, James – Marcuse, George E. (eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. 122–140. Berkeley: University of California Press.

VERMEULEN, Han

2015 *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*.
Lincoln: University of Nebraska Press.

VOIGT, Vilmos

1994 Diskurzus, vita, kommentár, reflexió stb. *Replika*, 13–14. 160–167.

WHITE, Leslie A.

1945 History, Evolutionism, and Functionalism: Three Types of Interpretation of Culture.
Southwestern Journal of Anthropology, 1. 2. 221–248.

WINCH, Peter

1990 *The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy*. Routledge: London.

WOLF, Eric. R.

1964 *Anthropology*. Englewood Cliff: Prentice Hall.

Mészáros Csaba

Tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet
e-mail: meszaros.csaba@btk.mta.hu

Csaba Mészáros

Anthropology or ethnography (or both)

Since the 1990s in Hungarian ethnographic and anthropological scholarship debates on the relationship of the two disciplines, or, rather, research traditions have every now and then arisen. In course of this debate, several researchers have tackled questions concerning the methodological and epistemological differences between anthropology and ethnography. Despite the heated start of this debate, in the last decade it became highly unproductive, oscillating around the same questions and problems. This present paper argues that the theoretical ramification of this debate hindered participants from unfolding several relevant methodological problems, because the Kuhnian concept of scientific paradigms focuses predominantly on scientific sociological questions rather than on methodology. To push forward the discourse on the relationship between anthropology and ethnography, the author recommends another scientific methodological frame for discussion. The concept of Scientific Research Program created by Imre Lakatos puts the debate into a new perspective. With the help of this conceptual tool, not only the differences and disruptions, but also the similarities and commonalities between anthropology and ethnography show up. A further consequence of this approach is that methodological and epistemological differences between schools of anthropology and ethnography do not necessarily result in disciplinary separation.

A korpuszépítés dilemmái a folklorisztikai szöveggyűjteményeken túl.

A fenyegetés beszédaktusa a kora újkori debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperekben

A magyar rólvasások digitális adatbázisának építésekor az ERC Kelet-Nyugat Vallás-etnológiai kutatócsoport* elsődleges célkitűzése az volt, hogy a korábbi folklorisztikai szöveggyűjtemények és archívumi anyagok rólvasásszövegeit egy multidimenzionális online adatbázisban tegye elérhetővé a kutatók számára,¹ biztosítva ezáltal a többféle szempont szerinti keresést.² Ugyancsak az ERC projekt keretében zajlott a kora újkori magyarországi boszorkányperek dokumentumainak digitalizálása is,³ éppen ezért már a rólvasás-adatbázis építésének első fázisában felmerült, hogy az egyébként is kevés történeti forrással rendelkező magyar rólvasáskorpuszt kora újkori anyaggal egészítsük ki, amelyhez ideálisnak tűntek a boszorkányperek tanúvallomásai.⁴ A boszorkányperek tanúvallomásaiban elhangzott és megörökített rólvasások ugyanis kiváló lehetőséget nyújtanak egyrészt arra, hogy a folklorisztikai gyűjtéstől és a folklorisztikai szöveggyűjteménytől eltérő kontextusban vizsgáljuk meg a jelenséget, másrészt, hogy feltérképezzük a kora újkori laikus, elsősorban szóbeli hagyományt, harmadrészt pedig, hogy az egyébként túlnyomóan gyógyítószövegeket tartalmazó korpuszt rontószövegekkel egészítsük ki.⁵

Tanulmányomban a kora újkori Bihar vármegyei és debreceni perek tanúvallomásait vizsgálva mutatom be, hogy a fenti célkitűzésekkel kapcsolatban milyen, főként műfaji kérdések merültek fel a korpuszépítő munkálatok során.⁶ Elsődlegesen arra a

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Innovációs Hivatal – NKFIH 132535 és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ *A Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán: folyamatosság, változások és kölcsönhatások* 324214 sz. EKT projekt 2013. szeptember 1-től a Pécsi Tudományegyetem Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszékén működött, majd 2017. március 1-től az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében folytatódott és fejeződött be 2018. augusztus 31-én. <http://eastwest.btk.mta.hu/> (Letöltés: 2019. 08. 31.).

² A rólvasás-adatbázis az ERC projekt befejezésekor 1712 szöveggel került fel az internetre. Lásd: <http://eastwest.btk.mta.hu/adatbazisok> (Letöltés: 2019. 08. 31.).

³ *A magyarországi boszorkányperek digitális adatbázisának* első verzióját lásd: <http://boszorkanykorok.hu/> (Letöltés: 2019. 08. 31.) Továbbá Tóth G. 2020.

⁴ E kiegészítés már az adatbázis közvetlen előzményeként tekinthető kötetek elkészítésekor megkezdődött. Vö. Ilyefalvi 2014 F fejezet, amely a boszorkányperek rólvasásait és fenyegetéseit közölte.

⁵ A kora újkori boszorkányperes dokumentumok relevanciáját a rólvasáskutatás szempontjából: Ilyefalvi 2019.

⁶ A tanulmányhoz felhasznált debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperek forrásai: Komáromy 1910.; Bessenyei 1997.; Schram 1970.

kérdésre keresem a választ tehát, hogy milyen szövegeket lehetett kiválasztani a boszorkányperek tanúvallomásaiban lejegyzett rontó fenyegetések közül a magyar ráolvasások digitális adatbázisa számára. A kora újkori beszélt nyelvi írott források és azon belül is kiemelten a boszorkányüldözés dokumentumaiban rögzített verbális interakciók vizsgálatát illetően legutóbb a történeti beszédaktus-kutatás adott megfontolandó válaszokat,⁷ ezért a korpuszépítő munkával összefüggésben azt is tárgyalom, hogy a történeti pragmatika eddigi eredményei nyújthatnak-e segítséget (és ha igen, akkor milyen) a szómágia műfaji kérdéseinek és problémáinak megoldására.

MŰFAJ ÉS ADATBÁZIS

A digitális műfajadatbázisok készítésekor a folklorisztikai műfajiságot két szempontból érdemes megvizsgálni. Egyrészt az adott műfajról alkotott elképzelések határozzák meg és jelölik ki a digitalizálni kívánt korpusz határait (milyen szövegeket veszünk fel és mit hagyunk ki az adatbázisból), mely határok sajátosságaival tisztában kell lennünk ahhoz, hogy később, az elemzések során helyes következtetéseket tudjunk levonni.

Az 1960-as évektől kezdődően számtalan kritika érte a folklorisztikai műfajokat – főként azok merev, hierarchikus és túlságosan etikus kategóriáit – újabban azonban számos, a folklorisztikai műfajiságot revideáló írás látott napvilágot, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy amennyiben a műfajokat flexibilis, dinamikus kutatási eszközként használjuk, s tisztában vagyunk kutatási eszköz jellegükből fakadó korlátaikkal – tehát tulajdonképpen azzal, hogy nem objektívek és nem állandó, változatlan és változtathatatlan kategóriák –, akkor igenis számos módon segítik a tudományos elemzést és interpretációt.⁸ A finn folklorista, Frog szerint a műfajt akkor tudjuk jó analitikus eszközként használni, ha felismerjük, hogy a műfaj „a kutatók és a tudományos diskurzus közös konstrukciója, ami a kutatási anyagokkal, kérdésekkel és a terminus örökölt mintáival történő párbeszédéből jön létre.”⁹

Egy digitális adatbázis korpuszépítése során azonban mennyire lehetünk flexibilisek? Ha az elmúlt évek nemzetközi folklorisztikai adatbázisépítő gyakorlatán végigtekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy a legtöbb projekt elsődleges célja a „megörökölt keretek”, és azok alapján a „megörökölt korpuszok” digitalizálása, azaz egy valamikori

⁷ A történeti pragmatika célja – többek között – megmutatni, hogyan alkalmazták a beszélők különböző korokban és kontextusokban általános nyelvhasználati normákat egyéni célokra (vö. Culpeper 2009; Sárosi 2003). A történeti pragmatikai kutatások kezdetektől fogva előszeretettel használtak tárgyalótermi kontextusban létrejött szövegeket elemzéseikhez, mely igencsak érthető, hisz ezek a szövegek jelentik az egyik legjobban használható forrástípust a közép- és kora újkori beszélt nyelvre vonatkozóan. Lásd a *Journal of Historical Pragmatics* 2006-ban megjelent Barbara Kryk-Kastovsky által szerkesztett „Historical Courtroom Discourse” különszámát. A pragmatika módszertani eszköztárából mindehhez elsősorban a beszédaktus-elméletet, az udvariasság/udvariatlanság-elméleteket, és a diskurzuselemzéshez köthető módszereket alkalmazták (Jucker-Taavitsainen 2008: 5).

⁸ Frog 2016.; Frog–Koski–Savolainen 2016.

⁹ Frog 2016: 51.

folklorisztikai elképzelés szerint gyűjtött és összeállított korpusz online közzététele.¹⁰ Ebbe a sorba illeszthető a magyar ráolvasások digitális adatbázisa is, amely elsősorban a 2014-ben megjelent kétkötetes *Ráolvasások* című szövegkiadáson alapul.¹¹ Bár a magyar folklorisztika az elmúlt 150 évben a ráolvasás műfajának meghatározásában és a szakterminológiában nem volt teljesen egyöntetű és következetes, a Pócs Éva által összeállított és ismert magyar ráolvasásgyűjtemény már egységes irányelvek alapján készült. A magyar ráolvasáskorpusz elsősorban olyan szövegeket tartalmaz, amelyeket egyénileg mondtak el valamilyen konkrét cél negatív vagy pozitív befolyásolása érdekében a szöveg formai-szintaktikai felépítésétől és a használó emikus műfaji megnevezéstől függetlenül. A korpusz tartalmazza tehát az adatközlők által például „imaként” meghatározott szövegeket is, amennyiben azokat gyógyítás, kincs- és pénzszerezés vagy ördögűzés céljából mondtak el.¹²

A műfaj azonban nemcsak a korpusz határait jelöli ki, hanem a koncepciót és ebből fakadóan a kutatás későbbi lehetséges irányait is. A folklorisztika számára a műfaj alapú szöveggyűjtemények, tipológiák és digitális műfajadatbázisok elsősorban a térben és időben távoli korszakok és kultúrák hasonlóknak vélt szöveganyagának összehasonlítására nyújtanak lehetőséget. A digitális műfajadatbázisok így a folklorisztikai összehasonlító kutatásokat, azon belül is a földrajz-történeti módszer és iskola koncepcióját viszik tovább, és éppen ezért annak ellenére, hogy általában egy már adott, megörökölt korpuszt digitalizálnak, a legtöbb esetben folyamatosan bővítik is őket, például történeti anyaggal. A magyar ráolvasások szövegállományát a forrástípusok változatossága jellemzi, hiszen a 15. századtól kezdődően sokféle történeti forrástípusban (margináliákban, kódexekben, receptes könyvekben, babonaellenes írásokban, kincskereső varázskönyvekben, boszorkányperek tanúvallomásaiban stb.) maradtak fent szövegek. Összehasonlítva a magyar ráolvasások korpuszát olyan folklórszövegkorpuszokkal, ahol minden szöveg nagyjából azonos korszakból, vagy azonos forrástípusból (például néprajzi gyűjtésből) származik, elmondható, hogy történeti-összehasonlító vizsgálatokra a ráolvasások korpusza sokkal alkalmasabb, mint egyéb folklórszövegkorpuszok.

De hogyan ismerhetőek fel a történeti forrásokban a ráolvasások, ha a műfajok koronként és kultúráként változhatnak és változnak? Frog szerint a kultúrák, korszakok felett átívelő kutatáshoz olyan műfajfogalommal (mint kutatási eszközzel) érdemes

¹⁰ Néhány szövegfolklor-adatbázis ugyan próbálja tágítani a műfaji határokat, mint például a holland népmese-adatbázis, ami mára már inkább a holland népi próza teljes adatbázisa kíván lenni és a mesétől kezdve az anekdotán át a hiedelemszövegig sokféle prózai műfajt magában foglal. Sokkal gyakoribb az megoldás azonban, amely nem kérdőjelezi meg a korábban megállapított kereteket és határokat, hanem pusztán digitalizálni kíván egy már meglévő korpuszt. Ilyen például a finn runo-adatbázis, amely valójában a *Suomen Kansan Vanhat Runot* (The Ancient Poems of the Finnish People) 34 kötetes (1908–1948, 1998) könyvsorozat digitalizált változata, és amellyel több mint 89 000 szöveg vált digitálisan kutathatóvá. A digitális szövegfolklor-adatbázisokhoz összefoglalóan lásd: Ilyefalvi 2017.

¹¹ Pócs 2014.; Ilyefalvi 2014.

¹² Vö. Pócs 2014: 14.

és lehet eredményeket elérni, amelynek alapja a funkció, a használat.¹³ A ráolvasások kutatásának kezdete óta a folkloristák egyetértenek abban, hogy a szövegek nagy része nem értelmezhető a „klasszikus” értelemben vett szövegfolklor szempontok szerint, azaz csupán forma és tartalom alapján, hiszen a műfaj lényegét meghatározó fő kritérium a *funkció*.¹⁴ A kultúrák közötti és az időben egymástól nagyon távoli ráolvasásszövegek összehasonlító elemzését pontosan e funkcionális meghatározottság tette és teheti sikeressé. A ráolvasásokat mint műfajt ugyanis alapvetően a funkció tartja össze: az a ráolvasás, amit ráolvasásfunkcióban mondtak el. Releváns kérdés lehet tehát, hogy az élet mely területeink befolyásolására használtak ráolvasásokat, milyen szövegekkel és gyakorlatokkal gyógyítottak, rontottak a különböző korokban és kultúrákban. Ennek alapján, ha a ráolvasásfunkciót meg tudjuk határozni, akkor könnyen felismerhetővé válnak azok a megnyilatkozások, amelyeket adatbázisunkba szeretnénk felvenni. A ráolvasásfunkció felismerésében segíthet a beszédaktus-elmélet, éppen ezért a tanulmány következő részeiben a beszédaktusmodell kínálta lehetőségeket tárgyalom.¹⁵

BESZÉDAKTUS-ELMÉLET ÉS RÁOLVASÁSOK

A nyelvészeti és pragmatikai nézőpontot azért is fontos tüzetesebben szemügyre vennünk, mert a John L. Austin, majd később a John R. Searle nyelvfilozófusok nevéhez fűződő beszédaktus-elmélet az 1960-as évek végétől a rituális beszéd és nyelv, így a ráolvasások, imák kutatásának egyik fontos elméleti keretévé, kiindulópontjává vált.¹⁶ Mindez részben összefonódott a folklorisztika performativitást és kontextust középpontba helyező szemléletváltásával, azonban az elméletnek ennél egy szélesebb körben való alkalmazását figyelhetjük meg.¹⁷ Már a beszédaktus-kutatások első hullámában a folklorista-antropológus Ruth Finnegan, majd később Stanley J. Tambiah és Wade T. Wheelock vallásantropológusok, a beszédaktus-elmélet segítségével és fogalmaival közelítettek a rituális nyelv műfajaihoz.¹⁸ Pócs Éva az 1960-as évek végén a magyar ráolvasások tipológiájának kialakításakor valójában a beszédaktusokat tette a rendszerezés alapjává, a típusok fő szervező elvévé, még ha közvetlenül nem is a beszédaktus-elmélet ösztönözte erre. Az alábbi, fő típusokat meghatározó kategóriák, mint *óhajtó* és *parancsoló* formák, *kívánság*, *feladat* hiedelemleányeknek, *kijelentő* formák (beteg és betegség letagadása, elküldés), *számlálás*, cselekményre utaló *kijelentés*, *fohász*, *parancs*, ténymegállapító *felsorolás*, *parancs*, *kívánság* valójában a

¹³ Ebben az esetben sem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy az absztrakt kutatói kategória alá besorolt kulturális gyakorlatok, jelenségek valójában nem ekvivalensek egymással. Nem is az azonoság keresése, megállapítása a cél, hanem az összemérhetőség értelmes kritériumainak kiválasztása. Frog 2016: 78.

¹⁴ Pócs 2014: 14.; Kljaus 2009: 71.

¹⁵ Searle 2009: 25.

¹⁶ Austin 1999.; Searle 1979, 2000.

¹⁷ Frog–Koski–Savolainen 2016: 25–26.

¹⁸ Tambiah 1968.; Wheelock 1982.; a további hivatkozásokat is lásd ugyanő.

beszédaktus célja, azaz az illokúciós erő általi szétválasztáson nyugszanak.¹⁹ Keszeg Vilmos a ráolvasásokat, átkokat és imákat a hiedelemről való beszélés három módja közül *rituális beszéd*nek nevezte, melyet leginkább a beszédaktusok és a transzcendens kommunikáció elméleteivel lehet leírni.²⁰

A beszédaktus-elmélet szerint minden megnyilatkozás performatívum, azaz minden megnyilatkozás cselekedet. Ugyanakkor vannak olyan egyedülálló beszédaktusok, amelyek sikeres végrehajtása tényleges változást idéz elő a világban. Ezek a *ki nyilatkoztató*, vagy másnéven *deklaratív* megnyilatkozások, amelyek normál esetben mindig csak valamilyen nyelven kívüli intézményes háttérrel jöhetnek létre, a hallgató és beszélő önmagukban nem elégségesek a sikeres aktus végrehajtásához.²¹ A rituális nyelv kutatóit ez a felismerés indította arra, hogy a kimondott szó erejébe vetett hiten alapuló megnyilatkozásokat a beszédaktus-elmélet fogalmai szerint deklarációnak határozzák meg és értelmezzék. Ehhez a nyelven kívüli intézményes keretet az az elképzelés, hiedelem biztosítja, hogy a világ tényállásainak megváltoztatása lehetséges a szavak erejével. A beszédaktus-elmélet szerint, ha megállapítjuk és feltárjuk az egyes beszédaktusok, pontosabban azok illokúciós aktusának szerkezetét és szabályrendszerét, azaz a teljesülésükhöz szükséges előfeltételeket, akkor sikeresen szétválaszthatjuk és kategorizálhatjuk a beszédaktusokat.²² A beszédaktusmodell tehát azzal kecsegtet, hogy segítségével megállapítható lesz egy-egy megnyilatkozásról, hogy ráolvasás-e vagy sem, azaz hogy felvegyük az adatbázisba, vagy sem. De hogyan írható le az illokúciós aktusok szerkezete és szabályrendszere történeti adatok esetében?

TÖRTÉNETI BESZÉDAKTUS-KUTATÁSOK ÉS A KORA ÚJKORI BOSZORKÁNYPEREK

Elöljáróban elmondható: a szinkrón adatok elemzéséhez felállított beszédaktus-elméletet nehéz alkalmazni történeti forrásokra. Irma Taavitsainen és Andreas H. Jucker a történeti pragmatikai kutatások általános és egyben egyik legnagyobb problémájának tartja, hogy nem lehet a standard technikákat használni, a kutatók a legtöbb esetben csak intuíciónkra hagyatkozhatnak. Központi dilemma például a beszédaktusok behatárolása, meghatározása, hiszen a beszédaktusok kultúra és idő-specifikusak, minden közösségnek megvannak a saját beszédaktusigéi és a saját beszédaktuskészlete. Taavitsainen és Jucker szerint éppen ezért az a legcélravezetőbb, ha a kutatók azt a klasszifikációt használják, amit maguk a beszélők is, s így az „etnografikus látásmód”

¹⁹ Vö. Pócs 1968.; Keszeg 2013: 288. E rendszerezési elv a tipológia későbbi, finomított változataiban is végig megmaradt (Pócs 1985–1986.; Pócs 2014).

²⁰ Keszeg 2013: 310.

²¹ Searle 2000: 150.

²² Searle 1979: 16–18. Lovász Irén szerint például a lényegi különbség ima és archaikus ima között az, hogy amíg az ima, átok, áldás, és ráolvasásszövegek mindegyike bizonyos szempontból elhelyezhető Searle a „kérések” megnyilatkozási típusába, addig az archaikus imákban nincs direkt címzés egy isteni ágens felé, tehát illokúciós erejét tekintve nem kérés (Lovász 2002: 42–53.; Kapáló 2011: 91).

biztosítja azt, hogy valóban belelássunk a vizsgált korszak nyelvi és kulturális gyakorlatába, normáiba.²³ Ahhoz tehát, hogy helyesen értsük egy kor nyelvhasználatát, kommunikációját, fontos figyelni a forrásban olvasható úgynevezett beszédaktuscímkekre (*speech act label*), hiszen azok egy-egy beszédaktus funkcióját illetően reprezentálhatják a használók saját, belső kategóriáit.²⁴ A történeti folklorisztikai elemzésekből tudjuk, hogy a kora újkori magyar boszorkányperek rontásnarratívumaiban a rontó megnyilatkozásokat túlnyomóan a *fenyegetés* beszédaktuscímkejével látják el a beszélők.²⁵

*Tudom bizonyosan Harcsásné Borsót kért volna tüllem, nem adtam néki, annak utána oda jött, fenjegetet keminjen, no azt mondgya, várrá, mert nem adnál még te nékem Borsót elmigyen onnan; akkor ejtzaka az káromot meg nyomorittyák, reg-gel mindgyár oda megyek Borsót viszek néki, mingyár maga meg tanit, hogy szedgyek Ökörfark kóró viragat azzal kössem, meg tselekedtem mingyart nem lett semmi gondom.*²⁶

A rontáselbeszélések között markáns csoportot képviselnek a fenti szöveghez hasonló, a fenyegető/átkozódó boszorkány alakjához köthető történetek.²⁷ A rontáselbeszélések logikája szerint a boszorkány fenyegetőzése (és azt követően sok esetben a kárvallott visszafenyegetése) után a boszorkány kiengesztelő, vagy gyógyító eljárása következik, amely sokszor egy újabb beszédaktussal, egy gyógyító ráolvasással vagy gesztussal megy végbe.²⁸

A történeti pragmatikai kutatások ugyanakkor felhívták arra is a figyelmet, hogy bár az illokúciós erő felismerését performatív kifejezések (általában igék) explicitté tehetik (beszédaktusigék), ugyanakkor azok önmagukban nem elégségesek egy-egy beszédaktus meghatározásához, hiszen egy-egy performatív ige jelentése változhat, átalakulhat, vagy éppen el is tűnhet.²⁹ A kora újkori boszorkányüldözés dokumentumai mintegy háromszáz évet ölelnek fel, területi, jogi és kulturális szempontból nem egységesek, így semmiképpen nem beszélhetünk úgy e dokumentumegyüttesről mint egységes szövegállományról. A kutatás későbbi fázisában fontos lenne a boszorkányüldözés területi és időbeli eltéréseit is figyelembe véve változásvizsgálatokat végezni például arra vonatkozóan, hogy milyen beszédaktusigével nevezik meg a rontó meg-

²³ Jucker–Taavitsainen 2007: 107–108.

²⁴ Leitner 2017: 155.

²⁵ A kora újkori skót boszorkányperekben is dominánsak az alábbi beszédaktuscímkek: *threaten*, *menace*, *minatory*, *boas* (vö. Leitner 2017: 160).

²⁶ 1715, Berekböszörmény (Schram 1970: I. 72).

²⁷ Pócs 1995: 20.; Kristóf 1998: 107–108.

²⁸ Vö. Kristóf 1998: 9. A nemzetközi kutatásban, Favret-Saada jelenkori gyűjtései hívták erre először fel a figyelmet. Kristóf 1998: 107.; Tóth G. 2001: 198. Tóth G. Péter Komárom vármegyei, győri, mosoni és néhány Tolna vármegyei peranyag alapján boszorkányperek rontáselbeszélései strukturálódásának vizsgálatakor számítógépes elemzés útján megállapította, hogy az általa vizsgált perek rontáselbeszélései nagyban megfeleltethetők a Pócs Éva felállította hat főtípusnak, de további kombinációk is igen jellemzőek. Tóth G. Péter vizsgálata szerint is a legtöbbször az A-típusú fenyegető boszorkányról szóló narratívumot mondták, második helyen a C-típusú tudós boszorkány, s harmadik helyen e kettő kombinációja szerepel Tóth G. (2001: 208–209).

²⁹ Leitner 2017: 156.

nyilatkozást egy-egy területen vagy korszakban a tanúvallomások.³⁰ A tanulmány szempontjából azonban fontosabb, hogy a megnyilatkozók többféleképpen nevezhetik meg ugyanazt a beszédaktust ugyanabban a korszakban. A debreceni és Bihar vármegei esetek alapján egy-egy fenyegetés előtt például a beszédaktusige lehetett *mondotta, felelte, szidta, összeszólalkozván, kiáltotta* stb. is.

*Ismet egykor a fatens öszve szollalkosztanak Zuh Janosneval mint Gazdaszszonyával, azt mondja Zuh Jánosne, halgass mert meg siratod meg ezt nem sok idő múlva*³¹

*Egykoron a fatens haza jő a mezőrül és az utcán meglátja a fatenst reá támadott, nyelvélvel mocskolta: várj reá eb ágyában született, mert bizony megbánod. Aznap estére mindjárt rosszul lett a fatens, a jászolba lefeküdt, Kovács Istvánné egy ponyvában odament, a fatensre reá feküdt, megnyomta.*³²

*mely szoo is hiti ugy vallya az Tanú, hogy nyilván Sallaineje volt [a rontás, szerk.megj.], ki is azt mondotta azon kiáltasaban vara te kutyá mert míg elsz is meg emlegez az öszve is törtek az fatens labat az utan csak hamar*³³

A beszédaktusok valódi funkcióit a beszédaktuscímkeken túl éppen ezért leginkább olyan metakommunikatív kifejezések alapján lehet rekonstruálni a történeti pragmaták szerint, amelyeket a beszélők tesznek az egyes beszédaktusokra.³⁴ A boszorkányperek pontosan ebből a szempontból nyújtanak többletinformációt a folklorisztikai szöveggyűjteményekhez, illetve a kéziratban fennmaradt, elsősorban írásban hagyományozódó ráolvasásadatokhoz képest: a tanúvallomásokban az elhangzott kijelentés a valamikori szituáció kontextusában rekonstruálódik a felidézés által, a kijelentést pedig sokszor kíséri valamilyen metapragmatikai kommentár. A kora újkori perek, és azon belül a boszorkányperek tanúvallomásai éppen ezért kiválóak az írásban ránk maradt beszélt nyelv tanulmányozásához is. Nem meglepő, hogy a 2000-es évek elején intézményesülő, a magyar tudományosságban viszonylag fiatal nyelvészeti aldiszciplínán, a történeti pragmatikán belül mára már egy tucatnyi tanulmányt olvashatunk, amely kifejezetten a kora újkori boszorkányüldözés forrásainak tanulmányozásán alapul.³⁵

Az egyik első ezek közül Elena Semino és Jonathan Culpeper a kora újkori Anglia boszorkányüldözésének néhány 1593 és 1664 közötti tanúvallomásait vizsgáló írása volt, amelyben a szerzőpáros metapragmatikai kommentárok segítségével végzett összehasonlító elemzést az átkozódáshoz/fenyegetéshez tartozó igék (*to curse, to wish*)

³⁰ Tóth G. 2020.

³¹ 1717, Nagyszalonta, Schram 1970: 85.

³² 1737, Hencida, Komáromy 1910: 493.

³³ 1715, Kismarja, Schram 1970: 96.

³⁴ Jucker–Taavitsainen 2013: 95. Hasonlóan vélekedik Magdalena Leitner is: „Studying speech act labels in conjunction with other metacommunicative expressions and speech act citations therefore helps to obtain more contextualised interpretations” (Leitner 2017: 156).

³⁵ A magyar szakirodalmat tekintve vö. Ilyefalvi 2010.; Petykó 2015.; Havasi 2018, valamint Varga Mónika doktori disszertációját, mely a kora újkori boszorkányperek dokumentumai alapján végzett történeti pragmatikai elemzéseket (Varga 2018). A boszorkányperek tanúvallomásainak nyelvészeti megközelítésű digitalizálásához lásd: Dömötör–Novák 2016.

perszövegekbeli és mai megjelenéseiről és jelentéséről.³⁶ Tanulmányukban az Austin-féle klasszifikációt felhasználva a boszorkányok fenyegetését a *végrehajtók*, míg a mai értelemben vett fenyegetést a *viselkedők* kategóriájába sorolták.³⁷ A két beszédaktus közötti különbségre azonban jobban rá tudtak mutatni a Searle által továbbgondolt beszédaktusmodellben, mivel Searle a beszédaktusok elkülönítéséhez azok illokúciós lényegét vette alapul.³⁸ E szerint a rontó boszorkányfenyegetés a *kinyilatkoztatók (deklaratívum)*, míg a mai értelemben használt fenyegetés a *kifejezők (expresszívum)* csoportjába tartozik.³⁹ Amikor a boszorkány fenyegetőzött, nem pusztán remélte, hogy valami rossz történik majd az illetővel, hanem az a kinyilatkoztatása által szükségszerűen be is következett. Culpeper és Semino szerint a kora újkori Angliában a szavakkal rontani képes boszorkány hiedelme, de ennél is erőteljesebben a boszorkányperek kontextusa, és azon belül is a boszorkány e kontextusban megkonstruálódott – levinsoni értelemben vett – *tevékenység típusa* volt az az „intézmény”, ami működtette és lehetővé tette a fenyegetés kinyilatkoztatásként való értelmezését.⁴⁰ Culpeper és Semino elemzéséből kiindulva a következőkben kora újkori debreceni és Bihar vármegyei példákön keresztül vizsgálom a fenyegető beszédaktusokat.

Boszorkányfenyegetés és kárvallotti fenyegetés a kora újkori boszorkányperekben

Culpeper és Semino elemzése szerint mai értelemben vett fenyegetésnek minősül minden olyan megnyilatkozás, amely propozicionális tartalmában egy olyan jövőbeli eseményre vonatkozik, mely kapcsolatban áll a hallgatóval; előkészületi feltétele, hogy ez az esemény nem áll a hallgató érdekében; őszinteségi feltétele szerint a beszélő szeretné, hogy ez az esemény megtörténjen, végül lényegi feltétele (ami a beszédaktus értelme/célja) az a vágy, kívánság, hogy az esemény történjen meg a hallgatóval.⁴¹ A boszorkányfenyegetés szerkezetében a propozicionális tartalom megegyezik az előbbivel, viszont az előkészületi feltétel mellé, miszerint ez az esemény nincs a hallgató érdekében, társul egy második is: a beszélő szövetségben áll valamilyen természetfölötti hatalommal, általában az ördöggel, és képes használni is ezt a hatalmat. S míg a mai fenyegetéseknél az őszinteségi feltétel elengedhetetlen, itt akár teljesen hiányozhat is. Végül, a lényegi feltétel, ami alapján a searle-i taxonómiában megkülönböztethetjük az illokúciós aktusokat, merőben eltérő: kinyilatkoztatásnak számít, hogy az esemény meg fog történni a hallgatóval.⁴²

Az általam átnézett 169 Bihar vármegyei és debreceni perből összesen 42 perben (24, 85%) találtam olyan fenyegetést, ami „beteljesült” az elbeszélések logikája szerint, azaz a tanúvallomások megnyilatkozóival valamilyen rontással, kárral hozták ösz-

³⁶ Culpeper–Semino 2000.

³⁷ Austin 1999: 145–153.; Culpeper–Semino 2000: 105–106.

³⁸ Searle 1979: 12–29.; Culpeper–Semino 2000: 106–107.

³⁹ Culpeper–Semino 2000: 108–110.

⁴⁰ Culpeper–Semino 2000: 111–114.

⁴¹ Vö. Searle 2009: 25.; Culpeper–Semino 2000: 110.

⁴² Culpeper–Semino 2000: 110.

szefüggésbe a beszédaktust, tehát a Culpeper és Semino-féle kategóriák alapján kinyilatkoztatásnak tekinthetőek. A vizsgált 42 perből összesen 23-ban (54, 76%) volt arra példa, hogy a bíróság rákérdezett a rontó, károkozó boszorkányfenyegetésre:

*Tudja-e az tanú, ha valakit megfenyegetett volna, az fenyegetés után nyavalyája lett volna valakinek?*⁴³

*Tudja, latta hallotta a Tanú, hogy Sámsonban lakó Nagy Jánosné, az el múlt esztendőben, ottan Sámsonban vagy másutt megfenyegetett és azoknak nyavajajok esett; rontott gyógyított; olvasott; éczaka masutt nyargalodzott szenvonon pemeten s Marhákat vesztett, gyógyított, nyargalt, vesztett, rontott, és micsoda boszokárnyságát tudgya vagy hallotta s kitül.*⁴⁴

*Ha valakit meg fenyegetvén azonnal fenyegetese után valamely nyavalyaban eset volna s micsodásban?*⁴⁵

*Tudja-é? látta-é? hallotta-é a tanú világosan és nyilván, hogyha valamikor valakit megfenyegetett volna, hogy: nem adnál ezt, vagy azt és annak utánna kárta lett volna az fenyegetésnek?*⁴⁶

Ezenkívül három ítéletben fogalmazódott meg a hatóság részéről az a vélemény, miszerint, ha valakiről bebizonyosodik, hogy fenyegetése által „ette meg” vagy „vesztette meg” a kárvallottat/kárvallottakat, akkor boszorkány az illető:

*[...] fenyegetéssel jámborokra kárt hozó személyek [...] sokszori fenyegetése után sok jámboroknak, istenfélő embereknek személyekben és marháikban, jószágaikban megrontások s károsítatások, némelyekben általa való meggyógyítatások.*⁴⁷

*„Mivel pedig eddig is az inquisitióból a tetszett ki, hogy fenyegetődött és véghez vitt fenyegetődése azonnal beteljesedett és abból csalhatatlanul ki jön ördögökkel való czimborálása és valakiket megfenyeget, azokon be is tölti: hogy azért sok keresztyének, kik ellen a fenyegetését végben vitte, meg ne romoljanak, illő, hogy ezen személyeknek feje hóhér által elüttesék, minthogy Titulus 23. Pars. 3. Tripartiti Decreti az vagon, hogy a ki tűzzel, vagy hallálal fenyegetődik, minden kegyelem nélkül megölessék.”*⁴⁸

Ha tartalmi szempontból vizsgáljuk a Bihar vármegyei és debreceni boszorkányfenyegetéseket, akkor azt láthatjuk, hogy gyakoriak az olyan sztereotip fenyegetések, mint a „várj reá” „megbánod”:⁴⁹

⁴³ 1708, Érsemje (Komáromy 1910: 218).

⁴⁴ 1714, Sámson (Schram 1970: I. 62).

⁴⁵ 1723, Diószeg (Schram 1970: I. 104).

⁴⁶ 1724, Ottomány (Komáromy 1910: 326–327).

⁴⁷ 1717, Debrecen (Komáromy 1910: 278).

⁴⁸ 1729, Debrecen (Komáromy 1910: 426).

⁴⁹ Varga Mónika kutatásai szerint a boszorkánysággal vádolt személy fenyegetéseinek szöveges jellemzői közé tartoznak a „várrá”, „ládd” és „hagyján” típusú elemek, melyek elemzése szerint kizárólag a boszorkányhoz kötődő megnyilatkozásokban fordulnak elő (Varga 2018: 5. 4. alfejezet. 150).

*meg fenyegette Legent, mondván: nó megh bánod azt*⁵⁰
*nagy fenyegetesél meg fenyegette az fatenst: vára mert meg az Vilagon elsz is megemlegeted*⁵¹
*az Ujjával fenyegetődcsöt: de várjon rá*⁵²
*meg fenyegette a fatenst Kiskori Kató mondván var meg azt meg banod*⁵³
*megfenyegette: vár rá, mert megfizetek*⁵⁴
*megfenyegetvén: várj rá (sine offensione castarum aurium) ilyan picsájából esett, megbánod*⁵⁵
*megfenyegette azon gyermeke, mondván: várj reá te, mert megsiratod ezt, mig e világon élsz*⁵⁶

A Bihar vármegyei példákban ezenkívül számos esetben a megnyilatkozás nyomatékosításaként, a bekövetkező kár súlyosságának fokozása érdekében a fenyegetés tartalmában megjelenik az „anyádtól kiszopott tej is keserű lesz számodra” kifejezés is:

*meg fenyegette eszt mondván Varra kutyatul szakat mert aszt is meg siratod akit az Anyadbúl ki szoptál*⁵⁷
*megh fenyegette várrá Illyen, s ilyen sohonaj fia az anyádtul kit szoptál ki tejet az is keserű lesz*⁵⁸
*de meg siratod mert a kit Anyadbul ki szoptál azis keresül ésen*⁵⁹
*mond megh az Feleségednek azzal a fonással ne hordozzon mert megh bánya megh eő azt mégh az Annya teje is keserű leszen az kit ki szopot*⁶⁰
*megbánja még azt is, a kit szopot az anyjából*⁶¹
*megfenyegette, hogy amely tejet kiszopott, azt is megkeserül*⁶²

Arra is akad példa, hogy a boszorkánynak tulajdonított fenyegetés része erejének fitogtatása:

*Baranyó István ellen Hallotta a fatens Baranyo Istvánne szalyabul mar edgjet meg atkoztam korsagossa lett.*⁶³
*mondotta jajj annak a személynek a kire en meg haraguszom*⁶⁴
*mondotta: Ugy néz engem, akit en meg átkozok megis léssen az átkozva*⁶⁵

⁵⁰ 1712, Bályog (Schram 1970: I. 52).

⁵¹ 1715, Hegyközpályi (Schram 1970: I. 69).

⁵² 1715, Berekböszörmény (Schram 1970: I. 72).

⁵³ 1722, Szalárd (Schram 1970: I. 97).

⁵⁴ 1723, Hajdúbagos (Komáromy 1910: 314).

⁵⁵ 1723, Zsadány (Komáromy 1910: 323).

⁵⁶ 1727, Zsáka (Komáromy 1910: 390).

⁵⁷ 1715, Hencida (Schram 1970: I. 77).

⁵⁸ 1715, Kismarja (Schram 1970: I. 90).

⁵⁹ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 86).

⁶⁰ 1723, Váradolaszi (Schram 1970: I. 109).

⁶¹ 1723, Zsadány (Komáromy 1910: 322).

⁶² 1731, Hegyközpályi (Komáromy 1910: 440).

⁶³ 1715, Hencida (Schram 1970: I. 77).

⁶⁴ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 81).

⁶⁵ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 84).

Néhány esetben Istenre való hivatkozás is megjelenik a boszorkányfenyegetésekben, melyeket a szigorúbb folklorisztikai műfajmeghatározás szerint valójában már átkoknak kellene tekintenünk, hiszen a kár okozója ezekben a megnyilatkozásokban nem emberi, és nem pusztán a kimondott szavak által valósul meg, hanem isteni közbeavatkozás szükségeltetik hozzájuk:

*valamikeppen az en tyukomat meg törtek azonkeppen az Isten ugy törje meg annak a lelket a pokolban*⁶⁶

*akire en meg haraguszom, valamеддг Isten meg nem bünteti sohas el sem állok addig az Istenrül, szinte ugy meg pörlok az Istennel valamint a jo Prokatorok pörlenek*⁶⁷

*latom hogy Isten meg áldotta Vari Thamast gyermekekkel, de meg bünteti az Isten, magamis igyekezem rajta hogy meg másis meg csudalkozik eránta*⁶⁸

*eöszve szollalkozott [...] mondotta Farnosine azt tanunak soha is te adig meg nem halhacz még engem oda nem hivacz de soha is olyan emberrel nem hivathacz hogy én oda mennyek adgyon Isten te réad olyan betegséget hogy még az anyádbúl szopott téj is légyen keserű*⁶⁹

A boszorkánynak tulajdonított fenyegetésekben megfogalmazódhat a vádaskodás alapjául szolgáló konfliktus is:

*nó, nem vivéd el a búzámat, de megbánod*⁷⁰

*ne ugy mond kicziny kenyeret attal megh banot*⁷¹

*fenyegetet keminjen no azt mondgya várrá, mert nem adnál még te nékem Borsót*⁷²

*meg idővel a testivelis meg fog fizetni Lajosne a ludert*⁷³

*megfenyegette a fatenst: várjatok rá kutyák, én jóarakarombul nektek tejet adok, tik a disznóknak öntitek a moslékba*⁷⁴

Ezekben az esetekben a Pócs Éva által „megrövidített” boszorkánynak nevezett vádlott áll előttünk, aki kér valamit, de nem kap, a konfliktus indítéka e kérés megtagadása.⁷⁵ A fenyegetésben sokszor bővebb kifejtés nélküli rövid utalás történik a korábban megtagadott kérésre:

*várj rá, mert adnál még nekem*⁷⁶

*megfenyegetett, hogy: nem adátok, de bizony megbánjátok*⁷⁷

⁶⁶ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 83).

⁶⁷ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 84).

⁶⁸ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 84).

⁶⁹ 1726, Érdemjén (Schram 1970: I. 117).

⁷⁰ 1708, Érsemje (Komáromy 1910: 222).

⁷¹ 1714, Keserű (Schram 1970: I. 57).

⁷² 1715, Berekböszörmény (Schram 1970: I. 72).

⁷³ 1717, Szalonta (Schram 1970: I. 84).

⁷⁴ 1723, Hajdúbajos (Komáromy 1910: 313).

⁷⁵ Pócs 1995: 20.

⁷⁶ 1724, Ottomány (Komáromy 1910: 327).

⁷⁷ 1726, Hegyközpályi (Komáromy 1910: 366).

A boszorkányperek rontásnarratívumai szerint azonban nem csak a boszorkány fenyeget. A vizsgált 42 tanúvallomásból 28-ban éltek a kárvallottak valamilyen fenyegető válaszreakcióval a kár megszüntetésének reményében. A kárvallottak fenyegetésének egyik fontos eleme a károkozó megnevezése, azonosítása, tehát a vád megfogalmazása és egyúttal a fenyegető felszólítás a gyógyításra, hiszen a korabeli hiedelem szerint a rontást csak az tudja levenni, aki okozta:

*(:ilyen adta:), a gyermeket megh vesztetted gyocsisd (!) megh, mert te rontottad megh⁷⁸
 reá ment, mondott néki [...] te read gyanakszom én, te ettél megh engem, gyogyics megh, mert
 megh latot miként fogsz járn⁷⁹
 te Kapta Sophi rontad megh az öcsémet, hanem gyogyics megh⁸⁰*

Ahogy a fenti példák is mutatják, e kárvallotti fenyegetések sok esetben a boszorkány-fenyegetésekhez hasonlóan kifejtetlenek, sztereotipak. Visszatérő kifejezés bennük, hogy a vádlott „rosszul jár” majd, vagy valahogyan „jár majd”, amennyiben nem segít rendbe hozni a kárt, a következményeket azonban nem részletezik feltétlenül:

*megfenyegették [...] ha meg nem gyógyítja az tanú lábát, rosszul jár⁸¹
 mondotta néki gyogyics megh gyermekemet mert roszszul jársz⁸²
 nyisd meg az ajtot mert bizony majd roszszul jársz⁸³*

Többségben vannak azonban azok a kárvallotti fenyegetések, ahol valamilyen konkrét jövőbeli negatív eseménnyel fenyegetnek a kárvallottak. Ennek egy része fizikai bántalmazást helyez kilátásba (vagy egyenesen a vádlott életének kioltását), melyet maga a fenyegető visz majd véghez, amennyiben a vádlott nem hozza helyre a kárt:

*veszen Dosa egy fejszét az kezében, es megyen az Kulcsarne hazához s mondgya neki no
 ilyen s ilyen születte ha az gyermekemet meg nem gyogyitod mig az malomban járok ezel a
 fejszevel rontalak az magad hazaban össze⁸⁴
 rea ment: te hitetlen lelkü boszorkány meg gjogyics a fijamat mert az vízben öllek⁸⁵
 reá menvén az házáro nem lévén othon azon Balogh Ilona Leányának mondotta, mond megh
 az Anyádnak, hogy gyogyicsa megh az Leánkamat mégh haza megyek, mert ha nem az házbo
 égeti megh⁸⁶*

⁷⁸ 1712, Bályog (Schram 1970: I. 53).

⁷⁹ 1714, Keserű (Schram 1970: I. 58).

⁸⁰ 1714, Keserű (Schram 1970: I. 59).

⁸¹ 1708, Érsemje (Komáromy 1910: 219).

⁸² 1714, Keserű (Schram 1970: I. 60).

⁸³ 1722, Szentjobb (Schram 1970: I. 99).

⁸⁴ 1715, Hegyközpályi (Schram 1970: I. 68).

⁸⁵ 1715, Hencida (Schram 1970: I. 78).

⁸⁶ 1715, Kismarja (Schram 1970: I. 91).

monda a fatens ugy meg vagom ezen Palosommal azon személyt aki enghemet szokot meg nyomni jobban sem kell⁸⁷
 meg verem Paczai Ferencznet az baszom az Anya kurvajat maszoris meg verem⁸⁸
 ilyen atta meg gyogyics mert ha ugy kaphatlan olyan helyet (!) által lülek ha el kel bujdosnomis⁸⁹
 te öttél megh engemet néne, de read kötöm az ajtótt benn égetlek⁹⁰
 ördög ágyába született, meggyógyítsd a lábomat, mert bizony megöllek⁹¹
 hű veszett lelkü, úgy megcsaplak, hogy két fogad is kiesik⁹²
 az feleségemnek hirtelen esék nyavalyája, te read vagyon minden gyanuságom, te cselekedted, majd összedarabollak ily, s ilyen lelkü boszorkány⁹³
 szidta Kerekes Tamásné, mondván: ha a ló meg nem gyógyul, egy oszlopot ás, egy kunyhót csinál s ott égeti meg⁹⁴
 egykor megfenyegette Józsa Katát Kapros István: hogy meg ne szoríthassa, ha meg nem gyógyítja; mert vagy házban égeti, vagy ösztöri⁹⁵

Szintén gyakori, hogy a kárvallottak peres eljárással és annak egyik lehetséges végki-
 menetelével, a máglyán való megégettetéssel fenyegetik meg az általuk rontónak vélt
 személyt:

mondja Göbeinének: Panda, az fiam meggyógyítsd, mert ha másnak szolgálónak állok is,
 mégis megégettetlek⁹⁶
 Göbei mondott: úgy kötözz, hogy komámasszony azt izente, hogy megperzselnek, mert ha én
 Pap Samu cslédjét meggyógyítottam volna, eddig megperzseltek volna⁹⁷
 mondja Berek Annának: ördög adta gyógyításátok meg feleségemet, mert ha nem, megégetnek⁹⁸
 mondotta a Feleségének: regen meg erdemletted volna hogj meg egettek volna⁹⁹
 mondotta: te nyilvánvaló boszorkány, te etted meg a lábomat, gyógyíts meg, mert ha kinn
 kapattathatlak, öszverontalak s megégettetlek¹⁰⁰
 megizente, hogy gyógyítsa meg, mert vice ispán uram hiréval megfogtatja¹⁰¹

⁸⁷ 1722, Szalárd (Schram 1970: I. 98).

⁸⁸ 1722, Szentjobb (Schram 1970: I. 101).

⁸⁹ 1722, Szentjobb (Schram 1970: I. 102).

⁹⁰ 1723, Váradolaszi (Schram 1970: I. 109).

⁹¹ 1724, Ottomány (Komáromy 1910: 331).

⁹² 1726, Hegyközpályi (Komáromy 1910: 366).

⁹³ 1726, Hegyközpályi (Komáromy 1910: 366).

⁹⁴ 1735, Ottomány (Komáromy 1910: 476).

⁹⁵ 1744, Sarkad (Komáromy 1910: 514).

⁹⁶ 1723, Hajdúbagos (Komáromy 1910: 304).

⁹⁷ 1723, Hajdúbagos (Komáromy 1910: 305).

⁹⁸ 1723, Hajdúbagos (Komáromy 1910: 305).

⁹⁹ 1724, Nagykereki (Schram 1970: I. 115).

¹⁰⁰ 1756, Telegd (Komáromy 1910: 633).

¹⁰¹ 1756, Telegd (Komáromy 1910: 635).

*szida: no olyan amolyan atta, elrontottad a szolgálmot, hanem meggyógyítsd mert megéget-
tetlek¹⁰²*

*mondotta: Mészárosné a 'kutyától született megette a 'lábamat, de meg is mondá a 'gazda, ha
minden jószágát reá költi is, Mészárosnét megfogattya és tömlőcbe viteti¹⁰³*

A kárvallotti fenyegetések egy része expliciten tárja elénk a boszorkányfenyegetések lehetséges értelmezési keretét, annak működési mechanizmusát:

*mondotta neki ne fenyegetőzzik Csanadiné mert ha valami leli Gyermekemet megh latot hogy
fogsz jarni¹⁰⁴*

*mondotta néki ne fenyegetőzzél aszony mert ha valami esik vagy magamon, vagy penigh
marhamon tözet rakatok az hatadra¹⁰⁵*

*arra mondgja Kovács Mihály, Néne ne fenyegetődjél mert ha valami talál bennünket bizony
megh keresünk¹⁰⁶*

Mindezekon túl, a kárvallotti fenyegetések között – ugyan a boszorkányfenyegetésekhez képest kisebb számban – találhatunk olyan fenyegetéseket is, amelyek Istenre hivatkozva kívánnak valamilyen kárt a vádlottnak:

*akkor Tóth Péternét kiáltotta: esse nyilvánvaló boszorkány kurva, az Istennek valamennyi
nyila vagy az égben, az üsse meg a lekit, ni hogy! hogy rántotta fel az inát a nyilvánvaló
boszorkány¹⁰⁷*

A vizsgált korpuszban összesen 14 esetben beszélnek a fatensek arról, hogy történt valami pozitív változás, a boszorkány megfélemlítése sikeres volt, a rontást megszüntette, a „kötést megoldotta”, „megegersztette.”¹⁰⁸

Amennyiben a beszélők perben betöltött pozícióját vesszük alapul (gyanúsított boszorkány – kárvallott), a rontó fenyegetést a mai értelemben vett fenyegetéstől könnyű megkülönböztetni. A beszédaktusok propozicionális tartalmát tekintve is többnyire elkülönül a kétféle beszédaktus. A digitális adatbázis boszorkányperes anyaggal való bővítése szempontjából a fentiekből tehát következhetne az, hogy függetlenül a deskriptív beszédaktuscímektől minden, a boszorkánynak tulajdonított megnyilatkozás, amelyet kapcsolatba hoznak valamilyen kárral, bekerülhetne az adatbázisba. Ugyan-

¹⁰² 1756, Telegd (Komáromy 1910: 635).

¹⁰³ 1763, Kismarja (Bessenyei 1997: 147).

¹⁰⁴ 1714, Keserű (Schram 1970: I. 58).

¹⁰⁵ 1714, Keserű (Schram 1970: I. 60).

¹⁰⁶ 1723, Váradolaszi (Schram 1970: I. 108).

¹⁰⁷ 1727, Zsáka (Komáromy 1910: 393).

¹⁰⁸ Feltűnő, hogy a vizsgált 42 per közül milyen kevés a debreceni, összesen négy. A további 38 mind a vármegye más településéről származik. Mindez valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, amit a rontásnarratívumok vizsgálata során Kristóf Ildikó már megállapított: a debreceni perek már egy kevésbé archaikus szemléletet tükröznek, sokkal inkább a „városi bűnök” kerülnek előtérbe, s így érthető, hogy a fenyegetés megléte/nem léte sem annyira mérvadó, mint a falusi/mezővárosi közösségekben (Kristóf 1998; Sz. Kristóf 2017).

akkor, ha szituatív mikrokontextusokban vizsgáljuk meg az egyes beszédaktusokat, akkor az értelmezési lehetőségek ennél jóval összetettebb voltára figyelhetünk fel. A határ a kétfajta fenyegetés között ugyanis sokszor keskeny volt: ugyanazt a megnyilatkozást a beszélő és a hallgató a saját érdekének megfelelően interpretálhatta az egyik, illetve a másik beszédaktusnak is. Erről szól Aradi Illésné Helpári Judit története a 18. század eleji Bihar vármegyéből.

„Ördögi” és „törvényes úton módon” fenyegetni

Helpári Judit 1701. február 16-án került az úriszék elé Diószegen boszorkányság vádjával. A bíróság – melynek tagjai között a diószegi uradalom prefektusa is jelen volt – a tanúkihallgatás során a következő kérdéseket tette fel:

Tudjae bizonyosan a Tanu s hallottae, Aradi Illyésnének szájából hogy ugy fenyegetőzőt volna azon Úczában akiben lakot tudni illi Ebek ezt az Uczát megh nem lakjátok, és ezen fenyegetése azok ellen volté a kik fiát halálra kergették, avagy más olly okból akibül Boszorkányságát ki hozhatnák. Masodszor micsoda szülő Aszont fenyegetet megh mondván nekie: meg tanitlak szülednek idejében? Történté ezen meg fenyegetése után azon szülő Aszonjon meg irt szülese napján? s mi történt? És más okon is nem történté valami a kiket fenyeget. Egy szóval miné-mü Boszorkánysagot tudna éránta.¹⁰⁹

Aradi Illésné történetéből kibonthatóan valószínűleg nem először került a bíróság elé boszorkányság vádjával, azonban a korábbi esetének/eseteinek dokumentumai nem maradtak fenn az utókor számára. Az úriszéki boszorkányperek nem voltak gyakoriak a térségben, Kristóf Ildikó kutatási szerint a vármegyében összesen öt ilyen esetről tudunk.¹¹⁰ A 18. század első évtizedében Debrecenben és Bihar vármegyében összesen 19 személyt vádoltak meg boszorkánysággal. Ebből hat halálos, három enyhébb ítélettel zárult, kilencnek ismeretlen a kimenetele, az egyedüli felmentett a jelen eset főszereplője, Aradi Illésné volt.¹¹¹ A vádlott nem jelenik meg többet a boszorkányüldözés magyarországi történetében, s Diószegen újabb boszorkányper csak 20 év múlva lesz. Mindezek ellenére e rövid peranyag jól használható történeti pragmatikai elemzéshez, elsősorban mivel Aradi Illésné Helpári Judit saját vallomása és az ítélet is fennmaradt. Esetében azt látjuk, hogy a fenyegetőzés vádja önmagában nem volt elég az elítéléshez, és a vádlott a megfelelő nyelvi stratégiát választva sikeresen szerepelt a bíróság előtt. Felmentésében valószínűleg döntő szerepe lehetett annak, hogy semmilyen más boszorkányságra jellemző tevékenységet/tulajdonságot nem tudtak ellene felhozni a tanúk – a vármegyében ez az egyetlen ilyen eset, tehát joggal feltételezhetjük, hogy esetleg a boszorkányszerepnek más attribútumaival is rendelkezhetett a vádlott, csak nincs róla forrásunk. A vádat, mely két jól elkülöníthető pontból állt, Szűcs István képviselte és adta elő:

¹⁰⁹Schram 1970: I. 49.

¹¹⁰Kristóf 1998: 38.

¹¹¹Kristóf 1998: 45–46.

1. [...] Ezen szemelly, megh vetvén az Istent s vilagh Törvényét, a melly Uczában lakot, mondotta s vallotta maga tulajdon nyelvével, megh nem lakjátok Ebek Ezen ucját miattam.
2. a melly Cseled közt volt valamelly Terhess Asszony állatt Annakis mondotta: hogy ha el jön a szülesnek ideje Ebb, szólyatok annyit hogy meg a kit az Anyadbul ki szoptális megh emlegeted, mert En sem Birótul sem Tanacstul semmit sem félek, mert ennek előttie is hogy 70 Tanúk vallására semmits nem tehettek a mellyekre hatnakis megh köllött volna halni, mostannis semmit sem félek.¹¹²

Szűcs István szerint, ha mindezt tagadná Helpári Judit, akkor azt „búségesen megh bizonyítja”. Mindenképpen égetést javasolt az ország törvénye szerint, de előbb kínzást is, hogy bűntársait megnevezze. Helpári Judit a tárgyaláson első körben nem mutatott nagy hajlandóságot az együttműködésre, tagadott. Ezután Faragó Miklós, a vádlott prókátora, azaz törvényes képviselője vette át a szót, s azzal érvelt, hogy a vádlott nem tagadja a fenyegetést, de ebből nem következik egyenesen, hogy boszorkány volna:

*jollehet nem tagagya hogy fenyegetőzöt olly formán: mivel az eő Principálissanak fiát némelly Iffiak halalra fegyverrel keresték, hogy megh fogják arra nézve Anyai szeretettül viseltetvén ugy mondotta fia mentségére hogy ha megh fogják fiát azon Ucza megh nem marad miatta. Amelly ollyan szókbúl ki nem hoznatni hogy fia mellett szóllot hogy Principalissa Boszorkány volna.*¹¹³

Szűcs István ennek ellenére az ügy további kivizsgálását kérte, és azt, hogy a tanúk által derüljön ki és bizonyosodjon be, mi a bűne a vádlottnak és milyen büntetést érdemel:

*a fellyebb megh mondot beszédem szerént, és a Város be adott Törvénnye szerent a melljet pedig magam el lattam volna a beszédemben, ha a Tanúk büvebben tanállják hozni, csak kévanom az elebbeni beszedeim szerent keresse ki az orszagh törvénye, minemü büntetése légye, meg Égettesséké, vagy más egyébb büntetése légyen. Ezek után Istenes törvént várok.*¹¹⁴

Mindezek után maga Helpári Judit így védekezett:

*az álnok ellenem tett replicatiot értem, a mellyben azt mongya eő kglme hogy eördögi módon fenyegettem volna valakit Amelljet En tagafok. Hanem a mint fellyebb megh mondtam Edes Gyermekemen megh keseredvén törvényes uton módon értvén a dolgot ugy mondtam hogy megh nem lakják az ucját azok a személljek kik az En Gyermekimet keresik halálra. Hanem Béró Uram eő kglme a melly világos-san mer mondania ellenem Boszorkányságomat olljan világossan doceállja más képpen miis kévnunk mint Tisztnek kereseti alul absolváltatni.*¹¹⁵

¹¹² 1701, Diószeg (Schram 1970: I. 48).

¹¹³ Schram 1970: I. 48.

¹¹⁴ Schram 1970: I. 48.

¹¹⁵ Schram 1970: I. 48–49.

A vádlott e megnyilatkozása az előzőekben tárgyalt kétfajta beszédaktus lényegi különbségére mutat rá. Beismeri a fenyegetést, de mentségül éppen azt hozza fel, hogy ez nem „olyan” fenyegetés volt – nem egy deklaráció –, tagadja, hogy „örödi módon” fenyegetett volna. Saját maga úgy értelmezi a történeteket – s erről győzi meg sikeresen a többieket is – hogy csak anyai szeretetből, indulatból „megh keseredvén törvényes uton módon értvén a dolgot úgy mondtam,” mintegy expresszívumként/kommisszívumként, és emiatt legfeljebb megróható, de mindezek alapján nem bizonyítható, hogy boszorkány lenne.

Ezután a tanúhoz intézett, a bevezetésben már idézett kérdések következnek. A bíróság egyértelműen arra kíváncsi, hogy az elhangzott fenyegetés által történt-e rontás, károkozás. Összesen tizenkét tanút hallgattak ki az eljárás során, melyből az első kettő – férj és felesége – szinte szóról szóra idézik fel a konfliktust, a fenyegetés aktusát, annak propozicionális tartalmát, amint az korábban a vád és vádlott részéről, valamint a bírósági kérdésben már olvashattuk:

hallotta maga szájából Aradi Illyésnének hogy mondotta En nem félek sem az Istentül sem a Püspöktül sem a Püspöki Bérótul sem pedig tanácsátul, mert ha az a hamis hütü Balog Mihalj megh nem tudott ölni nem félek senkitül semmit de mind maga mind fia meg a kit az anyyábül ki szoptakis meg sirattyák és keserüvel emészti megh, magunkis az uczát miatta megh nem lakjuk. De hogy annak utánna artott volna valakinek azt nem tugya.¹¹⁶

Hallottam Aradi Illyésnének szájából hogj mondotta az Uczabelieknek: Kutyák megh nem lakjatok az uczát miattam, nem félek sem Ti tülletek sem a Püspöki Bérótul, sem Tanácsátul mert Pál deáknak térden mászva menek eleiben, és men ment engem, ha 70 Tanuk meg nem tuttak nyomni.¹¹⁷

A per végkimenetelét illetően fontos lehetett, hogy bár a fenti fenyegetést Hanti István és felesége is elmondta, ugyanakkor Hanti tanúvallomása végén annak ad hangot, hogy nem biztos a beszédaktus hatását illetően, azaz hogy a fenyegetés után történt-e valamilyen kár. Egyedül a tizenkettedik tanú, Szunyog János özvegye tudott olyan rontásnarratívumot „előállítani”, amelyben – fenyegetéssel összefüggésben – a rontás ténye is szerepelt:

Aztat agya hozá az előbbeni fassiojahoz hogy megh fenyegetvén a fiát megh fekélyesedett az Lába, mellybül addig nem gjogjulhatot meg az eő Leanyat el nem vette feleségül, a mint mondottais Aradi Illyéné hogy addigh meg nem gjógiul még az eő Leányát el nem veszi. Azomban eczer ejjel fekete Levet hozván a fjának mondott, hogy egye megh mellyet meg évén nem tudja azérté, vagy másért meg gjógiult.¹¹⁸

A fent említett rontás eset azonban egy újabb történet, mely eddig nem szerepelt a bíróság előtt, s így a korábbi vádak az sem nem bizonyította, sem nem cáfolta, legfeljebb

¹¹⁶ 1. tanú: Hanti István (Schram 1970: I. 49).

¹¹⁷ 2. tanú: Hanti István felesége, Menyhért Zsófia (Schram 1970: I. 49).

¹¹⁸ 12. tanú: Szunyog János özvegye (Schram 1970: I. 49).

Helpári Judit „átkozódó”, „fenyegető”, „ördögös” tulajdonságait szaporította. Ez a rövid, s az előzőektől eltérő rontáselbeszélés azonban, úgy tűnik, nem volt elegendő. A felmentő/felfüggesztő ítéletében a bíróság a per végén azt állapította meg, hogy a tanúvallomásokból „elegendő képpen ki nem tetzik” Aradiné boszorkánysága, de ha ezentúl további fenyegetések és „mocskolodásokat” hallanak felőle, akkor azonnal kicsapják a településről.¹¹⁹ Aradi Illésné Helpári Judit szerencséje mellett ügyvédje és saját nyelvi stratégiája is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kora újkori Bihar vármegyei boszorkányper-diskurzus lényegére jól rátapintva, a beszédaktusok performativitásának különböző fokait kihasználva megmenekült a máglyától.¹²⁰

Aradi Illésné esetéből látható: a kontextus tüzetesebb ismerete, a per dokumentumainak szoros olvasata nélkül valójában nem érthetjük meg a boszorkányperek sajátos kommunikációját.¹²¹ A vizsgált bihardíószegi eset azt támasztja alá, hogy ebben a korban és kontextusban fenyegetni legalább háromféleképpen lehetett, azonban ez három olyanra különböző beszédaktusnak minősült (expresszívum/kommisszívum/deklaráció) hogy élet és halál kérdése dőlhetett el rajta. A 18. század eleji események ezáltal arra is felhívják a figyelmet, hogy a beszédaktus-elmélettel sem lehet egyértelműen és határozottan elválasztani egymástól a hasonló, egymáshoz közel álló megnyilatkozásokat.

Magdalena Leitner kora újkori skót boszorkányperek fenyegetéseit vizsgáló elemzésében arra mutatott rá, hogy ugyan az általa vizsgált tanúvallomásokban is a fenyegetés volt a kulcsbeszédaktus, ugyanakkor a fenyegető beszédaktusok különböző performatív fokozattal rendelkeztek, az érzelmi feszültség levezetésétől a károkozó átokig. Ezért a különböző fenyegető beszédaktusok merev szétválasztása helyett szerinte célravezetőbb a szomszédos, a szituációtól és értelmezésektől függően különböző performativitással bíró beszédaktusokat egy közös pragmatikai térben elhelyezni.¹²² Megállapítása szerint a prototipikus boszorkányfenyegetés sok esetben nem is minősíthető deklarációnak, hanem pusztán egy elkövetkező természetfeletti kár *bejelentésének, közleményének (announcements)*.¹²³

A sokféle egyéni értelmezésből kibonthatóan a kora újkori magyarországi esetekben sem deklaratív mindig és minden boszorkányfenyegetés. Számos esetben nem egyértelmű például, hogy a rontás a boszorkányfenyegetés kimondásakor azonnal történik meg, vagy az csupán egy ígéret a jövőre nézve, ami azonban mindenképpen be fog következni, hiszen a boszorkánysággal gyanúsított személy mondja. Ugyanúgy vita tárgyát képezte és az egyéni interpretációk között különbségek voltak annak eldöntésében is, hogy a megnyilatkozáshoz feltétlenül szükséges-e valamiféle rontó praktika, vagy a fenyegetés önmagában is elegendő a rontáshoz. Aradi Illésné perében az egyik tanú fenyegetésre tett megjegyzéséből – „De hogy annak utánna artott volna

¹¹⁹ Ítélet (Schram 1970: I. 50).

¹²⁰ Vö. Ilyefalvi 2010. A kora újkori skót boszorkányperek kárvallotti és boszorkányoknak tulajdonított fenyegetéseket illetően ugyanerre jutott Magdalena Leitner is (vö. Leitner 2017).

¹²¹ Jucker–Taavitsainen 2008: 5.

¹²² A pragmatikai tér (*pragmatic space*) fogalmához lásd: Jucker–Taavitsainen 2000.

¹²³ Leitner 2017: 153.

valakinek azt nem tuggy” – például arra következtethetünk, hogy szerinte a kárnak csak a fenyegetést követően kellett volna megtörténnie, de erről nincsenek információi.¹²⁴

A fentiekből azonban nem következik az, hogy ne lett volna különbség a két (vagy három) beszédaktus között. Aradi Illésné esete pontosan azt bizonyítja, hogy a kora újkori beszélők különbséget tettek fenyegetés és fenyegetés között, olyannyira, hogy a bírák meggyőzése arról, hogy megnyilatkozásukat nem az egyik, hanem a másik fenyegetésként lehet értelmezni, a vádlott életét is megmenthette.¹²⁵ Az egyes tanúk egy-egy szituáción belül is többféleképpen is értelmezték a hallottakat, látottakat. Amíg az egyik vallomásban azt olvashatjuk, hogy az elhangzott verbális interakciót egyértelműen ok-okozati viszonyba állítják a bekövetkezett kárral, ugyanezt egy másik tanú esetleg megcáfolhatja.¹²⁶

Mi következik azonban mindebből a digitális magyar ráolvasás-adatbázis bővítésének szempontjából? Gyakorlatiasan feltéve a kérdést: vegyük fel Aradi Illésné fenyegetéseit („[...] de mind maga mind fia meg a kit az annyából ki szoptakis meg sirattyák és keserűvel emésztk meg, magunkis az uczát miatta meg nem lakjuk”, [...] „addigh meg nem gjógjúl még az eő Leányát el nem veszi”) rontó funkciójú ráolvasásként a magyar ráolvasások adatbázisába vagy sem?

A tanulmányban ismertetett elemzésekből elsőként levonható az a következtetés, hogy a beszédaktusmodell önmagában ugyanúgy nem alkalmas arra, hogy eldöntsük egy megnyilatkozásról, hogy ráolvasás vagy sem, mint ahogy a klasszikus folklorisztikai műfajelmélet sem volt alkalmas rá. Ugyanakkor a fentiekből az is kitűnik, hogy bár az emikus értelmezéseket nagyon fontos vizsgálni és nem hagyhatóak figyelmen kívül, azok többnyire nem használhatók analitikus kategóriaként, hiszen túlságosan egyéni, változóak és szituatívak. A megnyilatkozásoknak a beszédaktus-elmélet felőli megközelítése arra azonban alkalmas volt, hogy kimutassuk: a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében a fenyegetést legalább három különféle beszédaktusnak lehetett értelmezni (deklaráció, expresszívum, kommisszívum).

A folklorisztika számára a műfajadatbázisok azonban elsősorban a térben és időben távoli korszakok és kultúrák hasonlóknak vélt szöveganyagának összehasonlítására nyújtanak lehetőséget. Éppen ezért a magyar ráolvasás-adatbázis korpuszbővítő munkálatainak első fázisában a kora újkori magyar boszorkányperek összes rontó fenyegetését nem vettük fel az adatbázis állományába. Egyelőre a digitális boszorkány-

¹²⁴ I. tanú: Hati István (Schram 1970: I. 49).

¹²⁵ A magyarországi boszorkányperek általa vizsgált dokumentumai kapcsán Varga Mónika hívta fel a figyelmet arra, hogy a kétféle illokúciós erő nem különül el élesen egymástól. Varga mellett érvel ezenkívül, hogy a boszorkányfenyegetéseket nem lehet kinyilatkoztatásként értelmezni, mert szerinte „mind az idézetekből, mind a történetmondásból kiderül, hogy a boszorkány fenyegetése nem a kimondással egy időben teljesül.” Példaként a tanúvallomásokban sokat használt „mindjárás” határozót hozza fel, amely a kor használatában akár jelölhetett két hetet is (Varga 2018: 149). Bár a „mindjárás” valóban jelenthetett több hetet, Varga Mónika állítása számos példával cáfolható, hiszen sok esetben a tanúk pontosan a fenyegető beszédaktust követő azonnalítségét hangsúlyozzák tanúvallomásaikban.

¹²⁶ A boszorkányságról, rontásról szóló diskurzus „egyezkedő” természetét nem pusztán a tanúkihallgatási kontextus okozza. Vö. Hesz Ágnes romániai magyar közösségekben végzett antropológiai terepmunkájának eredményeit (Hesz 2017).

per-adatbázisban annotáltuk és jelöltük a rontást, fenyegetést illetve a szómágiához köthető adatokat. Első körben azok a megnyilatkozások kerültek be a boszorkányperes állományból az adatbázisba, amelyek tartalmi-formai szempontból is megfeleltek egy szűkebb folklorisztikai ráolvasásmeghatározásnak.

Irodalom

AUSTIN, J. L.

1999 [1955] *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások.* Budapest: Akadémiai Kiadó. /Hermész könyvek/

BESSENYEI József (szerk.)

1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai.* I. Budapest: Balassi Kiadó.

CULPEPER, Jonathan

2009 Historical sociopragmatics. An introduction. *Journal of Historical Pragmatics*, 10. 2. 179–186.

CULPEPER, Jonathan – SEMINO, Elena

2000 Constructing witches and spells: Speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics*, 1. 1. 97–116.

DÖMÖTÖR Adrienne – NOVÁK Attila

2016 Főurak levelei, boszorkányok pereit – és egy újonnan elkészült adatbázis: a Történeti magánéleti korpusz. *Magyar Tudomány*, 177: 1297–1304.

FROG, E.

2016 “Genres, Genres Everywhere, but Who Knows What to Think?” Toward a Semiotic Model. In: Koski, Kaarina – Frog, E. – Savolainen, Ulla (eds.): *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond.* 47–88. Helsinki: Finnish Literature Society.

FROG, E. – KOSKI, Kaarina – SAVOLAINEN, Ulla

2016 At the Intersection of Text and Interpretation. An Introduction to Genre. In: Koski, Kaarina – Frog, E. – Savolainen, Ulla (eds.): *Genre – Text – Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond.* 17–43. Helsinki: Finnish Literature Society.

HAVASI Zsuzsanna

2018 Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor. Felvetések grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv*, 114. 4. 428–446.

HESZ Ágnes

2017 Talking Through Witchcraft – on the Bewitchment Discourse of a Village Community. In: Klaniczay, Gábor – Pócs, Éva (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania.* 349–393. Houndmills in Basingstoke: Palgrave Macmillan.

ILYEFALVI Emese

2010 „...akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok.” Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése, In: Székely, Tünde (szerk.): *RODOSZ konferenciakötet 2010.* 75–92. Kolozsvár: Romániai Magyar Doktoranduszok és Fialat Kutatók Szövetsége.

- 2014 *Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból 1488–1850.* Budapest: Balassi Kiadó. /A magyar folklór szövegvilága 2/B./
- 2017 Digitális szövegfolklór-adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti, módszertani és technikai kérdései. *Replika*, 104. 145–191.
- 2019 Why is it essential to study verbal magic from witch trials? *Incantatio*, 8. 113–127.
- JUCKER, Andreas H. – TAAVITSAINEN, Irma
- 2000 Diachronic Speech Act Analysis: Insults from Flyting to Flaming. *Journal of Historical Pragmatics*, 1/1. 67–95.
- 2007 Speech act verbs and speech acts in the history of English. In: Fitzmaurice, Susan M.–Taavitsainen, Irma (szerk.): *Method in Historical Pragmatic*. 107–138. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. /Topics in English Linguistics 52./
- 2008 *Speech Acts in the History of English.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Pub. Co.
- 2013 *English Historical Pragmatics.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KAPALÓ, James Alexander
- 2011 Genre and Authority in the Genesis of Charm and Prayer. *Incantatio*, 1. 79–101.
- KESZEG Vilmos
- 2013 *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. /Néprajzi egyetemi jegyzetek 8./
- KLJAUS, Vladimír
- 2009 On Systematizing the Narrative Elements of Slavic Charms. In: Roper, Jonathan (ed.): *Charms, Charmers and Charming: International Research on Verbal Magic*. 71–86. Hampshire–New York: Palgrave Macmillan.
- KRISTÓF Ildikó
- 1998 “Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben.* Debrecen: Ethnica Kiadás.
- SZ. KRISTÓF Ildikó
- 2017 The social background of witchcraft accusations in early modern Debrecen and Bihar County. In: Klaniczay, Gábor – Pócs, Éva (eds.): *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*. 13–89. Houndmills in Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- KOMÁROMY Andor (szerk.)
- 1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest: MTA.
- LEITNER, Magdalena
- 2017 Curses or Threats? Debating the Power of Witches’ Words in 17th Century Scottish Courtrooms. *Nordic Journal of English Studies*, 16. 1. 145–170.
- LOVÁSZ Irén
- 2002 *Szagrális kommunikáció.* Budapest: Európai Folklór Intézet.
- PETYKÓ Márton
- 2015 A boszorkányperek periratai mint közösség- és identitásképző diskurzusok. *Magyar Nyelv*, 139. 147–161.
- PÓCS Éva
- 1968 A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái. *Népi kultúra – népi társadalom*, I. 253–280.

- 1985–1986 *Magyar ráolvasások*. I–II. Budapest: MTA Könyvtára.
- 1995 Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok (Sopron vármegye, 1529–1768). *Népi kultúra – népi társadalom*, XVIII. 9–66.
- 2014 *Ráolvasások. Gyűjtemény a legújabb korból 1851–2012*. Budapest: Balassi Kiadó. /A magyar folklór szövegvilága 2/A./
- SÁROSI Zsófia
- 2003 Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv*, 9. 4. 434–448.
- SEARLE, John Rogers
- 1979 A taxonomy of illocutionary acts. In: Searle, John Rogers: *Expression and meaning*. 1–29. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2000 [1998] A beszédaktusok típusai. In: Searle, John Rogers: *Elme, nyelv, társadalom. A való világ filozófiája*. 147–156. Budapest: Vince Kiadó.
- 2009 [1969] *Beszédaktusok: nyelvfilozófiai tanulmány*. Budapest: AKTI–Gondolat.
- SCHRAM Ferenc (szerk.):
- 1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAMBIAH, Stanley J.
- 1968 The Magical Power of Words. *Man*, 3. 2. 175–208.
- TÓTH G. Péter
- 2001 „Mit tudott, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.) *Demonológia és boszorkányság Európában*. 199–225. Budapest–Pécs: L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék. /Studia Ethnologica Hungarica I./
- 2020 *Boszorkánypánik és babonatéboly. Boszorkányüldözés és babonairtás Mária Terézia és II. József uralkodása idején (1740–1790)*. Budapest: Balassi. /Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 8./
- VARGA Mónika
- 2018 *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátságokra*. (Doktori disszertáció. Témavezető: Juhász Dezső). ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- WHEELOCK, Wade T.
- 1982 The Problem of Ritual Language: From Information to Situation. *Journal of the American Academy of Religion*. 50. 1.49–71.

Ilyefalvi Emese

ELTE BTK Néprajzi Intézet, Folklore Tanszék, egyetemi tanársegéd, tudományos munkatárs
e-mail: ilyefalvi.emese@btk.elte.hu

Emese Ilyefalvi

**Dilemmas of corpus construction beyond folklore anthologies:
the speech act of threatening in early modern witch trials in Debrecen and in Bihar county**

The primary objective of the construction of the Digital Database of Hungarian Verbal Charms within the ERC East-West Ethnology of Religion Research Group was to provide access for researchers to formerly published and manuscript verbal charms in a multi-dimensional online database and to promote search along multiple aspects. The digitization of the documents of early modern witch trials in Hungary also took place within the framework of the above mentioned ERC project, therefore in the first phase of the construction of the database it was suggested that the moderate historical corpus of Hungarian verbal charms should be supplemented with early modern texts, for which purpose the testimonies of witch trials seemed to be appropriate. The incantations documented in the testimonies of witch trials offer excellent research opportunities. On the one hand the phenomenon of incantation can be explored in a context that is different from that of folklore collections, on the other hand early modern lay, primarily oral tradition can be investigated, and, finally, the corpus that consists of mainly healing texts can be supplemented with malevolent ones.

The author in her paper exploring the testimonies of early modern witch trials in Debrecen and in Bihar county presents what kind of problems and issues have emerged (primarily those related to the genre of texts) in course of creating the corpus. The primary question for which she seeks answer is what kind of texts could be chosen from the malevolent threatening texts recorded in the testimonies of witch trials for the digital database of Hungarian verbal charms.

Historical speech act research recently has provided remarkable perspectives for the investigation of early modern written sources preserving spoken language and especially the verbal interactions recorded in the documents of witch hunt. Therefore the author also discusses whether the achievements of historical pragmatics can provide any help (and if yes, then what kind of help) for the solution of generic problems of verbal magic.

Hesz Ágnes

„Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok”: vernakuláris vallás a titkosrendőrségi aktákban

Az elmúlt két évtizedben számos kiváló munka született a kommunizmus időszakának vallás- és egyházüldözéséről,¹ az állam egyházügyi politikájáról, a történeti egyházak, kisegyházak és vallási csoportok, valamint vezetőik megpróbáltatásairól és a hatóságokhoz fűződő összetett viszonyáról.² Jóval kevesebbet tudni viszont arról, miként élte meg ezt a korszakot egy egyszerű hívő, mit jelentett vallásos életet élni egy olyan környezetben, ahol az állampolgárokkal szembeni elvárások sokszor ellentétesek voltak a vallásos emberek lelki szükségleteivel és vallási normáival. Hogyan alakították a hívők vallásgyakorlatukat a megváltozott körülményekhez? Hol, hogyan és milyen körben gyakorolhatták vallásukat? Miképpen értelmezték a helyzetet? Milyen lelkiismereti dilemmákkal kellett szembenézniük? Csökkent-e vallásos odaadásuk? Egyszerűen miképpen élték meg vallásosságukat? Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy az állambiztonsági szolgálatok archívumaiban őrzött dokumentumokból mennyire ismerhető meg a korszak vernakuláris vallásossága, azaz a személyközi interakciókban folyamatosan alakuló megélt vallásosság, amelynek kutatása komplex megközelítést kíván és mindeddig elsősorban etnográfiai terepmunkamódszerekkel történt.³ Megállapításaim elsősorban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) végzett kutatásaimon alapulnak, ahol főként vidéki plébánosok, katolikus „földalatti” mozgalmak, feloszlott szerzetesi közösségek és más, hivatalosan el nem fogadott vallási csoportok túlnyomórészt az 1950-es és 1960-as években keletkezett anyagait ismertem meg, de kisebb mértékben támaszkodom a bukaresti Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság – CNSAS) archívumában szerzett tapasztalataimra is.⁴

¹ A tanulmány a *Hidden Galleries* című kutatási projekt keretében készült, amelyet az Európai Kutatási Tanács támogatott az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs keretprogramja alatt; a projekt száma: 677355.

² A teljesség igénye nélkül lásd például: Tabajdi–Ungváry 2008; Bánkuti–Gyarmati 2010; Soós–Szabó–Szigeti 2010; Kiss–Soós–Tabajdi 2012; Heinz–Rajki–Simon 2013.

³ A vernakuláris vallás fogalmáról és kutatásának módszeréről lásd: Primiano 1995; 2001; 2012; Bowman 2003; 2004a és 2004b; Bowman–Valk 2012; Hesz 2018: 456–459.

⁴ Szeretnék köszönetet mondani a Hidden Galleries kutatócsoport tagjainak, James A. Kapalónak, Iuliana Cindreanának, Povedák Kingának, Anca Sincannak, Dumitru Lisnicnek és Tatiana Vagramenkonak a tőlük kapott sok jó tanácsért, segítségért és a közös munka élményéért. Külön köszönöm Mézes Ádámnak, hogy értő szemmel olvasta a tanulmány egy korábbi verzióját és értékes megjegyzéseivel segítette a végleges változat megírását.

HOGYAN OLVASSUNK TITKOSSZOLGÁLATI DOKUMENTUMOKAT?

A titkosszolgálati dokumentumok forrásértékéről azóta élénk tudományos vita folyik, amióta ezek az iratok a kutatók és a szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetővé váltak. Amint azt e vitában többen is hangsúlyozták, a titkosszolgálati anyagok olvasóinak többsége – köztük történészek is – valamilyen referenciális kapcsolatot tételeznek fel e dokumentumok tartalma és a múlt történései között.⁵ Ahogyan Takács Tibor írja: „az ügynökjelentéseket és egyéb állambiztonsági iratokat kutató történészek többsége különösebb episztemológiai kérdésfeltevés nélkül közelít ezekhez a dokumentumokhoz, magához a – közvetlenül nem hozzáférhető – múltbeli valósághoz mérve az ügynökjelentéseket”.⁶ Ebben a megközelítésben a történészek feladata e referenciális kapcsolat természetének a megállapítása, vagyis annak az eldöntése, hogy a dokumentumokban olvasható állítások vajon igazak-e vagy hamisak.⁷ Ezt az „igazságot kereső” megközelítést számos kritika érte azért, mert nem reflektál a titkosszolgálati dokumentumok létrejöttének körülményeire, motivációira és az őket előállító szerv sajátos gondolkodásmódjára.⁸ Az állambiztonsági szolgálatok feladata a rendszer ellenségeinek beazonosítása, ellenőrzés alá vonása vagy likvidálása volt, ami eleve meghatározta a megfigyeltekről bekerülő információ jellegét és a szervezeten belül történő értelmezését.⁹ Éppen ezért helyesebb az általuk létrehozott iratokat ideológiai konstrukciónak tekinteni, nem pedig az ügynökök, tanúk vagy célszemélyek tapasztalatainak reprodukcióiként kezelni.

Ez az iratok keletkezésének körülményeire érzékeny, kritikai-diszkurzív megközelítés a titkosszolgálati dokumentumok forrásértékének átgondolását eredményezte. Számos kutató érvelt amellett, hogy a titkosszolgálati levéltárban őrzött iratok a múltbeli valóság helyett sokkal inkább az állambiztonsági szolgálatok működésébe,¹⁰ „értékrendjébe, gondolkodásmódjába, félelmeibe és fantazmagóriáiba” engednek betekintést.¹¹ Ha ilyen szemmel olvassuk őket, ezek az iratok azt mutatják meg, miképpen látta és miképpen ábrázolta a társadalmat az őket előállító szerv, éppen ezért a titkosszolgálati levéltárak, Katherine Verdery szavaival élve „nem az ismeretek forrásaként, hanem a tudás sajátos formájaként” lehetnek hasznosak számunkra.¹² Verdery és mások ugyanakkor arra is rámutattak, hogy a dokumentumok konstruált szövegvalósága

⁵ Vatulescu 2010: 13; Laczó 2009.

⁶ Takács 2014: 109.

⁷ Takács 2014: 110.; Poenaru 2013: 219. – idézi Verdery 2014: 62.

⁸ Takács 2014: 110. Takács ugyanitt rámutat arra is, hogy mindez a titkosszolgálatok ellenségképének akaratlan reprodukciójához vezet.

⁹ A titkosszolgálatok működési mechanizmusának köszönhetően ráadásul a hálózatok által szolgáltatott adatok hivatali útjuk során számos ponton torzulhattak, módosulhattak (erről lásd például: Gyarmati 2014: 66–71.).

¹⁰ Farkas 2006: 154.; Verdery 2014: 39–40.; Rainer 2008: 18.

¹¹ Vatulescu 2010: 13.

¹² Verdery 2014: 159.

nagyon is kézzelfogható módon hatott – és hat ma is – a valóságra, azaz a titkosszolgálati dokumentumoknak performatív ereje van.¹³ Éppen ezért e megközelítés szorgalmazói szerint a titkosszolgálati iratokkal kapcsolatos kutatásnak elsősorban az iratok keletkezési módjára kellene fókuszálnia és arra, milyen hatással voltak a bennük szereplő emberekre és tágabb értelemben a társadalomra: maguk az iratok és az őket létrehozó tevékenységek hogyan alakították az érintettek személyes identitását, interperszonális kapcsolatait, milyen hatással voltak a társadalmi normákra vagy a művészet nyelvére.¹⁴

Tudományos vita tárgya ugyanakkor az is, hogy mekkora lehet a szakadék az állambiztonsági szolgálatok által előállított dokumentumok és a valóság között. 2014-ben megjelent írásában Ungváry Krisztián például arról ír, hogy a titkosszolgálatok rendszerén belül számos belső mechanizmus létezett az iratokban szereplő információk ellenőrzésére, hiszen végül is „jellegéből adódóan a szervezet arra törekedett, hogy valóban azt tudja, amit az állampolgárok gondolnak, és erre minden létező eszközt fel is használt.”¹⁵ Alátámasztani látszik mindezt egy 1958-ban a titkosrendőrség által módszertani célból megrendelt esszé is, amelyben egy anonim ügynök vall arról, hogy ügynöki karrierje elején a tartótisztje óva intette az általa jelentett ügyek felnagyításától: „Nem nekünk kell fokoznunk a hatást és nem nekünk kell torzítani a veszélyt, mert azzal lejáratjuk a saját tekintélyünket. [...] Ebből éreztem, hogy felelősség terhel minden leírt szóért és minden véleményért.”¹⁶

Figyelembe véve mindezt, létezik egy harmadik megközelítés is, amely elfogadja ugyan a titkosszolgálati iratok megbízhatatlanságát a bennük szereplő személyek életének és cselekedeteinek valóságát illetően, ugyanakkor fenntartja, hogy megfelelően olvasva e dokumentumokból megismerhetők a korra jellemző tágabb társadalomtörténeti folyamatok.¹⁷ Ahhoz, hogy az olvasó túl tudjon lépni az iratok szövegvalóságán, a „sorok között kell olvasnia”, narratológia módszerek segítségével, a szerzők pozícióját, a szövegek belső logikáját és nyelvezetét elemezve kell értelmeznie a dokumentumokat.¹⁸ Tanulmányomban azt igyekszem bemutatni, hogy ezzel a megközelítéssel olvasva az állambiztonsági dokumentumok bepillantást engednek a kommunista Magyarország vallási életének számos aspektusába.

Az állambiztonsági levéltárban őrzött dossziék több típusa is tartalmaz a vallásra vagy a vallási életre vonatkozó információt. A vernakuláris vallás kutatása szempontjából az ügynöki munkadossziék valamint a megfigyelt vallási csoportokra nyitott operatív dossziék bizonyultak a leggazdagabb forrásnak, de az egyházi vagy vallási vezetők, illetve vallási aktivisták vizsgálati dossziéi is számos érdekes adattal szolgálhatnak. A vallási kérdésekre ráállított hálózati személyek sokszínű csoportot alkottak:

¹³ Vátulescu 2010; Verdery 2014: 60–73.; Luehrman 2015: 42–43.

¹⁴ Verdery 2014: 63.; Verdery 2018; Vátulescu 2010.

¹⁵ Ungváry 2014: 92–93.

¹⁶ ÁBTL 4.1. A–3253 – közli Takács 2013: 104–122.

¹⁷ Lásd például Kula 2004: 203. – idézi Gieseke 2010: 5.; Farkas 2006: 154.; Luehrman 2015: 22.; Verdery 2018: 212.

¹⁸ Luehrman 2015: 40.; Rainer M. 2008.; Takács 2014.

voltak köztük olyanok, akiket kifejezetten egy bizonyos vallási csoport megfigyelésére szerveztek be – amelyekhez sokszor maguk is szorosan kötődtek¹⁹ –, míg másoknak helyi közösségek „gyanús” elemeiről, például etnikai kisebbségekről, kulákokról, orvosokról, ügyvédekről, tanárokról, egykori katonatisztekről és csendőrökről kellett jelentenie, és emellett kapták a helyi papság és a közösség vallási aktivitásának megfigyelését is feladatul. A hálózati személyek között találunk papokat és lelkészeket is; nekik elsősorban paptársaikról illetve az egyház belső ügyeiről kellett jelenteniük, de időnként kértek tőlük a helyiek politikai nézeteiről szóló beszámolókat vagy hangulatjelentéseket is.

Az egyes ügynökök jelentéseit összegyűjtő munkadossziékat leszámítva a titkoszolgálati dossziék többféle irattípust tartalmaznak, az ügynöki jelentésektől kezdve a tisztek által írt összefoglaló jelentéseken és értékeléseken át operatív tervekig, kézzel írott vagy legépelte vallomásokig, kihallgatási jegyzőkönyvekig, lehallgatott beszélgetések átiratáig, környezettanulmányokig, megfigyelési fotókig és elkobzott anyagokig (levelek, könyvek, brossúrák, szentképek, fényképek). A sokféle, különböző céllal készült és különböző diszkurzív sémát követő iratnak köszönhetően a titkoszolgálati dossziék polifonikusak – vagy Katherine Verdery szavaival élve heteroglosszikusak – amennyiben egy sor eltérő nyelvi konvenciót használó szereplő hangját tükrözik: az ügynökét, a tartótisztét, a feletteseikét és a megfigyelés alatt álló embereket. A dosszié kontextusában e hangok egy domináns értelmezési keretbe rendeződnek, amely a megfigyelteket ellenségként állítja be.²⁰ Kritikailag olvasva viszont az iratok új kontextusba helyezhetők, és így lehetővé válik más szempontú értelmezésük is. Ahhoz tehát, hogy megnézzük, mit is mondhatnak nekünk a titkoszolgálati iratok a korabeli vernakuláris vallásosságról, röviden beszélni kell arról is, hogyan jöttek létre.

Az összes irattípus közül messze az ügynökjelentéseket övezte a legnagyobb kutatói figyelem, ami a titkosrendőrség működésében és a rendszerváltás utáni lusztrációs folyamatokban játszott központi szerepüket tekintve nem is meglepő. A forrásértékük körül folyó tudományos vitában számos kutató mutatott rá arra, hogy e jelentések több szerző együttes munkájának eredményeképpen jöttek létre, és demonstrálta azt a folyamatot, ahogyan a titkoszolgálatok munkamódszere és működési mechanizmusa befolyásolta a jelentések tartalmát.²¹ Az ügynökjelentések tehát valamilyen mértékben mindig is szelektíven és manipulált módon ábrázolják a tárgyukat, még akkor is, ha az ügynökök által látott és halott eseményekről sokszor életszerű és részletes leírásokat adnak.

A titkoszolgálatok lényegében már a megfigyelés előtt meghatározták a későbbi jelentések tartalmát, hiszen az ügynökök tartótisztjeik szoros irányítása mellett működtek, és mindig pontosan meghatározott feladatokat teljesítettek. Hogy mennyire szoros volt ez az irányítás, jól mutatják a jelentések után olvasható aprólékos útmutatások, amelyek az ügynökök további feladataira vonatkoztak. 1960-ban egy „Szirmai Béla” fedőnéven jelentő plébánost például arra utasított a tartótisztje, hogy építsen ki

¹⁹ A magyarországi egyházak és a titkoszolgálatok kapcsolatáról lásd például: Tabajdi–Ungváry 2008.

²⁰ Verdery 2014: 51–52.

²¹ Lásd például Farkas 2006: 148–149.; Rainer 2008: 16–17.; Verdery 2014.; Pihurik 2011; Takács 2013.; Gyarmati 2014: 69.

bizalmas kapcsolatot egy teológushallgatóval, akin keresztül a titkosszolgálat információkat remélt szerezni a Tabódy István körül szerveződő titkos szemináriumról.²² Ennek érdekében a tartótiszt javasolta „Szirmainak”, hogy a hallgatót hívja meg magához tévén, főzzön neki feketét, és a találkozó során végig „legyen egyházas magatartású”.²³ Egy másik esetben egy mozigépészként dolgozó ügynököt utasítottak arra, hogy „mélyítse el” kapcsolatát a helyi plébánossal, akihez egyébként távoli rokon kapcsolat is fűzte; ennek eléréséhez a tartótiszt iránymutatása szerint rendszeresen fel kellett keresnie a papot, és érdeklődni a közös rokonokról, illetve méhészeti tanácsokat kérnie. Mivel az ügynök köztudottan párttag volt, a tartótiszt által írt 1967-es akcióterv szerint „olyan magatartási vonalat kell[ett] az ügynök részére meghatározni, mely alapján gazdasági és politikai állásfoglalása nem lehet azonos [a célszemély] elvi és politikai meggyőződésével. Ez viszont vitára ad lehetőséget, s az ügynök helyes irányításával [sic] és nevelésével megismerhető [a célszemély] arculata.”²⁴ Azzal, hogy pontosan előírták, mire figyeljenek és hogyan viselkedjenek, a tartótisztek lényegében azt is előre befolyásolták, hogy az ügynökök a munkájuk során egyáltalán mit vettek észre.²⁵

A tartótisztek befolyása a jelentésírás során is érvényesült. A jelentéstevés a magyar titkosszolgálatok gyakorlatában többféleképpen történhetett: a legtöbb ügynök kézíratos beszámolót adott le, amelyet vagy már előre megírt, vagy a tartótiszttel történt találkozó során, a tiszt felügyelete mellett vetett papírra. E kézíratos jelentések egy részét aztán valaki a szervezeten belül legépelte, esetenként csak azokra a részekre szorítkozva, amelyeket a tartótiszt vagy a felettese fontosnak ítélt. Előfordult az is, hogy az ügynök szóban adta le a jelentését, amelyet a találkozó után a tartótiszt jegyzett le – ebben az esetben ténylegesen is társszerzőségről beszélhetünk.²⁶ Bárhogyan is jöttek létre, a jelentések minden esetben a titkosszolgálatok logikája szerint készült „másodlagos” beszámolóknak tekinthetők mindarról, amit az ügynök látott, hallott vagy tapasztalt.²⁷ Akár szóban, akár írásban jelentett, az ügynök számára a „mintaolvasó” mindig a tartótiszt, és az általa képviselt szervezet volt, akinek az elvárásait elemi érdeke volt

²² Tabódy István (1921–2000), katonatiszt, 1958-ban szentelték pappá. Többször is összeütközésbe került a kommunista államhatalommal: 1956 után a forradalom alatti tevékenységéért ült börtönben, 1961-ben pedig az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával 12 év börtönre ítélték, amiért a Hittudományi Akadémiáról eltávolított kispapokból titkos szemináriumot szervezett és többüket pappá is szenteltetett. (*Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/T/Tabody.html> – Letöltés: 2020. 12. 16.)

²³ ÁBTL, 3.1.2. M–23166: 286.

²⁴ ÁBTL, 3.1.2. M–28356/1, 64–65.

²⁵ Farkas 2006: 148.

²⁶ Gyarmati 2014: 69. Az „ügynök jelentésében elmondta” fordulat például egyértelműen arra utal, hogy a jelentést nem az ügynök jegyezte le. Az informátor műveltségével nem összeegyeztethető nyelvtani és helyesírási hibák vagy stílus szintén egy második szerző jelenlétére utalhatnak (lásd Pihurik 2011: 149). A jelentéseket követő értékelésekben és megjegyzésekben szintén lehet nyoma a szóban elhangzott és később rögzített jelentések közötti eltéréseknek (bár ez nem minden esetben jelenti azt, hogy az ügynök nem maga írta le a jelentését): a tartótisztek gyakran jelezték itt például, ha az ügynök egy adott témában szóban bővebb beszámolót adott, mint írásban.

²⁷ Az ügynökjelentések abban az értelemben is „másodlagos beszámolónak” tekinthetők, hogy igen gyakran pletykán és szóbeszédre alapulnak. A jelentésekben gyakori a függő beszéd, amit az „űg hallottam”, „azt beszélik”, „állítólag” fordulatok jeleznek (erről lásd például Gervai 2013: 173).

teljesíteni.²⁸ A legtöbb ügynök emellett nem egyszerűen csak beszámolt az általa tapasztaltokról, hanem értelmezte és értékelt is azokat, és tette mindezt a titkosszolgálatok perspektívájából és a szervezetben használatos nyelvi klisék alkalmazásával.²⁹

Az, hogy az informátorok mit és hogyan jelentettek, nagyban függött a tartótiszthez fűződő viszonyuktól is.³⁰ Az ügynökök jelentését rendszerint három bekezdés követte: az *értékelés*ben a tartótiszt megállapította, hogy a jelentés operatív szempontból hasznos volt-e vagy sem, a *megjegyzés*ben további információkat közölt az üggyel és az ügynök munkájával, hozzáállásával kapcsolatban, a *feladatok*ban pedig rögzítette azokat a feladatokat, amelyeket az ügynöknek a következő találkozóig teljesítenie kellett. A jelentésekkel együtt olvasva ezek a bekezdések sokat elárulnak az ügynök és a tartótiszt kapcsolatának alakulásáról, és segíthetnek a jelentések értelmezésében. Éppen ezért különösen sokatmondóak az egyes ügynökök jelentését nagyjából kronologikus sorrendben összegyűjtő munkadossziék: kiderül belőlük, hogy az ügynökök munkáját mennyire befolyásolták a kapott értékelések és miképpen változott az ügynöki munkához való hozzáállásuk az évek során.

Minderre különösen érzékletes példát találunk egy baktalórántházi tanár munkadossziéjában, aki „Bátori” néven jelentett a helyi értelmiségről, köztük papok-ról is, és rendszeresen kapott a település vallási életével kapcsolatos feladatokat is. 1958 decemberében például azt kellett megtudnia, hogy a helyi egyházak képviselői milyen módon és mértékben vonják el az embereket a termelőmunkától. Feladatát szorgalmasan teljesítette is, de jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy a városban jelen lévő három egyház (római katolikus, görög-katolikus, református) papjai közül egyik sem akadályozza az embereket mindennapi munkájukban, mindezt az istentiszteletek beosztásával bizonyította, sőt arról is beszámolt, hogy a hittanórák mindhárom felekezet esetében gyakran maradnak el. Mindemellett december hónapra javasolta a reggel hat órai munkakezdés bevezetését, hogy adventben minél kevesebben tudjanak eljárni hajnali misére. Minden igyekezete ellenére tartótisztje a feladatot nem teljesítettnek tekintette és megfeddte, amiért nem referált azokról a módszerekről, amelyekkel az egyház „szélesíti a táborát” és „aktiválja a tömeget”. Ezek után „Bátorit” ismét felszólították a feladat elvégzésére, de a dossziéjában nincs nyoma annak, hogy ennek eleget tett volna. A következő jelentésén azonban egyértelműen érződik, mennyire igyekezett megfelelni feljebbvalói elvárásainak. Nem sokkal a fiaskó után ugyanis arra utasították, hogy derítse ki, „mit tanít az egyház ideális [sic], vallásos nevelésen keresztül a marxista neveléssel szemben és folytat-e agitációt tsz. szervezés ellen.”³¹ Mivel a téliszünet miatt nem tudott beülni a hittanórákra, és a feltűnés elkerülése végett kifejezetten eltanácsolták a papokkal és tanulókkal folytatott közvetlen beszélgetéstől, három karácsonyi római

²⁸ Takács 2013: 23.

²⁹ Farkas 2006: 149.

³⁰ Rainer 2008: 17.

³¹ ÁBTL 3.1.2. M–15468: 211.

katolikus misét hallgatott végig. Jelentésében ezekről számol be részletesen, kiemelve és értelmezve az általa rendszerellenesnek ítélt passzusokat. Interpretációja időnként annyira túlzó, hogy érdemes szó szerint idézni belőle:

1958. dec. 21-én 18h-kor a fiatal róm. kat. lelkész a következőket mondotta:

Mit várhatunk mi a karácsonyi Jézustól? Mindent. Minden az Istené az égen és földön. Ha adunk, csak azt adjuk vissza, ami az övé.

(Értsd: semmi sem az államé. Nem létezik a materialista világ. [...])

Mit vittek a napkeleti bölcsek? És mi mutatta az utat? A csillag napkeleten. (Tehát az Istenség csillagát hirdeti a proletár nemzetköziség csillaga helyett.)

A „Fel nagy örömré, ma született...” kezdetű ének utolsó sorait („mert ez az ég és a földi király”) idézve pedig így ír: „tehát így tartja ébren az egyház a királyság eszméjét a hívek előtt.” Következtetései annyira abszurdnak hatnak, hogy az olvasó él a gyanúperrel: „Bátori” túlbuzgósága valójában szarkazmus, válaszul a korábbi szidásra. Tartótisztje mindenestre meglehetősen szárazan nyugtázta „Bátori” igyekezetét, amikor az értékelésében a következőket írja „az ügynök jelentésében közli, hogy az egyház misézés alkalmával igyekszik társadalmi rendszerünk ellen izgatni” és érezhetően jobban érdekli a párttagok templombajjárása és egyházi adófizetése, amiről „Bátori” az „egyéb megfigyeléseim” címszó alatt számolt be.³²

A jelentések tartalmát természetesen befolyásolta az informátorok és a célszemélyek viszonya is. Habár a korábban már idézett névtelen ügynök szerint óva intették őt attól, hogy a bosszú vezérelje a munkája során,³³ a jelentésekből kiderül, az informátorokat befolyásolták a személyes érzelmeik. Bár „Bátori” beszámolóiban sosem vélekedett túl kedvezően a vallásról vagy a vallásos emberekről, a református lelkésszel való konfliktusa után kifejezetten rosszindulatú beszámolót írt. Nézeteltérésük oka a hittanórák és az anyák napi ünnepség próbáinak ütközése volt: a lelkész feljelentéssel fenyegette „Bátorit”, amiért az énekkari próbákkal elvonja a tanulókat a hittantól, amire válaszul „Bátori” azzal gyanúsította meg jelentésében a lelkészt, hogy a konfirmáció napját direkt tette az anyák napi ünnepség idejére, és „így elvonta az ünnepekről pont egy párttag gyermekét”.³⁴ Mindennek az ellenkezője is igaz: az informátorok gyakran adtak semleges jelentést vagy kedvező leírást az általuk megfigyelt személyekről, vagy tartózkodtak attól, hogy jelentsenek róluk.³⁵ Számtalan olyan, papokról készült jelentést lehet olvasni, amelyekben az ügynökök a célszemélyeket visszahúzó életet élőnek és apolitikusnak írnak le (még akkor is, ha más források esetleg ennek ellenkezőjéről számoltak be),³⁶ vagy tagadták, hogy a vallási csoport, amelyet meg kellett figyelniük, kifejtett volna bármilyen politikai aktivitást.

³² ÁBTL 3.1.2. M–15468: 211–214.

³³ Takács 2013: 104.

³⁴ ÁBTL 3.1.2. M–15468: 261.

³⁵ Erről lásd például Farkas 2006: 153.

³⁶ Lásd például ÁBTL 3.1.2. M–26516/1: 140.

Az ügynökök tehát nem minden esetben szolgálták ki a titkosrendőrség igényeit és nem mindig igyekeztek azonosítani az „ellenséget”.³⁷

A titkosszolgálatok informátorainak munkáját többen hasonlították már az antropológuséhoz.³⁸ Ahogy Katherine Verdery írja, a megfigyelés „az etnográfia-készítés egy formája”; az ügynökök az antropológushoz hasonlóan „alaposan megfigyelték az emberek mindennapi viselkedését és értelmezték, amit láttak”.³⁹ Ráadásul mindezt hasonló vizsgálati módszerekkel tették: feljebbvalóik arra biztatták őket, írjanak le mindent, ami esetleg érdekes lehet és kontextualizálják a megfigyelteteket.⁴⁰ Némelyik ügynök kifejezetten tehetséges „etnográfusnak” bizonyult: részletes és sokszor finom megfigyelésekkel szolgáló beszámolóik vetekednek az etnográfiai leírásokkal. Az informátorok abban is hasonlítottak az antropológusokra, hogy nemcsak lejegyezték, hanem gyakran egyből értelmezték is a látottakat – vagy azt, amit látni véltek. A „Marika” néven saját katolikus ifjúsági csoportjáról jelentő ügynök például 1959-ben a pannonhalmi bencés apátságban tett látogatásukról szólva leírja, meglátása szerint a csoportjukból az egyik kisfiút mélyen megérintette, hogy a rend főnöke, és még négy másik szerzetes, ugyanabba az iskolába járt, amibe ő. „Ugyancsak nagyon hatott az is”, folytatja „Marika”, „hogy az iskolakápolna egyik dombormű alakja meglepően hasonlított rá. Ez a kisfiú nagyon mély benyomásokkal tért haza. [...] Nem akarok tulságosan messzemenő következtetéseket levonni, de megítélésem szerint [a kisfiút] ez a pannonhalmi út közel vitte a papság, illetve a bencés rend felé vezető úton.”⁴¹ Habár a jelentésbe vegyül némi rosszindulat, részletessége miatt nehezen képzelhető el, hogy teljesen az ügynök kitalációja lett volna. Ha viszont így van, akkor ritka betekintést enged a vernakuláris vallásosság folyamatába és megmutatja, mekkora szerepe lehet a személyes élményeknek a vallásosság elmélyülésében.

Ebben a jelentésben „Marika” tekintetét egyértelműen a titkosszolgálat irányította, hiszen a feladata a katolikus egyház (illetve az egyház perifériáján működő illegális vagy félillegális csoportok) fiatalokra gyakorolt hatásának megfigyelése volt. Az informátorok azonban sok esetben túlléptek feladataik viszonylag szűken meghatározott

³⁷ Ironikus viszont, hogy bármit és bárhogyan is jelentettek az informátorok, a titkosrendőrség logikájával nem dacolhattak. Ahogy Esterházy Péter írja a *Javított kiadás*ban, ártalmatlan jelentés nem létezett: már a pusztá léte is „okozott” valamit. A célszemély beszerzéséhez vezethetett például, ha azt írták róla, semlegesen vagy barátságosan viszonyul a rendszerhez; lényegtelen információkat tartalmazó „üres” jelentések pedig együttesen „kiadhatnak valamit”, ami a titkosszolgálatok számára felhasználható (Esterházy 2002: 92.; 79.; 85).

³⁸ Lásd például Verdery 2014: 6–8.; Horváth 2009.

³⁹ Borsányi László azonban, akinek ügynökmúltja a kétezres évek közepén derült ki, nem értett egyet a tudományos céllal végzett terepmunka és a titkosszolgálatok megbízásából végzett megfigyelési munka között vont párhuzammal, mondván, a témája és terepe megválasztásában szabadságot élvező antropológussal szemben, aki tudja, hogy milyen kérdésekre szeretne választ találni, az ügynökök csak azt tudták, kiket kell megfigyelniük, de azt nem, hogy miért (Borsányi 2009: 67). Bár a dossziék számos bizonyítékot szolgáltatnak ennek ellenkezőjére, bizonyára voltak olyan esetek, amikor az ügynök nem tudta, hogy a titkosszolgálat miért érdeklődött a célszemély iránt.

⁴⁰ Esterházy is ír arról, hogy édesapjának a jelentésekben mindig meg kellett adnia forrásainak nevét és írnia kellett az információszerzés körülményeiről; különösen így volt ez a hangulatjelentések esetében (Esterházy 2002: 67).

⁴¹ ÁBTL, 3.1.2. M–22846/1: 62.

fókuszán és beszámolóikban rögzítették a mindennapi élet apróbb-cseprőbb történéseit is – vagy azért, mert úgy gondolták, feljebbvalóikat érdekelhetik, vagy azért, mert nem volt miről jelenteniük, a „házipeladatukat” viszont el kellett végezniük. Jó példa erre a korábban már említett, és főként a helyi német kisebbség megfigyelésével megbízott mozigépész egyik 1963-as jelentése, amelyben a kultúrház igazgatójával közösen megtett autótújáról ír:

Egyik este Kismányok felé a kocsiban együtt voltunk az igazgatómmal, az út nagyon sikos volt és mondja, hogy biztosan valami baj történik velünk, mert ő ma tartott egy előadást a hittörténetről és nagyon istentelenkedett, ezt persze utána [sic] elfordította más irányba, ekkor jegyezte meg azt is, hogy a sógora itt volt NSZK-ból és hozott neki rózsafüzért Franciaországból valami szent helyről. Többet erről a témáról nem beszélgették.⁴²

Ezek az információk a tartótiszteket a legtöbbször hidegen hagyták, nem lévén operatív értékük. Az efféle – Jens Gieseke szavaival élve – „fecségés” azonban a hétköznapi élet iránt érdeklődő társadalomkutató szemében értékes forrás lehet;⁴³ jelen esetben egy a hite megtagadása miatt lelkiismeretfurdalást érző hívő személyes vívódását rögzítette az utókor számára.

Ahogy arról már szó volt, ügynökjelentések mellett a megfigyeltekről készült operatív dossziék számos egyéb irattípust is tartalmaznak: például belső jelentéseket, a tartótisztek vagy feletteseik által írt elemzéseket.⁴⁴ Minthogy ezek a jelentések több forrásból származó információkra épülnek – például különböző informátorok jelentéseire, a korábbi rendszer rendőrségi adatbázisára, megfigyelési vagy lehallgatási jegyzőkönyvekre –, elméletileg annak a tudásnak a teljességét tükrözik, amelynek a titkosrendőrség egy csoporttal vagy személlyel kapcsolatban egy adott pillanatban a birtokában volt. E tudás a részletek tekintetében azonban sokszor megbízhatatlannak bizonyul, feltehetőleg azért, mert több, és időnként megbízhatatlan forrásból származik: a dossziék több esetben ellentmondásos adatokat tartalmaznak például egy-egy személy vagy csoport előtörténetét illetően, tévesen közölnek neveket vagy dátumokat.⁴⁵ Mivel szerzőik a titkosszolgálat tisztjei, ezeknek az iratoknak a nyelvezete jóval erősebben átpolitizált és ideológiailag terhelt, mint az ügynökjelentéseké: az 1950-es években a katolikus ifjúsági mozgalmak állandó jelzője például a ’klerikál-fasiszta’ volt.⁴⁶ Általánosabb szinten azonban ezek az iratok minden bennük lévő csúsztatás és tárgyi tévedés ellenére értékes információkat közölnek a megfigyelt csoportok szerve-

⁴² ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 231.

⁴³ Gieseke 2010: 6.; lásd még: Takács 2014: 124.

⁴⁴ Az információátadás szervezeten belüli csatornáiról lásd például Gyarmati 2014 és Verdery 2014: 40–44.

⁴⁵ Ez történt például Virasztó Mihállyal, a Turáni Egyistenhívők Egyházának táltosával, akinek az édesapja egyes dokumentumok szerint adóhivatalnok, mások szerint viszont paraszt volt. Dossziéiban ellentmondásos adatok olvashatók arról is, mennyi időt töltött a háború előtt börtönben és mikor tartóztatták le (ÁBTL, 3.1.5. O–14980/18; 3.1.9. V–149713; 3.1.9. V–153994).

⁴⁶ A román titkosszolgálatok hasonló automatizmussal illették „irredenta-nacionalista” jelzővel a kisebbségi etnikai hátterű vallási közösségeket.

zódéséről és működéséről, különösen, ha lehetőség van őket más forrásokkal is összevetni. Emellett az összefoglaló jelentések gyakran tartalmaznak cselekvési terveket, amelyekből látható, hogy a szervezet miképpen próbálta ellenőrizni és manipulálni a vallási csoportokat; ez a nyomás adta a megfigyelt csoportok vagy személyek vallási életének keretét és határozta meg gyakorlatukat és stratégiájukat.

A dossziékban olyan irattípusok is találhatóak, amelyek az eddig említettekhez képest közvetlenebbül tükrözték a megfigyelt „hangját”. A lehallgatott beszélgetések, elkobzott vallásos művek, személyes levelek és fényképek a másodkézből származó jelentéseknél mélyebb betekintést engednek a vallásos emberek gondolataiba, vallásgyakorlatába és e téren megnyilvánuló kreativitásába. Még az esetek többségében manipulált és kényszer alatt születő – és ezért erős fenntartásokkal kezelendő – vallomásokból is megismerhető valami a kihallgatottak vallásos elképzeléseiből és gyakorlataiból.

Mit tudhatunk meg tehát a titkosszolgálati iratokból arról, hogyan élték meg a vallásosságukat ebben az időszakban, ha a kritikai olvasási stratégiát és a vernakuláris vallásos megközelítést együttesen alkalmazzuk az olvasásukkor?

VERNAKULÁRIS VALLÁS A LEVÉLTÁRBAN

A vallás kutatói és a titkosszolgálat emberei egymástól gyökeresen eltérő szándékkal közelednek megfigyelésük tárgyához, a vallásos emberhez: míg az előbbiek meg szeretnék ismerni vallásos világképét és életvilágát, addig az utóbbiak a rendszer ellenségének már eleve létező kategóriájába igyekeztek beszuszakolni. Noha a legtöbb kommunista rezsim – még ha korlátozott formában is – de törvényileg garantálta a vallás szabad gyakorlatát, a vallást ideológiai riválisának tekintette és igyekezett annak az állampolgárokra gyakorolt befolyását gyengíteni, ellenőrzése alatt tartani. Éppen ezért a titkosszolgálatokat nem annyira a konkrét vallási elképzelések és rítusok érdekelték, mint inkább a vallási intézmények, csoportok és személyek rendszerrel szembeni attitűdjei, a hatóságok által el nem ismert vallási mozgalmak tevékenysége, valamint az egyházak társadalomra – különösen a fiatalabb korosztályokra – gyakorolt hatása.⁴⁷ A valláskutatók, függetlenül attól, hogy szociológusokról, történészekről, néprajzsokokról vagy antropológusokról van szó, egészen biztosan másféle anyagot gyűjtöttek volna, mint a titkosrendőrség ügynökei. Mindennek ellenére a titkosszolgálati iratok a mindennapi vallásgyakorlat kutatói számára értékes adatokkal szolgálhatnak.

A titkosszolgálat érdeklődésének köszönhetően a hivatalosan el nem ismert egyházakról vagy földalatti vallásos mozgalmakról készült dossziék rengeteg információval szolgálnak arra nézve, hogy e csoportok miképpen próbáltak kimaradni a hatóságok

⁴⁷ Egy 1954-es, a Bulányi György piarista paptanár által szervezett földalatti katolikus mozgalom iratanyagában olvasható jelentés például így ír a vallás szerepéről a mozgalomban: „Ellenséges tevékenységük leplezésének fő eszköze a vallás volt. A vallás ürügyével nyertek meg új tagokat a maguk számára és a kiképzésnél fokozatosan tértek rá politikai kérdésekre, óvatosan szűkítették a vallási tematikát. [...] Demokrácia-ellenes uszításait gyakran „katolikus etikai”, „teológiai” formákba öltöztették és úgy állították be, mintha a népi demokrácia elleni harc a vallásosság „egy magasabb foka” lenne, s egyenesen következik a vallásos hitből.” (ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4, 193–194).

látóköréből. A titkosrendőrség szemében ezek az erőfeszítések e közösségek konspiratív voltát bizonyították – és emiatt talán túl nagy hangsúlyt is kaptak – a vernakuláris vallás kutatóinak viszont azt mutatják, hogy az emberek miként próbálták a vallásos életüket az aktuális hatalmi helyzethez igazítani. A földalatti katolikus mozgalmakban – de más üldözött vallási közösségekben is – bevett szokás volt a vallási összejöveteleket közös kirándulásnak, kóruspróbának, magánórának vagy akár táncos eseménynek álcázni.⁴⁸ A dossziék tanúsága szerint a csoportok változó módszereket alkalmaztak együttléteik, például vallási tréningek, lelkigyakorlatok, valódi céljának leplezésére. Egy 1952-es kihallgatási jegyzőkönyvben Bulányi György például elmondta, hogy magánlakásokban tartott összejöveteleiken a résztvevők tankönyveket tartottak maguk előtt arra az esetre, ha váratlan látogató érkezne, a pilisi hegyekben tett kirándulásaikon pedig népdalokat és munkásmozgalmi nótákat énekeltek.⁴⁹ Noha elképzelhető, hogy ez utóbbit már a jegyzőkönyvkészítő tette a vallomáshoz bizonyítandó a mozgalom szemtelenségét, a Bulányi által elmondottakat több ügynökjelentés és visszaemlékezés is alátámasztja.⁵⁰ Szintén a feltűnés kerülését szolgálta, hogy a találkozók résztvevői egyedül vagy párokban érkeztek és távoztak, és az együttlétek alatt igyekeztek nagyon csendesen viselkedni. A rendőri számonkérés elhárításának különösen találékony és talpraesett módjáról tudósít egy lehallgatott beszélgetés 1955-ös átírata: eszerint egy katolikus ifjúsági csoport összejövetelén a kikerkező rendőröknek azt mondták, eljegyzési ünnepséget tartanak, és hogy mindez hihetőbb legyen, kiválasztottak egy vőlegényt maguk közül, gyűrűt húztak az ujjára, valaki zongorázni kezdett, mások táncolni, és még egy tószót is elhangzott. A rendőrök végül intézkedés nélkül távoztak, bár gyanakvásukat teljességgel nem sikerült eloszlatni.⁵¹

Az üldözött vallási közösségek hasonló körülményekkel kommunikáltak a csoporton belül is. Általánosan jellemző volt a szóbeli kommunikáció túlsúlya, megbízható közvetítők vagy futárok használata, az írásos üzenetek esetében pedig a homályos fogalmazás vagy kódolt nyelvezet.⁵² Jó példa erre az az üzenetváltás, amelyet egy katolikus csoportról szóló ügynöki jelentéshez fűzött megjegyzés idéz szó szerint; a megjegyzés szerzője a szöveg megfejtését is megadja: „a levelezőlapon virágnyelven közli, hogy a találkozás ’a tabáni kis vendéglő hátsó helyiségében d.u. 3-órákor lesz’ /: a tabáni kistemplom sekrestyéjét jelenti?/ ahova ’Pista bácsit is meghívtam, hogy

⁴⁸ ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4; ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a; ÁBTL, 3.1.5. O–10203; 3.1.9. V–14097; ÁBTL, 3.1.5. O–16252/2a; Bögre–Szabó 2010, 355; Más vallási csoportokról lásd például: Petrás 2017 (Jehova Tanúi); Huhák (Táborozók – <http://hu.culturalopposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n31559&type=collections> – Letöltés: 2020. 12. 05.)

⁴⁹ ÁBTL, 3.1.9. V–14097: 142.

⁵⁰ Egy másik dossziéból származó jelentés szerint a kirándulásokon résztvevő gyerekek úttörőnyakendőt viseltek, hogy feltűnés nélkül utazhassanak a tömegközlekedési eszközökön. (ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a, 23). Az ilyen elterelő hadműveletek nem csak az álcázást szolgálták: egy apostoli mozgalom egyik tagjának visszaemlékezése szerint a lelkivezetője a hittanképzést azért ötvözte a német nyelv oktatásával, mert így egyikőjüknek sem kellett hazudnia, ha rajtakapták őket (Bögre–Szabó 2010: 360).

⁵¹ ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 97.

⁵² A román és ukrán Jehova Tanúinak kódolt üzeneteiről lásd: Vagramenko 2020.

tartsa szóval a társaságot' /: Eglis István:/.”⁵³ Bevett gyakorlat volt emellett a leveleket a feladó feltüntetése nélkül a címzett barátainak vagy ismerőseinek címére küldeni.⁵⁴

Az alkalmazkodási stratégia része volt a rituális tevékenység privát térbe helyezése is. Egyes csoportok esetében ez többé-kevésbé állandó istentiszteleti helyek kialakítását jelentette nyilvánosság előtt rejtett terekben, elsősorban a vallási vezetők házában, esetenként szó szerint is a „föld alatt”.⁵⁵ Az ukrán, moldáv vagy román titkosszolgálati anyaggal összevetve Magyarországról viszonylag kevés titkos istentiszteleti helyről van tudomásunk; az egyik Németh József pütkösi lelképásztor gyülekezetének a lelképásztor házában létrehozott házi imahelye, amelyet a titkosrendőrség 1972-es rajtaütésének képi dokumentációjából ismerünk.⁵⁶

Az 1950-ben betiltott és feloszlott szerzetesrendek és apostoli mozgalmak tagjai közül szintén sokan igyekeztek titokban a fogadalmuknak megfelelően élni, miközben – látszólag legalábbis – integrálódtak a világi társadalomba.⁵⁷ Mivel a titkosrendőrség feladata volt a tiltott szerzetesi életmódot élők felkutatása és szemmel tartása, van némi információnk arról, miképpen volt összeegyeztethető a kétfajta életmód: a korábbi szerzetestársak tartották egymással a kapcsolatot, sőt, sokan egy lakásban éltek vagy egy munkahelyen dolgoztak, munkaidő előtt és után minden nap eljártak misére, szerény, szinte aszketikus életmódot folytattak. A Római Katolikus Egyház által 1954-ben létrehozott, kifejezetten a volt szerzeteseknek és szerzetesnőknek munkalehetőséget kínáló Szolidaritás Háziipari Szövetkezet napi rutinját is egy ügynökjelentésből ismerjük, amely szerint a szövetkezet munkatársai „bizonyos rendi közösségekben éltek”: reggel mindenki elment a misére, munkakezdés előtt lelki olvasmányt végeztek majd erről közösen elmélkedtek, étkezések előtt és után közösen imádkoztak, a szolozsmát pedig délután egy előimádkozó vezetésével közösen mondták el; a napirend betartásáért a részlegvezetők feleltek. A gazdaságilag egyébként sikeres szövetkezet egyfajta szervezeti központként is működött, mivel – a jelentés szerint – szinte minden főnöknő ott dolgozott, és a korábbi rendtagok tőlük kapták az utasításokat, oda mentek munkáért és irányításért.⁵⁸

De nem csak a titkosrendőrség által üldözött vallási csoportok tagjai gyakorolták titokban a vallásukat. Bár Magyarországon az állam által elismert egyházak szertartásain bárki szabadon részt vehetett, nyíltan vallásosnak lenni számos hátránnyal járhatott, ezért sokan igyekeztek elleplezni aktívan vallásos voltukat és a privát szférájukban eleget tenni vallási kötelezettségeiknek. Egy, a titkosszolgálatok által 1955-ben

⁵³ ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4: 99.

⁵⁴ Lásd például: ÁBTL, V–14097/3, 100.

⁵⁵ Lásd például: Kapaló 2020; Sincan 2020; Vargamenko 2020. A hatalom elől a privát térbe szoruló „házi” vallásosságról lásd: Kapaló 2018.

⁵⁶ Az ügyről bővebben lásd: Povedák 2020;

⁵⁷ A szerzetesrendek feloszlása a női szerzeteseket különösen nehéz helyzetbe hozta, hiszen férfitársaikhoz képest, akik világi papként tovább szolgálhattak, jóval kevesebb lehetőségük volt az egyházon belül megélhetést találni.

⁵⁸ ÁBTL, 3.1.2. M–20223: 153. A Szolidaritás Háziipari Szövetkezetről lásd: Bögre–Szabó 2010: 99–100. (48. lábjegyzet) és 284–288.; Magyar Katolikus Lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szolidaritás%20Háziipari%20Szövetkezet.html> (Letöltés: 2020. 12. 10.)

elfogott és szó szerint lemásolt magánlevél jól példázza e kényszert; szerzője, akinek a személyazonosságát nem ismerjük, egyéb családi ügyek mellett büszkén számolt be elsőszülött unokája otthon tartott keresztelőjéről:

„December 4-én, a gyerek házassági évfordulóján volt a keresztelő. Gyönyörű szép volt. A Feri, Nagypapa csinált mindent. Reggel 9 órától d.u. 4 óráig állandóan dolgozott és csinálta a legfinomabb és legszebb szendvicseket. Bor és feketekávé volt. Az egész család itt volt 22-en voltunk. A Gál István piarista pap keresztelte meg őt. Itt a lakásban volt a keresztelő. A Feri egy gyönyörű oltárt állított fel. Olyan különlegesen szépen csinálta, hogy mindenkinek könnyezett a meghatodottságtól. Olyan volt az egész lakádom [sic], mint egy színpad. Csak úgy ragyogott minden. Gyönyörű beszédet mondott Gál István. Belevette az új csillagok feltűnését, amelyek néha betolakszanak a családokba, de csak rövid ideig csillognak, mert hamar rájönnek, hogy ezek csak szemfényvesztők. Egyébként a beszédét eltettem és majd ha lesz rá alkalom, el fogom olvasni.”

A vernakuláris vallás kutatása szempontjából e levél több szempontból is nagyon érdekes. Egyrészt első kézből értesülünk a hívők rítus iránti igényéről, a vallásgyakorlat terén megnyilvánuló kreativitásáról és a vallás materiális aspektusának fontosságáról: látjuk az igényt a mindennapi élettér szakralizálására a „valódi” keresztelői élmény eléréséhez, látjuk, mitől vált az otthon, még ha időlegesen is, szent terré, és láthatjuk e változás kiváltotta érzelmeket is. Emellett az eset a rendszerrel szembeni csendes ellenállásra is jó példa, nemcsak a keresztelő ténye, hanem a prédikáció egyértelműen antikommunista utalásai miatt is. Az otthoni keresztelővel e család nem kis kockázatot vállalt, és ezzel tisztában is voltak, amint ezt a levélíró záró sorai is jelzik: „Légy szíves ezt a levelet elégetni, ha elolvastátok.”⁵⁹

Bár a titkosszolgálatokat a vallási rítusok és szertartások különösebben nem érdekelték, az ügynökjelentésekben időnként találunk rítusleírásokat, amelyek rövid és száraz voltak ellenére bepillantást engednek az alulról szerveződő rítusalkotás folyamatába. Egy 1962-es jelentés szerzője például az 1946-ban betiltott KALÁSZ katolikus leánymozgalom aktivitásáról írva említette meg, hogy Ács faluban a templomban házasságot kötő lányoknak KALÁSZ esküvőt rendeztek, amely „abból állt, hogy lányok álltak sorfalat az ifjú párnak. Kalász és Mária zászlókat tettek az oltár mellé és esküvő után külön szertartással avatták asszonnyá.”⁶⁰ Egy másik ügynök pedig 1961-ben egy észak-magyarországi falu baptista közösségének keresztelői szertartásáról és egy évente egyszer megtartott imaestéről tudósított:

„A merítkezés úgy történik, hogy a prédikátor a medencébe áll és a keresztelésre elszánt tag a medencébe megy, hosszú fehér ingbe, és a prédikátor hanyat [sic] belemeríti a vízbe és

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5 O–11959/4: 73–74.

⁶⁰ ÁBTL, 3.1.2. M–20223: 385. KALÁSZ-t (Katolikus Leánykörök Szövetsége) 1935–36-ban alapította Lutzenbacher Rita és Stettner Andrea, célja a falusi lányok nemzeti nevelése és odaadó katolikus családanyai szerepre való felkészítése volt (*Magyar Katolikus Lexikon* <http://lexikon.katolikus.hu/K/Katolikus%20Leánykörök%20Szövetsége.html> – Letöltés: 2019. 05. 01).

ezeket a szavakat mondja ’meg keresztelek az úrban. Évente egyszer szokott lenni olyan eset, amikor a lámpát eloltják és sötétben [sic] elmélkednek vagyis imádkoznak. A község lakói ezt estét motozó estnek nevezték el.’⁶¹

Az idézetben megjelenik a jelentések egy másik gyakori témája: a környezet – vagy általában a közvélemény – vallás és vallásgyakorlók iránti attitűdje. Mivel a titkosszolgálatokat kifejezetten érdekelte az egyházak társadalomra gyakorolt hatása, az ügynököknek gyakorta kellett a templombajlás mértékéről és az egyes papok népszerűségéről, a helyi közösségre gyakorolt befolyásának növekedéséről vagy csökkenéséről jelenteniük. A kép, amely ezekből a – gyakorta pap-ügynökök által írt – jelentésekből kirajzolódik, meglehetősen vegyes. Egy 1960-as ügynökjelentés a komáromi plébános panaszait közvetíti, aki a gyülekezetében tapasztalható általános érdektelenséget a vallás iránt szembeállítja a falusi lakosság sokkal intenzívebb vallásgyakorlatával,⁶² míg egy nagyjából ugyanebben az időben keletkezett jelentés szerint a baktalórántházi görög-katolikus pap éppen ennek az ellenkezőjéről beszélt a róla jelentő ügynöknek: szerinte a városban sokan járnak templomba, pedig ott ez nehézségekbe ütközik, miközben „nem is hinné az ember, falun milyen sokan meg tudnak élni egyházi áldás nélkül”.⁶³ Hanyatló vallási kedvről és a fiatalok elvesztéséről számolt be a nyírmadai görög-katolikus pap is 1958-ban a róla (is) jelentő ügynöknek: „sajnos a mai fiatalság inkább megy a mecsre [sic!], moziba, más rendezvényekre,” énekkar kántor hiányában nincs, a rózsafüzér társulatba pedig csak idős asszonyok járnak.⁶⁴ Szintén 1958-ban viszont ugyanennek az ügynöknek a vajai pap elégedetten beszélt arról, hogy 70 gyermek közül 50 beiratkozott hittanra,⁶⁵ és nagy arányú részvételen beszélt 1965-ben a mikófalvi katolikus plébános is.⁶⁶ A templomi adományok nagysága is több helyütt a hívek papjuk és egyházuk iránti elkötelezettségét mutatja: az 1950-es és 1960-as évek fordulóján a Máriapócsához közeli Nyírmadán és Magyon is új templom épült, mégpedig nagyrészt a hívek pénzadományából.⁶⁷ A jelentések szerint a hívek az elmaradó egyházi és állami támogatásokat, illetve a papok kieső jövedelmeit is többhelyütt pótolni igyekeztek, mivel „látják, hogy másképpen nincsen vagy nem lesz papjuk, hát ezért adnak.”⁶⁸ Voltak kevésbé nagylelkű gyülekezetek is; egy 1970-es jelentés egy észak-magyarországi falu katolikus plébánosának és híveinek rossz viszonyáról szólva azt írja, hogy „főleg fizetni nem nagyon szeretnek az emberek,” míg egy néhány évvel korábbi beszámoló szerint egy másik környékbeli plébánost a hívei azért tűrik meg „csendesesen”, mert „csak azt teszi anyagilag, amit muszáj megtenni.”⁶⁹

⁶¹ ÁBTL, 3.1.2. M–30014: 130–131.

⁶² ÁBTL 3.1.2. M–20223: 451

⁶³ ÁBTL 3.1.2. M–15468: 252.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.2. M–15473: 106.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.2. M–36307: 109.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80 és 94–96.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.2. M–15473: 78–80.

⁶⁹ ÁBTL 3.1.2. M–36307: 443 és 212.

Mindemellett a templombajárók soraiban sokszor olyanokat is találunk, akiknek pozíciójuk vagy politikai elkötelezettségük miatt nem lett volna szabad ott lenniük: noha a párt kifejezetten tiltotta tagjainak a nyílt vallásgyakorlatot, az 1950-es évek végéről számos jelentés számolt be párttagok templombajárásáról, sőt, Nyírmadáról még azt is tudjuk, hogy az új templom építésére még a kommunista párti hívek is „erejükön felülhaladva adakoztak.”⁷⁰ E példák alapján úgy tűnik, a helyi kommunista elitek és az egyházak között a feltételezettnél kisebb volt a szakadék; ismerünk olyan eseteket is, amikor a vallásosságuk miatt bajba került emberek éppen a helyi erős emberekhez fűződő személyes kapcsolataik révén úszhatták meg a számonkérést.⁷¹

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a hatalom ne próbálta volna változatos eszközökkel az egyházak befolyását ellensúlyozni: a jákói református papot 1957-ben felfüggesztéssel fenyegették, amiért egy pártfunkcionáriust még a polgári esküvő megkötése előtt templomilag megeskettet – noha korábban a tanácselnök is megnyugtatta, hogy ebből nem lehet baj.⁷² „Bátori” ügynök 1958-as javaslatát pedig, miszerint matinévetítések bevezetésével meg lehetne akadályozni, hogy délutánonként a tanulók a római katolikus pap lakására járjanak egyházi tárgyú színdarabokat tanulni, a szervezet örömmel vette és utasította a járási párttitkárt a vetítések megszervezésére.⁷³

A titkosrendőrség fokozott érdeklődést mutatott a papok és lelkészek anyagi helyzete iránt is, különösen 1956 után, amikor az ifjúság körében végzett rendszerellenes befolyásolás és az illegális propagandatevékenység vádja mellett a gazdasági vétség jelentett legitim ürügyet az egyházakkal és az egyébként csak alkotmányos jogaikkal élő vallásgyakorló emberekkel szembeni fellépésre.⁷⁴ A dossziékból egyértelműen látszik, hogy a papság nagy része komoly anyagi gondokkal küszködött; fizetésük alacsony volt, amit valamilyen vétség miatt ráadásul gyakran meg is vontak tőlük – sokszor éppen a titkosszolgálatok nyomására. A papok egy része ezért gyülekezetének jóindulatára és anyagi támogatására szorult, amit pénzben vagy természetben, például alapélelmiszerek formájában kaptak meg.⁷⁵ Emellett – a korábbi korokhoz hasonlóan – számos pap és lelkész folytatott valamilyen gazdasági tevékenységet: a jelentésekből legalább két papról tudunk, akik méhészkedtek, az ügynökök pedig többeket, némiképp rosszállóan, kifejezetten jó érzékű üzletemberként jellemeztek.⁷⁶ Bizonyos, az állambiztonságiak szemében gyanús üzleti tevékenységek szorosan kapcsolódtak az egyház bevett spirituális szolgáltatásaihoz. A diósberényi plébánosról, Mim Imréről többször is jelentették az 1960-as évekből, hogy az IKKA-n⁷⁷ keresztül gáztűzhelyekhez jutott,

⁷⁰ ÁBTL, 3.1.2. M–15473: 127–128.

⁷¹ Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–28356/1: 103. Püspökszilágyon, néprajzi terepmunkám során hallottam egy hasonló esetről, amikor egy kis helyi neoprotestáns csoport vezetőjét azért nem tartóztatták le munkakerülés miatt a rendőrök, mert a helyi tanácselnök kedvező jellemzést adott róla.

⁷² ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 252.

⁷³ ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 205.

⁷⁴ Tabajdi–Ungváry 2008: 215.

⁷⁵ Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–26516/1: 119.

⁷⁶ Lásd például: ÁBTL, 3.1.2. M–15468, ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 141.

⁷⁷ Ibusz Külföldi Kereskedelmi Akció – a nyugati országokból magánszemélyeknek küldött ajándékok és segélyek 1947-ben alapított közvetítő szerve.

amelyeket a környéken értékesített; a plébános elmondása szerint ezeket a környékből kitelepített németek küldték az elhunyt rokonaik lelkiüdvéért mondott misékért cserébe. A hatóságokat ez a magyarázat azonban nem győzte meg, úgy gondolták, hogy a plébános saját hasznára üzletel a gázkészülékekkel, ezért többször is utasították ügynőüket az ügy részleteinek felderítésére.⁷⁸ A falusi plébánosok gazdasági stratégiáiról szóló jelentések, a kapcsolathálójukat, beszélgetéseiket és szabadidős tevékenységüket leíró beszámolókkal együtt közelebb vihetnek bennünket az alsópapság mint sajátos társadalmi csoport és a vernakuláris vallás alakítóinak megismeréséhez.

Az informátorok időnként rögzítettek a vallásról vagy vallásos elképzelésekről folytatott mindennapi eszmecseréket is. A vallásukat nyíltan felvállaló emberekkel vagy vallási kisebbségek tagjaival szemben környezetük sokszor ellenséges volt, feltehetően hittérítő tevékenységüknek köszönhetően – legalábbis a jelentések ezt sugallják. Az 1950-es években a földalatti katolikus mozgalmak tagjai gyakran panaszkodtak arról, hogy diáktársaik, kollégáik vagy főnökeik negatívan viszonyulnak hozzájuk és a világnézetükhöz; ahogyan egyikük, a jelentéstevő tolmácsolásában, mondta: „... minden türelme és békeségre való törekvése ellenére ellenszenves a munkatársainak, nem tudja előttük kívánatosá tenni a keresztény életformát.”⁷⁹ Egy másik ügynőjelentés szerint egy baptista üvegest munkatársai rendszeresen „csipkelődő megjegyzésekkel” illettek szektatagsága miatt, amit ő „bibliai idézetekkel, vallásos meggyőződéssel fogad.”⁸⁰ Ugyanebben a dossziében egy Jehova Tanújáról is olvashatunk, aki hiába olvastott fel a Bibliából a mezőn dolgozó munkásoknak, „mert általában hibbantnak tartják az egész családot és kinevetik őket”. Éppen ezért az ügynő megjegyzi, hogy „ténykedésük itt a faluban nem veszélyes, mert nem veszik őket komolyan”.⁸¹

„Bátori” ügynő jelentése, amelyben egy, a vallási csodákról folytatott beszélgetését jegyzi le, részletessége és életszerűsége miatt kiemelkedik a hasonló témájú tudósítások sorából. Az ügynő 1958 nyarán többedmagával szekerezett hazafelé a Máriapócsi búcsúról, amikor a csodatevő Mária képről beszélgetvén az egyik utastársa – egyébként megfigyelésének tárgya –, egy Kanadából hazalátogató disszidens kijelentette, ő valójában ateista és csak azért ment el a búcsúra, mert a felesége kérésére szándékmisét kellett fizetnie annak lelkiüdvéért. Ezután racionalizáló elmélkedésbe kezdett a könnyező Mária képek csodájáról, majd elmesélt egy csehszlovákiai történetet egy hamis Mária-csoda leleplezéséről. Ekkor lépett be a beszélgetésbe „Bátori”, aki „felvilágosította” a másik két utastársukat, hogy egy közös ismerősük szintén a Mária képnek tulajdonítja unokája lábának gyógyulását: „A gyerek mankón járt. A templomban azonban kicsúszott öléből és már csúszkált. Én ekkor rámutattam, hogy erre a babonára rácáfol a nyírbérteleki [helyesen: nyírbélteki] T.B.C. kórház. Ott kezelték a lábát és attól javult. – Az idén nyáron sem a „csoda” segít rajta, hanem a kórházban kezelik a lábát.”⁸² A jelenet iróniája – szentbúcsúról hazafelé tartó emberek

⁷⁸ ÁBTL, 3.1.2. M–28356: 256.

⁷⁹ ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 73.

⁸⁰ ÁBTL, 3.1.5. O–14916: 79.

⁸¹ ÁBTL, 3.1.5. O–14916: 64.

⁸² ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 147.

babonaságnak és csalásnak nevezik a vallási csodákat – többféle értelmezést is lehetővé tesz: lehet a valódi hitetlenség megnyilvánulása, de megmutathatja az emberek arról alkotott elképzelését is, hogy hitbéli kérdésekben mi lehet az elvárt attitűd egy olyan társaságban, amelynek tagjaiban nem bízhattak meg teljesen.

Az ügynökjelentésekből is kiderül, hogy a vallásos rítusok iránti igény a halálesetek kapcsán volt a leginkább érezhető. Egy baktalórántházi kislány temetéséről szóló 1959-es jelentés jól érzékelteti az ateista és a vallásos világnézetek közti ütközéseket: a temetés pap nélkül zajlott, amit többen nem néztek jó szemmel és az egyik résztvevő hangosan imára szólította fel a jelenlévőket: „ez a gyerek megkeresztelve sem volt, ne tegyük le úgy, mint a pogányt, mondjuk el a Hiszekegyet.”⁸³ Egy pap-ügynök pedig a társadalmi temetés kedvezőtlen fogadtatásáról számol be:

„Mátradereszkén is jártam. Megvolt az első társadalmi temetés is. A halott hozzátartozói vagyis a férje a halottnak nagyon haragszik a papra, mivel nem harangoztak a társadalmi temetés alatt és hogy az egyházi lobogókat sem adták ki a temetéshez. Nem lehetett a rokokokkal megértetni, hogy a társadalmi temetéseknél nincsen harangszó sem lobogó. Az egyik egyházi, a másik pedig társadalmi temetés. Igaz, hogy már megnyugszanak a kedélyek, csak még hát ilyen temetés még ott nem volt és nem tudták, mit is kell tenniük. Így hát ezért fenyegetőztek először a pap ellen.”⁸⁴

Végezetül, egyes jelentések megmutatják azt a lelki küzdelmet is, amit azok vívtak, akik a korszak vallásellenes környezetében megpróbáltak vallásos életet élni, és vallási meggyőződésük alapján értelmezni e helyzetet és megtalálni benne saját helyüket. A vallási kötelezettségek és a szocialista állampolgárokkal szembeni elvárások sok esetben nehezen voltak összeegyeztethetőek, ami súlyos lelkiismereti dilemmát okozott az elkötelezetten vallásos embereknek. Egy pap-ügynök 1954-ben jelentése szerint egy asszony gyónáskor arról érdeklődött, vajon a lánya elvégezheti-e a rá kiosztott túlórárt egy kötelező vallási ünnepen,⁸⁵ míg egy másik fiatal katolikus hívő azt szerette volna megtudni az egyébként ügynökként róla (is) jelentő lelkiatyjától, miképpen tehetne eleget hittérítő feladatának anélkül, hogy társai szemében nevetségessé válna.⁸⁶ Sok hívő számára ugyanakkor megnyugvást jelentett üldöztetésük vallásos értelmezése, és a kommunizmusban Isten büntetését látták, vagy olyan eszközt, amely az emberiség megtérését szolgálja.⁸⁷

***

Tanulmányomban azt a kérdést próbáltam meg körbejárni, hogy a kommunista állambiztonság által létrehozott dokumentumok mennyiben használhatók forrásként a

⁸³ ÁBTL, 3.1.2. M–15468: 252.

⁸⁴ ÁBTL, 3.1.2. M–42002: 35.

⁸⁵ ÁBTL, 3.1.5. O–11959. 75.

⁸⁶ ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 62.

⁸⁷ ÁBTL, 3.1.5 O–11959/4: 222; ÁBTL, 3.1.5. O–11959/4a: 142 és 143.

korszak vernakuláris vallásosságának kutatásában. Célom nem egy meghatározott felekezet, vallási csoport, régió vagy szűkebben körülhatárolt korszak mindennapi vallásosságának mélyfúrászerű, szisztematikus vizsgálata volt, hanem tablószerűen felmutatni, hogy a vernakuláris vallásosságnak mely területein remélhetünk, ha egyáltalán remélhetünk, értékes adatokat e forrástípus feldolgozásával, és hogy a vernakuláris vallás kutatója számára milyen korlátai vannak e forrástípusnak.

A fentiekből, azt remélem, kiderült, hogy ha – más történeti forrásokhoz hasonlóan – kritikusan, eredeti céljukat és keletkezésük körülményeit szem előtt tartva olvassuk őket, a titkosszolgálati dokumentumok a korabeli vallásosság számos aspektusáról informálnak: megismerhetjük belőlük a vallásos emberek és csoportok adaptációs stratégiáit, az üldözött vallási közösségek működését, a vallás és az egyházak társadalomban elfoglalt helyét, helyi közösségek és vallási vezetők kapcsolatát, sőt néha még a lelkiesség egy-egy intim megnyilvánulását is.

Ugyanakkor a levéltári kutatás tapasztalatai azt is megmutatták, hogy a dokumentumok szerzőinek perspektívájából fakadó torzítások mellett a mindennapi vallásgyakorlattal kapcsolatos adatok fellelhetősége már önmagában is problémát jelenthet. A nagyobb egyházak vagy az állambiztonság homlokterében álló, hivatalosan el nem ismert vallási közösségek aktáin túl nehéz megjósolni, melyik dossziében eshet szó a vernakuláris vallásosságról. Az esetek többségében néhány adatról, rövid beszámólóról van csupán szó; szerencsés esetekben azonban egy-egy lokális közösség vallási életéről és szereplőiről több informátor is jelentett, így a bővebb és egymással összevethető, egymást kiegészítő adatokból részletesebb képet kaphatunk az adott közösség vallásgyakorlatára vonatkozóan. A kutató feladata tehát a szórványos említéseknek és az esetleges „sűrűsödési” pontoknak a megtalálása, kitartó levéltári munkával.

Végezetül: önmagában a titkosszolgálati anyagok alapján természetesen nem lehet feltárni a korszak vernakuláris vallásosságát. Mégis, a forrástípus használatának minden nehézsége ellenére is úgy vélem, hogy a vallásgyakorlat megismerése szempontjából értékes anyagról van szó, hiszen az ügynökjelentésekben megőrzött, a vallásosság sokféle megnyilvánulását megragadó „pillanatsfelvételek” vagy a vallásgyakorlók különböző dokumentumtípusokból kiszálazható hangjai egy olyan időszak mindennapi vallásosságába engednek bepillantást, amelyből – éppen a rezsím tudományos kutatásokat is erősen korlátozó vallásellenes politikájának köszönhetően – kevés korabeli néprajzi adattal rendelkezünk. Bizonyos esetekben ezek a dokumentumok a vallásgyakorlat olyan elemeit vagy azok lenyomatait is megőrizték (például a titkolt vallásgyakorlat rítusairól, tereiről, kelleikéről készült képek, elkobzott vallásos írások, tárgyak), amelyek időközben megsemmisültek vagy eltűntek, és egyéb dokumentációjuk nem ismert. Ráadásul, ha a titkosszolgálati anyagokat a vernakuláris vallás fogalmának perspektívájából nézve olvassuk, a hívő embereket nem – vagy nem csak – áldozati szerepben láthatjuk, hanem olyasvalakikként, akik az ellenséges hatalommal különböző módon és eszközzel dacolva maguk is aktívan alakították és újították meg a vallásgyakorlatukat.

Levéltári források

ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára:

4.1. A–3253; 3.1.2. M–23166; 3.1.2. M–28356; 3.1.2. M–28356/1; 3.1.2. M–15468; 3.1.2. M–26516/1; 3.1.2. M–22846/1; 3.1.2. M–20223; 3.1.2. M–30014; 3.1.2. M–15473; 3.1.2. M–36307; 3.1.2. M–42002, 35; 3.1.5. O–14980/18; 3.1.5. O–11959/4; 3.1.5. O–11959/4a; 3.1.5. O–10203; 3.1.5. O–16252/2a; 3.1.5. O–14916; 3.1.9. V–149713; 3.1.9. V–153994; 3.1.9. V–14097; 3.1.9. V–14097/3;

Irodalom

BADONE, Ellen

1990 Introduction. In Ellen Badone (ed.): *Religious Orthodoxy and Popular society*. 3–23. Princeton: Princeton University Press.

BÁNKUTI Gábor – GYARMATI György (szerk.)

2010 *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L’Harmattan.

BORSÁNYI László

2009 Émikus perspektívából. *AnBlok*, 3. 64–67.

BOWMAN, Marion

2003 Vernacular Religion and Nature: The „Bible of the Folk” Tradition in Newfoundland. *Folklore*, 114. 3. 285–295.

2004a Procession and Possession in Glastonbury: Continuity, Change and the Manipulation of Tradition. *Folklore*, 115. 3. 273–285.

2004b Taking Stories Seriously: Vernacular Religion, Contemporary Spirituality and the Myth of Jesus in Glastonbury. *Temenos*, 39–40. 125–142.

BOWMAN, Marion – VALK, Ülo

2012 Introduction: Vernacular Religion, Generic Expressions and the Dynamics of Belief. In Bowman, Marion – Valk, Ülo (eds.): *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief*, 1–19. Abingdon & New York: Routledge.

BÖGRE Zsuzsanna – SZABÓ Csaba (szerk.)

2010 *Törésvonalak. Apácasors a kommunizmusban*. Budapest: METEM–Szent István Társulat.

DINZELBACHER, Peter

1997 'Volksreligion', 'gelebte Religion', 'verordnete Religion. Zu begrifflichen Instrumentarium und historischer Perspektive. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*. München: Kommission für bayerische Landesgeschichte bei der Bayerische Akademie der Wissen. 77–95.

ESTERHÁZY Péter

2002 *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia Caelestishez*. Budapest: Magvető.

FARKAS Gyöngyi

2006 Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 21. 4. 146–170.

GERVAI András

2015 *Titkos Magyarország. „Célszemély” a társadalom.* Budapest: Kalligram.

GIESEKE, Jens

2010 Állambiztonság és társadalom – érvek az együttes vizsgálat szükségessége mellett. A NDK Állambiztonsági Minisztérium történeti kutatásának állása] *Betekintő.* 2010/3. http://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_gieseke.pdf (Letöltés: 2019. 04. 04.)

GYARMATI György

2014 Mire jök az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* 65–87. Budapest: Libri.

HEINZ, Daniel – RAJKI Zoltán – SIMON Ervin (szerk.)

2013 *Szabadegyházak, vallási kisebbsége és a diktatúrák Európában a 20. században.* Budapest–Friedensau: Gondolat–Historisches Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa–Kisegyház-kutató Egyesület.

HESZ Ágnes

2018 A népi valláson túl: egy fogalom kritikája és lehetséges alternatívái. *Ethnographia*, 129. 3. 448–468.

HORVÁTH Kata

2009 A Borsányi név. A politikai és a tudományos megfigyelés határai. *AnBlok*k, 3. 30–38.

KAPALÓ, James A.

2018 ‚Domestic Religion in Soviet and Post-Soviet Moldova’ In Prof. Dr. Annette Schnabel – Dr. Melanie Reddig – Prof. Dr. Heidemarie Winkel (eds.): *Religion im Kontext/Religion in Context: Handbuch für Wissenschaft und Studium.* 305-321. Baden-Baden: Nomos.

KISS Réka – SOÓS Viktor Attila – TABAJDI Gábor (szerk)

2012 *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek.* Budapest: L’Harmattan. /Fehér Hollók Sorozat 1/

LACZÓ Ferenc

2009 Nagyszabású kisszerű játszma. [Rainer, M. János. 2008. Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei. 1957–1989. Budapest: 1956-os Intézet.] *BUKSZ* 21. 1. 3–7.

LUEHRMANN, Sonja

2015 *Religion in Secular Archives. Soviet Atheism and Historical Knowledge.* New York: Oxford University Press.

PETRÁS Éva

2017 Jehova Tanúi története 1945 és 1989 között. In Fazekas Csaba – Jakab Attila – Petrás Éva – Szita Szabolcs: *A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig.* 203–269. Budapest: Gondolat.

PIHURIK Judit

2011 A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében. *Századok*, 145. 1. 143–160.

POVEDÁK Kinga

2018a *Crime scene photographs of a raid of a hidden house church Budapest.* <http://hiddengalleries.eu/digitalarchive/s/en/item/6> (Letöltés: 2019. 04. 30.)

- 2018b *Confiscated photographs from a clandestine religious community Budapest*. <http://hiddengalleries.eu/digitalarchive/s/en/item/15> (Letöltés: 2019. 04. 30.)
- PRIMIANO, Leonard
- 1995 Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife. *Western Folklore*, 54. 1. 37–56.
- 2001 What is Vernacular Catholicism? The „Dignity” Example. In Barna Gábor (ed): *Politics and Folk Religion*. Papers of the 3rd Symposium of SIEF Comission of Folk Religion. 51–58. Szeged: Dep. of Ethn. University of Szeged.
- 2012 Afterword: Manifestations of the Religious Vernacular: Ambiguity, Power, and Creativity. In Marion Bowman – Ülo Valk (eds): *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief*. 382–394. Abingdon & New York: Routledge.
- RAINER M. János
- 2008 *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest: 1956-os Intézet.
- SINCAN, Anca
- 2020 Underground Monastery in Bucharest. 18. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe*. Zürich: Lit Verlag.
- SOÓS Viktor Attila – SZABÓ Csaba – SZIGETI László (szerk.)
- 2010 *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest: Luther Kiadó.
- TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián
- 2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest: 1956-os Intézet–Corvina.
- TAKÁCS Tibor
- 2013 *Besúgók a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest: L’Harmattan.
- 2014 Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. 107–128. Budapest: Libri.
- UNGVÁRY, Krisztián
- 2014 Források és alulértékelésük. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. 89–105. Budapest: Libri.
- VAGRAMENKO, Tatiana
- 2020 “Fresh bread from Mama”: Jehovah’s Witness Code. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe*. 30. Zürich: Lit Verlag.
- 2020 True Orthodox Underground Monastery. In Kapaló, James – Vagramenko, Tatiana (eds.): *Hidden Galleries. Material Religion in the Secret Police Archives in Central and Eastern Europe*. 16–17. Zürich: Lit Verlag.
- VATULESCU, Cristina
- 2010 *Polite Aesthetics. Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford: Stanford University Press.
- VERDERY, Katherine
- 2014 *Secrets and Truths. Ethnography in the Archive of Romania’s Secret Police*. Budapest–New York: CEU Press.

2018 *My Life as a Spy. Investigation in a Secret Police File.* Durham and London: Duke University Press.

Hesz Ágnes

PhD egy. adj. PTE BTK Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék

e-mail: hesz.agnes.marta@pte.hu

Ágnes Hesz

“Please burn after reading”: vernacular religion in secret police archives

The paper explores to what extent archival materials produced by the secret police in socialist Hungary could be used as sources for the study of vernacular religion. Looking at examples from the Historical Archives of the Hungarian State Security, it argues that when read with critical approach, these documents reveal several aspects of religiosity from an era remarkably scarce in contemporary ethnographic sources. For all their limitations these files reveal the ways in which religious groups and individuals adapted to oppression and developed strategies to deflect the attention of the authorities, but also expressions of spirituality or the position and role religion, churches and their representatives had in a socialist society. By applying the vernacular religious approach to these files we are also able to move away from showing religious subjects simply as the victim of the regime and point instead to their resilience and agency.

Tamás Ildikó

Az „első hullám” A koronavírus folklórja a közösségi médiában a mémek példáján

Az immár közhellyé vált „felgyorsult idő” egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása az információk ránk nehezedő mennyisége. Jóllehet, már a tömegmédiá térhódításával elindult a globalizálódó információdömping első nagy hulláma, a mindenütt jelen, illetve kéznél lévő eszközök (főleg az okostelefonok) révén elérhető online tér újabb, földcsuszamlásszerű változást hozott az emberek kommunikációjában.¹ Létrejött egy olyan fórum, ahol nem csak az információkhoz való hozzáférés adott, hanem az aktív részvétel is, beleértve a tartalmak létrehozását, továbbadását vagy véleményezését. Joggal merül fel a kérdés, hogyan hat mindez a folklórjelenségekre, melyek azok a képi-verbális megnyilatkozások, amelyek egyértelműen kapcsolatba hozhatók az etnográfia, a folklórisztika korábbi („offline”) kutatási tárgyaival, és melyek azok, amelyek új kutatási témákat, irányokat jelölnek ki. A folklór nemzedékeken átívelő, jellegzetes formai keretekben megjelenő tudásanyagot is közvetíthet, de fontos tulajdonsága a naprakészség és az adott körülményekhez alkalmazkodás. A működéshez, a fennmaradáshoz interaktív közegre van szüksége, amely az online világban nap mint nap adott.² A nemzetközi folklórisztikában a 2000-es évek elejétől kezdődően egyre erőteljesebben van jelen az elektronikus kommunikáció és azon belül a formulákban megjelenő tartalmak vizsgálata. Mindemellett egyelőre nincs megfelelően kidolgozott elméleti és módszertani kerete az online terjedő szöveges és képes alkotások kutatásának. Abban azonban egyetértenek a kutatók, hogy a 21. század egyik legmeghatározóbb kommunikációs jelenségéről van szó, amelyet az 1980 után születettek már „anyanyelvként” sajátítottak el, és mindennapjaik szerves részét képezi.³ Az online hagyományozódó tartalmak vizsgálatát tehát a folklórisztika sem kerülheti el, miként a kortárs folklór egyéb jelenségeinek dokumentálását és feldolgozását sem.⁴ Írásomban egy olyan periódust kívánok bemutatni, amikor az internetes kommunikáció, kényszerűen ugyan, de a kapcsolattartás kiemeltebb formájává vált, mint korábban bármikor: a koronavírusról a közösségi médiában folytatott „népi” kommunikációt elemzem 2020 márciusától jú-

¹ Pink–Horst–Postill–Hjorth–Lewis–Tacchi 2016; Krawczyk–Wasilewska 2003; 2006; 2007.

² Laineste 2003.

³ Rájuk vonatkozóan alkották meg a *digital native* (digitális bennszülött) fogalmat, utalva az internetes világhoz fűződő kapcsolatukra (McNeill 2009).

⁴ A modern online folklór magyarországi kutatására egyelőre kevés példával rendelkezünk, bár angolul már nagy, áttekintő összefoglalások is megjelentek (Blank 2009; Pink et al. 2016) A téma fontosságára történő figyelemfelhívásban különösen fontos szerepet játszanak a következő tanulmányok: Nagy 2005; 2006; Bodoky 2006; Balázs 2011; Domokos 2013; Vargha 2016.

niusáig.⁵ A járvány első híradásaitól kezdődően gyűjtöttem a témában megjelent tematikus bejegyzéseket a Facebookon és az Instagramon, továbbá az emailben vagy Messengeren továbbküldött felhívásokat, álhíreket, lánccleveleket, vicceket és mémeket.⁶ Figyeltem, hogyan reflektálnak az online tartalmak a társadalmi eseményekre, milyen értékrendek vagy társadalmi feszültségek tükröződnek bennük, hogyan szűrődik be a valós eseménysor az online médiába, és mindez milyen dinamikusan változik, szinte hétről hétre. A folklórműfajok keveredése és határaik elmosódása mellett úgy tűnt számomra, hogy a mém vált a járványfolklor legdominánsabb formájává. Ezt saját adatbázisom statisztikai is alátámasztották, és később az is, hogy a SIEF 2021-es kongresszusának paneljei közül nem is egy kifejezetten a járványfolklor-mémekre vonatkozó gyűjtéseket és elemzéseket foglalt magában. Hazánkban ennek szakirodalmi feldolgozottsága lassabban történik, bár a Bölcsészettudományi Kutatóközpont honlapján már 2020 márciusától közöltem folytatásokban a jelen írásom alapját képező gyűjtési tapasztalataimat, amire az országos média is felfigyelt.⁷

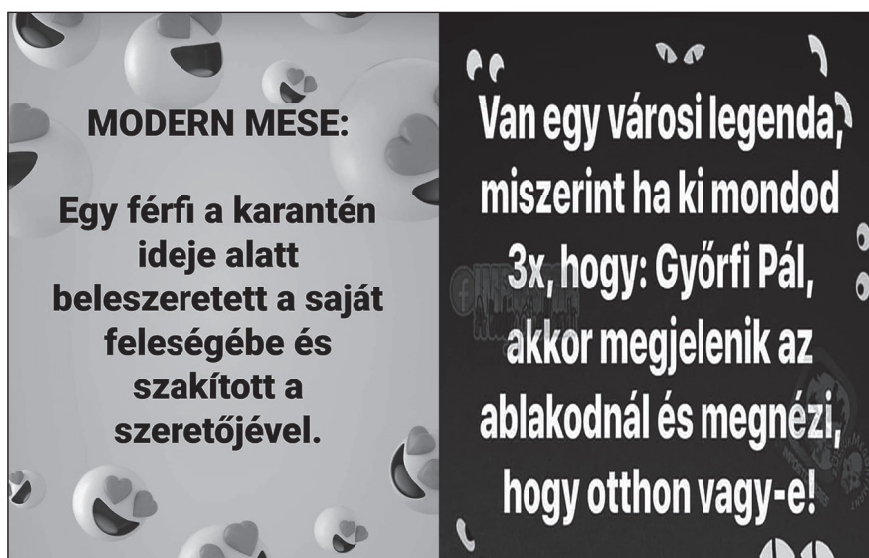
A korpusz online etnográfiai feldolgozásában tartalmi és formai-stilisztikai szempontokat egyaránt figyelembe vettem. Az online térben terjedő folklor tartalmak a nyelvi és vizuális kreativitás változatos példái, a szójátékok tárházai (legtöbbször szegmentáláson alapuló új olvasatok és a szóképek változatos transzformációi, mint például a „vizuális metafora” stb.). A gyorsan változó, tartalmi és formai szempontból is heterogén anyag (szöveges és képes mém, videó) minden bizonnyal sokféle megközelítésre ad lehetőséget. Jelen írásban ezekből mutatok be néhány illusztrációt. Fontos megjegyezni, hogy a példáim nagyobb része mém, ami főként annak köszönhető, hogy a folklor jellegű tartalmak internetes előfordulásában ez a formai megoldás

⁵ Az ún. második hullám internetes folkloranyagának feldolgozását egy következő tanulmányban végzem el. Szintén egy következő fázisban lesz lehetőség a járványfolklorhoz kapcsolódó magyar témák és alkotások nemzetközi anyaggal történő összevetésére, hiszen világszerte folynak a pandémia jelenségeire irányuló gyűjtések több diszciplínán belül.

⁶ A mém tartalmilag és/vagy formailag közös jellegzetességekkel bíró digitális alkotások csoportmegnevezése. A mém létrehozója általában ismeretlen, maga is a közösségi médiában „tárolt” tartalmak és sémák alapján alkot. A mémeket az internetfelhasználók terjesztik, utánozzák és módosítják, tehát variánsok formájában hagyományozzák tovább. Ez utóbbi egyben a mémek elidegeníthetetlen jellemzője, attól válik valami mémmé, hogy szabadon hagyományozódik és variálódik. A kifejezés Richard Dawkinstól ered, de émikus használata is gyorsan elterjedt (Shifman 2014).

⁷ <https://nti.btk.mta.hu/hu/intezeti-hirek/425-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-1-resz>
<https://nti.btk.mta.hu/hu/intezeti-hirek/427-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-2-resz>
<https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1424-a-felelmet-gyogyitja-vagy-legalabbis-kezelhetove-teszi-az-ha-kinevetjuk-jarvanyfolklor-humor-a-kozossegi-halon-3-resz>
<https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1432-husvet-karanten-idejen-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-4-resz>
<https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1436-luxustargyak-karanten-idejen-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-5-resz>
<https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1455-szereplok-es-karakterek-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-6-resz>
<https://btk.mta.hu/ismerettar/ismeretterjesztes/1477-karantenstilus-kreativan-jarvanyfolklor-avagy-humor-a-kozossegi-halon-7-resz>

a leggyakoribb.⁸ Azt is látni kell, hogy a mémként történő interpretáció jellemző akár a „klasszikus” (szöveg)műfajok esetében is. A viccek, találósok, köszöntők, paródiák és parafrázisok stb. nem csak szöveggént, hanem egy színes háttérrel, esetleg emotikonokkal kiegészülve, képként is megjelennek. A mémek nagy száma tehát nem jelenti a szöveges formák háttérbe szorulását, sok esetben inkább a szövegek új megjelenési („előadási”) formájaként értelmezhetőek. A „Hiányzol, mint patikából a szájmaszk” szóláshasonlat például felbukkan egyszerű szöveges üzenetként, színes háttérrel képfarmátumban, és képes illusztrációkkal kombinálva is.

1. ábra: Szöveges mémek.

JÁRVÁNY, INTERNET ÉS FOLKLÓR

A technika fejlődésével újabb és újabb folklórhordozó közegek jelentek meg, amelyek természetesen eleve meghatározták a lehetőségeket a tartalmak elkészítéséhez és továbbításához. A fénymásolók és a mobiltelefonok térhódításával a szöveges formák egyeduralma volt a jellemző az ún. elektronikus folklórban körülbelül a 2000-es évek legelejéig (xeroxlore, faxlore, sms-folklór).⁹ Az internethasználat mindennaposá válásával, az okostelefonok egyre újabb modelljeinek megjelenésével tevődött át a hangsúly a (pusztán) szöveges formákról az összetettebb vizuális megjelenítésre.¹⁰

⁸ A szöveges és képes mémek forrása a Facebook és az Instagram nyilvános megosztásai 2020 március és júniusa között.

⁹ Domokos 2013a.

¹⁰ Ellis 2002; Domokos–Vargha 2015.

A közösségi háló kreatív aktorai (a „nép”) naponta hoznak létre, és osztanak meg olyan tartalmakat, amelyek jellemzőik alapján folklórjelenségeként értelmezhetők. A szerző általában ismeretlen (visszakövethetetlen), a megosztót láthatjuk ugyan, de az online személyiség mögötti valós szerző alig ellenőrizhető. A megosztás és posztolás, közzététel a „szájról szájra” terjedés online megfelelője. Az alkotások hagyományos elemekből építkeznek és formulaszerűek, továbbá variánsokban léteznek, a felhasználóról felhasználóra terjedés együtt jár a változatképződéssel, akárcsak a hagyományos közegben létező folklóralkotások esetében. Az internetes alkotások jellemzően az aktuális és a közösség számára fontos témákra reagálnak. A sűrített, folyamatosan variálódó és „vírusként” terjedő gondolatok sok esetben összefüggésbe hozhatók klasszikus műfajokkal, illetve azok online megjelenési formái (például viccek, találósok, újévi köszöntők, locsolóversek, rémhírek, anekdoták, modern mondák). Más esetekben műfajilag kevésbé körülhatárolhatók az online tartalmak (életvezetési tanácsok, gyógy módok, prevenció tanácsok, magatartásminták, kihívások stb.), de egyes elemeikben folklór motívumok, formulák ismerhetők fel, és terjedésük, variálódásuk is a folklór szabályszerűségeit tükrözi. A közösségi hálón terjedő, folklórszerű alkotások azért is kedveltek, mert egyszerre „több szólamban” képesek bemutatni, közvetíteni egy adott témát. Az online térben elérhető audiovizuális eszköztárat kihasználva a szöveges tartalom képekkel kombinálható, ezáltal több jelentéssík aktiválható, továbbá a figyelemfelkeltés, a bevésődés és az online közegben megszokott formákhoz alkalmazkodás is szerepet játszik. A leggyakoribb megnyilvánulási formája ezeknek az alkotásoknak a mém. A szerzői anonimitás az esetek legnagyobb részében „adott”, ebből következően mindenki szabadon felhasználható termékként kezeli: hivatkozás, „tagelés”¹¹ nélkül küldi tovább, sőt, adott esetben tovább alakítja. Így keletkeznek a variánsok. Az alábbi sztereotip tartalmú alkotások jól szemléltetik a folklór egyik legjellemzőbb vonását, a variánsok képződésének folyamatát, hol a szöveg apró módosulásaival, hol pedig a formai keret változtatásával:

2. ábra: A mémek variálódása.

¹¹ A *tagelés* az internetes szleng egyik kifejezése, valaki megjelölése, valakire való hivatkozás értelemben. (< ang. tag 'cédula, címke')

KRÍZIS ÉS HUMOR

A folklór eszköztárában kiemelt szerepet kap a humor. Ismert jelenség, hogy a félelmet „gyógyítja”, vagy legalábbis kezelhetővé teszi az, ha kinevetjük, nevetségessé tesszük a tárgyát. Ezáltal szimbolikusan legyőzzük. A humor társadalmi és kulturális természetét régóta kutatják a néprajz, a kulturális- és szociálanropológia, de természetesen más humán tudományok művelői is, egymástól meglehetősen eltérő szemléletmóddal.¹² A teljesség igénye nélkül, megemlíthetjük Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Sigmund Freud, Henri Bergson, Arthur Koestler, vagy Victor Raskin gondolatait. Míg a folkloristák elsősorban a szövegekre, illetve a bennük rejlő műfaji, szerkezeti és stilisztikai jellemzők megragadására törekcszenek, az antropológusok inkább a humor kulturális és társadalmi kontextusait, funkcióit, szerepét, a közlő és a befogadó interakcióit vizsgálják. Mary Douglas, Victor Turner és Radcliffe-Brown például a humor rituális, szakrális értelmezési lehetőségeire hívták fel a figyelmet.¹³ A deszakralizáló jelleggel felruházott humoros szövegek és magatartásformák a hétköznapi rend felforgatásával, tréfás megjelenítésével megszelídítik, elfogadhatóbbá teszik az életünket átszövő társadalmi normákat, konfliktusokat. A Turner-i társadalmi dráma itt inverz, önironikus vagy épp maró kritikai éllel jelenik meg. A humoros folklóralkotások gyakran társadalmi szelepként működnek, kimondhatóvá teszik, dramatizálják az egyébként kimondhatatlant – másfajta diszkurzív dimenzióba terelve (ezáltal legalizálva) azokat a témákat, amelyek egyébként megszokott kontextusukban sértők, megbotránkozttatók vagy bármilyen más szempontból elfogadhatatlanok lennének. Korábban is megvoltak ennek a ciklikusan visszatérő, általában az ünnepekörökbbe illeszkedő, meghatározott alkalmi. A farsang, a karneválok, a vásárok többek között ilyen szereppel is bírtak. A nem várt járványidőszak is egyfajta új élménnyé és tereppé vált a társadalom számára, amit a folklór eszközeivel is feldolgoz. A krízishelyzetek életre hívják a humort, a társadalmak egyik legáltalánosabb válságkezelő és túlélési stratégiáját.

HUMOR A VILÁGHÁLÓN

A közösségi médiában felbukkanó mémek egy részére az abszurdba, groteszkbe hajló képi és hangulati világ jellemző.¹⁴ Ezekben az esetekben a normától, például a megszokott helyszíntől, környezettől vagy funkciótól, illetve a logikus, várható reakcióktól való eltérés hozza létre a humoros hatást. Ennek megjelenítésére a képi tartalomtól a kép és szöveg kombinációján át a csak szöveges alkotásokig egyaránt vannak példák, és természetesen nem maradnak ki a folklórban kedvelt szójátékok és az etnikus sztereotípiák sem:

¹² Oring 2008.

¹³ A humor a folklórban témában lásd például: Voigt 1979; 1998; Vargha 2013; 2016; Tamás 2015; 2018. A humor ellenritus, státuszmegfordító és deszakralizáló jelenségként való értelmezésére lásd például: Douglas 1966; Turner 2002; Radcliffe-Brown 2004; Kapitány Á.–Kapitány G. 2008.

¹⁴ Tamás 2015; 2018.

3. ábra: A járvány ihlette szójáték és etnikus sztereotípiák.

A képek „lájkolásával”, megosztásával állást lehet foglalni bizonyos, egyre szélesebb kört érintő kérdésekben, ráirányítani a figyelmet egyes problémákra, vagy épp kifigurázni azokat. A pusztán humoron jóval túlmutató funkciója lehet e folklóralkotásoknak az is, hogy alakítják a társadalmi reakciókat, értékrendet, bizonyos témákat „becsatornáznak” a járvány jelentését (a hozzá kapcsolódó jelentésrétegeket) meg- és újraalkotó társadalmi kommunikációba. Az online közösségi médiában az egyes aktorok tehát maguk is irányítják és árnyalják a diskurzust, és ennek tudatában is vannak. Aktív részvételük a „központi (hatalmi) szereplők” szándékát ellensúlyozza és kiegyenlíti (ezzel kapcsolatban használja Robert Glenn Howard a *vernacular authority* fogalmat.)¹⁵ Az online hozzászólásokban gyakran görbe tükröt tartanak korunk embe- bere elé, vagy épp fanyar társadalomkritikát fogalmaznak meg. Jellemző rájuk az újszerűség ismerős elemekkel kombinálva, így kötve össze az ismerőst a szokatlan- nal. Ez utóbbinak egy közkedvelt módja a mémekben egy-egy mese, mozifilm, vagy ikonikus sorozat jeleneteinek, hőseinek kreatív áthelyezése egy teljesen új helyzetbe, jelentésmezőbe – mozgósítva az asszociációs mechanizmusokat.¹⁶ A humor egyik alapvető funkciója érhető tetten ezekben az esetekben, a valós veszély eltávolítása, diszlokációja a fantázia világába.

¹⁵ Vö. Howard 2011; Lásd még: Csáji 2018.

¹⁶ Az itt bemutatott példákban a *Terminátor* és az *Alien* filmsorozat, illetve a Bud Spencer és Terence Hill színészpáros filmjei adják a mémek vizuális alapját.

4. ábra: A központi témák áthelyezése a mozi világába.

Bármennyire is globális világ az internet, megvannak a maga szűkebb hálózati közösségei, amelyekben „közös nyelvet” beszélnek.¹⁷ Az offline csoportok (egy iskolai vagy munkahelyi közösség, egy divatmárka VIP vásárlói stb.) az online térben is kialakítják a maguk zártabb, otthonosabb közegét. A folklór életképességéhez szükséges a jelentés dekódolására való képesség elsajátítása. A koronavírussal kapcsolatban robbanásszerűen felduzzadt kommunikáció, a nagyszámú megosztások révén a (bár képlékeny határokkal bíró) alhálózatok közötti átjárás felélénkült, a viszonylagosan elkülönülő diskurzusterek nagyobb átfedésbe kerültek. Ennek különösen nagy jelentősége van a humoros, vagy legalábbis annak szánt jelenségek esetében. Bármennyire is ismeri szinte mindenki a járvány köré fonódó, fő sodorvonalban megjelenő híreket, azok folklór feldolgozásai csak akkor „életképesek”, akkor osztják meg őket a felhasználók, ha birtokában vannak annak a többlettudásnak, ami a poén csattanójához szükséges.

KRONOLÓGIA ÉS TIPOLÓGIA

A koronavírushoz kapcsolódó mémek és egyéb folklór jellegű tartalmak megjelenési sorrendjükben és tematikájukban is érzékenyen illeszkednek az éppen aktuális eseményekhez. Bár egy dinamikus, percről-percre változó korpuszról van szó, sok benne az ismétlődés (illetve egy-egy adott szöveg- vagy mémtípus variálódása), az új tartalmak pedig legtöbbször formulaszerűen, azaz ismerős formai keretben jelennek meg. Amikor valaki két-három hasonló klisé már látott, sokkal könnyebben fog hozzá saját variánsának megalkotásához.

Eddig arról esett szó, hogy miért kiemelt eszköze a humor a koronavírus-folklórnak, milyen eszközökkel valósul meg, illetve milyen kulturális és társadalmi előképei vannak a krízis effajta feldolgozásának. A továbbiakban vizsgálandó kérdés az, hogyan rendszerezhetők a koronavírus járványban született, folyamatosan változó közösségi alkotások a folklorisztika eszközeivel? Először az eddig felmerült fontosabb online tartalmakat (témákat, motívumokat) veszem sorra.

Amikor a koronavírus magyarországi megjelenése még nem tűnt igazán valódi veszélynek, a mindennapi kommunikációban és az online tartalmakban is a felhalmozással szembeni maró gúny, a kritika volt jellemző. A kritikus attitűd a továbbiak-

¹⁷ Wallace 2006; Blank 2009.

ban is (bár csökkenő mértékben) megmaradt, de a fókusz áttevődött a hiánycikké vált alapélelmiszerek és háztartási cikkek felértékelődését humorosan bemutató helyzetképekre. Megjelentek a járvány elleni védekezésről szóló motívumok, mint például a kézmosás, a szájmászk és a két méter távolság (ez természetesen globális jelenség, nem csak hazánkban reagáltak rá).

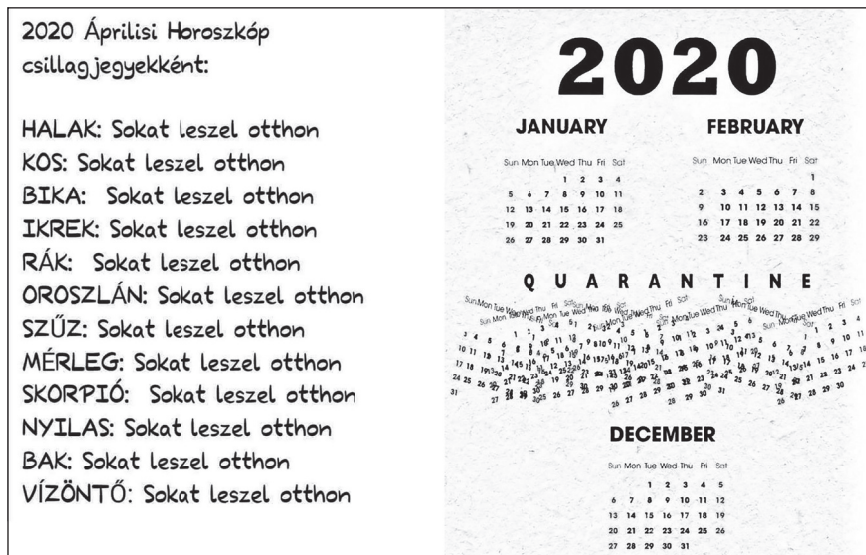
A kijárási korlátozások bevezetésével az otthon tanulás és a „home office” témáját feldolgozó humoros alkotások száma lett kiugróan magas. Később az elhúzódozó elszigeteltség, bezártság és az ezzel járó pszichológiai és fizikai kihívások kerültek az online folklór célkeresztjébe, és olyan témák is megjelentek, mint a karanténdivat. Számos új szóösszetétel került forgalomba (karanténkonyha, karanténfodrászat, karanténfogadalom, karanténszülinap stb.), és rövid idő alatt divatba jöttek az online kommunikációt jellemző szóróvidülésszerű formák, mint például a kreakarantén (azaz kreativitás a karanténban).¹⁸ A járvány fenyegetésétől a konkrét megjelenésén át a karantén szabályozásig jól megjeleníthető minden fontos lépés az online folklóralkotásokban. Az ünnep, a húsvét is összefonódott a járványfolklórral.

A KARANTÉNIDŐ. IDŐÉRTÉKELÉS ÉS IDŐÉRTÉKELÉS. HÉTKÖZNAPOK ÉS ÜNNEPEK

A hétköznapok és az ünnepek elkülönítésére, az idő ciklikusságának kulturális megjelenítésére (együttal szabályozására) minden társadalom kidolgozta a maga mintáit. A monoton, sokszor egyformának tűnő hétköznapok után a látványosabb, színesebb szokásokkal bíró ünnepek kontrasztot teremtenek. Ezek egyrészt az idő lineáris múlásáról szólnak, amelyben a ciklikusság rendet teremt és otthonosságot biztosít; másrészt a közösségek számára fontos kulturális tartalmakat jelenítenek meg, dramatizálnak. Amikor ez a rend felborul, az az időérzékelés megváltozását, a hétköznapok, hétvégék és ünnepek ritmusának összekuszálódását okozza. Nem csoda, hogy a 2020 tavaszát jellemző karanténhelyzetről szóló kommunikációban az egyik központi téma az idő átértékelése lett, hiszen az idő megszokott szegmentálása veszített az érvényéből (de legalábbis a fontosságából).

Az ünnepi alkalmaknak mindig is megvolt a maguk sajátos kulturális és társadalmi szimbolikája. Az ünnep nem magányos tevékenység: kapcsolatokat, értékrendek mentén szerveződő szövetségeket hoz létre és tart fenn, illetve jól körülhatárolható tartalommal bír, amely (bár folyamatosan módosulhat) egyfajta állandóságot biztosít, és az életünk kulturális „sorvezetője”. A folklór is tematizálja az ünnepeket. A szokásköltészet tartalmában és funkciójában is kapcsolódik az ünnepkörökhöz. A különféle szokásoknak tehát saját nyelvezete van. Ez a költészet alkalomhoz kötött, ami tükröződhet egy-egy motívum jelenlététől (például húsvét kapcsán a hímes tojás), a szöveg struktúráján át az előadásmódig számos jellemzőben. Példaképpen gondoljunk

¹⁸ A magyar szókinés járvánnyal kapcsolatos új elemeit Veszelszki Ágnes nyelvész gyűjtötte össze, lásd: Veszelszki 2020.

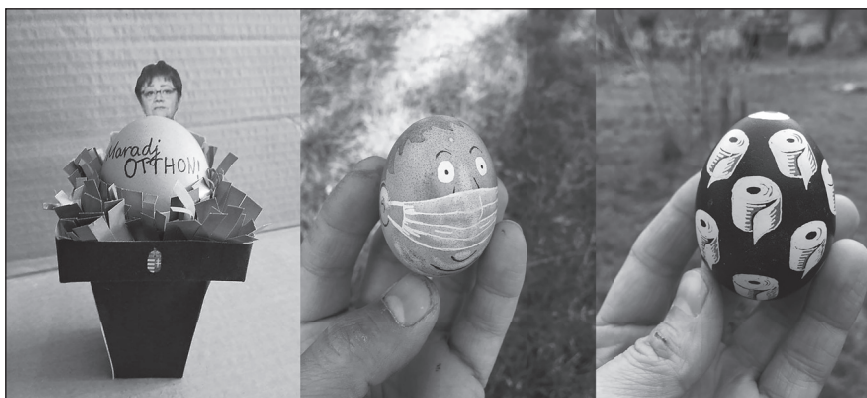

5. ábra: Karanténidő.

a locsolóversek sokrétű rituális keretére, a locsolás aktusára, a verses köszöntésre és az ajándékozáásra, a termékenység, az újraserkenő élet szövegben és az ünnepi tárgyakban is megjelenő szimbólumaira. Mi történik akkor, ha egy közösségi tevékenység kényszerűen az online térbe szorul? Hogyan változtatja meg a szokásokat, hogyan módosul az eredeti szimbolika? Mitől lesz a járványfolklor részévé a húsvét ünnepe? 2020-ban az történt, hogy a járvánnyal kapcsolatos központi tematika szervesült a hagyományos húsvéti repertoárba: hol a motívumok szintjén (például a húsvéti nyuszi szájmaszkot visel), hol pedig formai és strukturális szinten (például a locsolóversek stílári jellemzőit magukon viselő „karantén-locsolóversek” esetében). Mivel a járványügyi helyzet elválaszthatatlan a politikai döntésektől, a humoros megnyilvánulások gyakran társadalomkritikák is egyben. Máskor egyszerűen a valóságkomikum fejeződik ki bennük: humoros, néha esetlen, már-már szürreális szituációk bemutatásai arról, hogyan próbálnak „túlélni”, és megoldásokat találni az emberek a jelenlegi kihívásokra. Nagyon népszerű volt a közösségi médiában az ünnep előkészületeihez kapcsolódó tojásfestés, illetve tojástartó készítés összekapcsolása olyan motívumokkal, amelyeket korábban sosem kötöttünk volna a húsvéhoz, mint például a vécépapír, a szájmaszk vagy az operatív törzs sajtótájékoztatóin látható előadói pult.

Sokan az ünnep szakrális rétegeit is feldolgozták. Ezt tükrözik azok az abszurdba hajló, főleg képekben megfogalmazott üzenetek, amelyek témája az Úrvacsora és a Feltámadás, vagyis olyan események, amelyeket nem lehet karanténba szorítani sem a józan ész logikája szerint, sem a hitre alapozva. Az alábbi képek humora mögött érezhető a helyzet abszurditása.

A koronavírus terjedése elleni intézkedések emblemikus szereplői, mint Györfi Pál és Müller Cecília gyakran felbukkannak az internetes folklorban. Nem meglepő

6. ábra: A járvány tematizálása tojásfestésként.

7. ábra: A húsvét szakrális témájának abszurd megjelenítései a járványfolklor-mémekben.

talán, hogy az ünnepre készült alkotásokban is gyakran találkozunk velük, a helyzetkomikumtól a locsolóvers-parafrázisig vagy paródiáig, illetve a tojástartó hajtogatástól a húsvéti színezőig említhetők ide kapcsolódó példákat.

A húsvéti ünnepkör egyik fontos keresztény szimbóluma a megtisztulás, az újjászületés. Ehhez az alapjelentéshez könnyen hozzárendelhető volt a járványtól és a kényszerű otthonlétből mint „bőjti időszakból” való szabadulás vágya. A megtisztulás a húsvéti időszak online folklorjában azonban inkább tárgyiasult és aktualizált formát nyert. Részben átalakult a locsolkodás rítusához tartozó víz és kölni eredendő, valaminek a növekedését, termékenységét, megtisztulását célzó funkciója, szimbolikája is.

8. ábra: Példák az új helyzethez alkalmazkodó locsolóversekre, és az ünnep új motívumaira.

Az óvó, védő jelentéstartalom megtartása mellett a hangsúly leginkább a *megelőző, valamit távol tartó* értelemre tevődött át a locsolóversekben és a mémekben.

További példaként említhetők a hagyományos locsolóversek rímes-ritmusos sorraiba rendezett, tartalmukban a járványhelyzetet idéző szövegek. Vannak közöttük parafrázisok, paródiák, az idei húsvétra írt alkotások; közös jellemzőjük, hogy a locsolóversek motívumai mellett (vagy helyett) felsorakoztatják a járványfolklor központi (és hétköznapi értelemben egyáltalán nem emelkedett, ünnepi beszédtemába illő) motívumait, mint például a vécépapír, továbbá a karantén, home office, fertőtlenítő. (Az alábbi locsolóverseket betűhíven közlöm.)

Zöld erdőben járván,
kitört, jaj a járvány,
meg akart előzni,
szabad-e fertőzni?

Én kis kertész legény vagyok,
Rózsavízzel locsolkodok.
Közeledbe most nem mehetek,
Online locsolodom, megengeded?

Védőmaszkban jár a nyuszi,
Locsolásért nincs most puszi,
Home officeban maradok,
Idén online locsolok.

Ajtó mellett állok,
Wc papírt várok.
Ha nem adtok belőle,
Nem jövök el jövőre.

TÉMÁK ÉS MOTÍVUMOK

Úgy találtam, hogy minél kiemeltebbé vált egy téma vagy motívum a kommunikációban, annál több, egyéb folklór tartalommal fonódott össze, és egyre többféle formai-stilisztikai keretben jelent meg. A felgyorsult alkotói folyamat, a terjedés sebessége és a gyorsan eltűnő, illékony tartalmak mellett kirajzolódott egy részben formai, részben tematikai alapú tipológia is.

A feldolgozás során egyrészt rekonstruálhatók a társadalmi problémák típusai, másrészt kirajzolódik a formai és tematikus gazdagság. Utóbbi a variációképződés révén alkotáscsoportokat hoz létre, amelyek alkalmassá válnak a tipológiai vizsgálatra. Az online alkotások rendszerezésének alapja lehet a formai keret, a séma, amit megtöltenek aktuális tartalommal, maga a téma (például egy esemény, egy ünnep stb.), továbbá a motívum (Leonardo Mona Lisájára például az elmúlt években egy egész mém-ciklus épült, és a járványfolklórban is fontos maradt, illetve meg kell említeni a koronavírus által életre hívott új motívumokat, mint a szájmazsk, kézmosás, távolság, vécépapír stb.).

A járványfolklór rendszerezéséhez az általam gyűjtött korpusz alapján a téma és a motívum bizonyultak alkalmas kiindulási pontnak. Mivel a gyűjtés az alkotások keletkezésével egyidőben történt, a témák, illetve az események időrendje is fontos rendezőelv, hiszen kirajzolódik a hangsúlyok és témák gyors változása. A témák sorrendjét a járványhelyzet változásai alakították, ezen belül kaptak kiemelt jelentőséget egyes motívumok. Ezekre az idő múlásával újabb és újabb jelentésrétegek rakódtak. Először azokat az online folklóralkotásokat ismertetem, amelyek a felhalmozást, majd az abból következő hiányhelyzeteket figurázzák ki. A komikum fókuszában a „gyarló ember” áll, aki a veszélyhelyzetre sokszor eltúlzottan, máskor nagyon is kreatívan reagál. Ebben a csoportban a leggyakoribb motívumok a járvány megjelenésekor hamar hiánycikké váló liszt, élesztő, cukor és a vécépapír. Mivel ezekre a termékekre sok alkotás épült, a most következők egyetlen kiválasztott motívum illusztrációi: az egyik leggyakoribb téma a vécépapír, ami folklórmotívumként jelen van mind a szöveges, mind a képes alkotásokban a járvány magyarországi megjelenésének kezdetétől. A harmadik példa stílusában emlékeztet a csalimesére, amikor a figyelemfelkeltő bevezető után a hallgatóság egy hosszabb és kidolgozott történetet várna, de a mesélő váratlanul elakasztja, lezárja a mondandóját. A szövegben alkalmazott John név egy sematizált karakterhez illő átlagos név, miként az angolszász nyelvterület viceinek szereplője.

9. ábra: A vécépapír mint folklórmotívum.

A következő képek már az elhúzódó karanténállapot illusztrációi. A témacsoportba tartozó alkotásokban nem elérhetetlen háztartási alapcikként, hanem az unaloműzés, a játék és a kreatív alkotás eszközeként jelenik meg a vécépapír:

10. ábra: Felhalmozás után játékidő.

Mivel egy bizonyos időszakban, még ha rövid ideig is, valóban hiánycikk volt az üzletekben a vécépapír (más országokban is, nem csak nálunk), beszerzésének nehézsége miatt könnyen összekapcsolódott a szuperhős alakjával. Más online tartalmakban pedig a legalapvetőbb használati cikkek emelkedtek státuszszimbólummá. A vécépapír (vagy a liszt, cukor, élesztő) birtoklása néhány humoros mémben és videóban fontosabbá vált az olyan luxuscikkénél, mint a topkategóriás autók vagy az értékes ékszerek. A mémek vizuális alapját ezekben az alkotásokban főleg filmjelenetek adják (például az új kontextusban csak egy igazi, számos veszélyhelyzetben kipróbált hős képes vécépapírt szerezni).

A motívumok és témák jelentős része az aktualitásból születik, és rövid életű. Az adott élethelyzet elmúltával szerepük, jelentésük elhalványul, eltűnik, vagy beépül a későbbi formákba, tartalmakba. Az online folklórban a forma/séma/struktúra tartósabb, hosszabban létező összetevője az alkotásoknak. Vannak azonban olyan sikeres motívumok, amelyek az őket életre hívó körülményektől függetlenül élnek tovább. Népszerűségük akkor is megmarad vagy tovább nő, amikor az eredeti kontextus már érvényét veszti. A vécépapír nagyon rövid ideig volt valódi hiánycikk, és, bár ennek köszönhetően került be motívumként a folklórba, továbbra is folyamatosan jelen van az online alkotásokban (jól példázza ezt a második hullám ünnepi folklórjában a szájmászk mellett a leggyakoribb karácsonyfadíszként történő megjelenése). Tanúi lehetünk egy új folklórmotívum térhódításának.

JÁRVÁNYFOLKLÓR-KARAKTEREK

A járványfolklor is kitermeli a maga főszereplőit. A „hős” a hagyományos népköltészetben az epikus műfajokban jellemző (monda, mese, ballada, legenda), de a „protagonista” dráma- és filmelmélet egyik alapkategóriája is. Az online tartalmakban a legváltozatosabb módokon és helyeken megjelenő, sok esetben valós személyekről mintázott karakterek leginkább a viccek sematikus figuráival vonhatók párhuzamba, bár sokszor a pozitív hős vagy a trikszter egyes jellemvonásait is felmutatják. A koronavírus terjedése elleni intézkedések emblematikus szereplői, mint Győrfi Pál (az Országos Mentőszolgálat szóvivője) és Müller Cecília (országos tisztifőorvos, az ún. Operatív Törzs tagja) gyakran felbukkannak az internetes folklórbán. Győrfi Pál alakja a legtöbb mémben szerepel, és a mindenütt jelenlévő, óvó, a szabályok betartását ellenőrző szerepkörben, már-már emberfeletti képességekkel felruházva, Müller Cecília pedig inkább komikus zsánerfiguraként. A helyzetkomikumtól a húsvéti locsolóversparafrazison, -paródián át a szójátékig, nyelvi humorig nagyon változatos mindkét szereplő megjelenítése. A következő képek Győrfi Pál mém-karakter variánsaiból, illetve a hozzá kapcsolódó nyelvi humorból mutatnak be példákat.¹⁹ Ezek jól szemléltetik a folklóralkotásokban gyakori alkotási mechanizmusokat: a hangzássémák hasonlóságára építve a szavak játékos újraszegmentálásával (a szóhatárok eltolásával) új jelentésrétegeket, olvasatokat hoznak létre. A szegmentumok elhagyása, vagy máshová helyezése lehetővé teszi, hogy a szavak egy-egy kiragadott részletének szétválasztása vagy összevonása külön értelmet nyerjen. Figyelemre méltó, hogy, bár a humor érvényesüléséhez sokszor elegendő lenne a szöveges tartalom, legtöbbször képek is segítik

11. ábra: Nyelvi játék szegmentálással.

¹⁹ Domokos Mariann 2013-as tanulmányában szintén folklorisztikai szempontból dolgozta fel az akkoriban aktuális mémek néhány karakterét. (Domokos 2013: 303–308.)

12. ábra: Ismert karakterek új, humoros funkciókban.

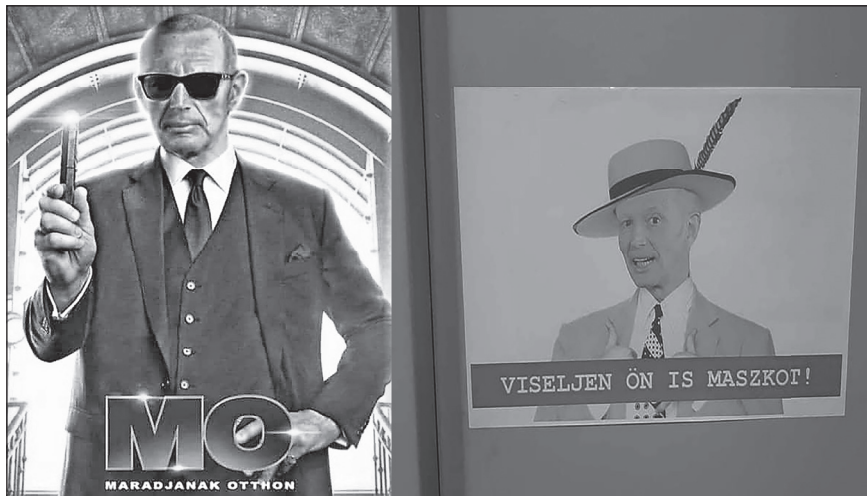
a helyes és gyors értelmezést. Ez az online térben különösen fontos, hiszen azok a tartalmak terjednek tovább, amelyek figyelemfelkeltőek, és az üzenet megértése a rászánt idő tekintetében a lehető leggazdaságosabb. Az ilyen posztokat kevésbé ugorják át a felhasználók, mint ahol időigényesebb dekódolás szükséges, így megosztásuk, azaz tovább terjedésük is valószínűbb.

A valós személyekről mintázott karakterek lehetnek lokálisan vagy nemzetközileg ismert közszereplők, színészek, énekesek, „sztárok”. Az egyik folklórhőssé vált figurája az offline és online folklórnak egyaránt, Chuck Norris. A fiatalabb korosztályok számára elsősorban nem színészi minőségében ismert, de a folklórnak betöltött népszerűsége révén az egyik „legfoglalkoztatottabb” karakter, a viccekben, mémekben gyakori szereplő. Ebből következik, hogy a járványfolklórnak is számos alkalommal megjelenik a már korábban (azaz a járvány előtt) kialakult legyőzhetetlen hős tulajdonsággal felruházva.

A járványfolklór szereplőinek egy másik típusát a fiktív karakterek alkotják. Ezek lehetnek népmesék, regények, filmek hősei, vagy kitalált figurák. Szerepük a folklórnak leginkább a kreatív asszociációkra, nyelvi vagy képi „áthallásokra” korlátozódik, illetve képi metaforaként funkcionál.

Végül, vannak kifejezetten mémes karakterek, amelyek szerkezeti/formai sémaként foghatók fel. Ezeket már vagy az online kommunikáció hívta életre, vagy ebben az új közegben függetlenítődtek az eredeti kontextustól. Nemcsak emberek, időnként állatok is betölthetik e szerepkört. Megjelenítésük rajzok és fotók formájában egyaránt lehetséges, és a funkciójuk nem más, mint a folklórtartalomhoz valamilyen formuláris keretet adni, azaz nemcsak a karakter, hanem megjelenési módja, a képi elrendezés, szerkesztés állandósult sémává válik.

A karaktertípusok gyakran kombinálódnak, új kontextusban nyernek többletjelentést. A következő példák ezeket a vegyes típusokat mutatják be: Gyórfi Pál folklórkarakteréhez ikonikus filmek szereplői kapcsolódnak. Ebből következően a karakterek közös nevezőjének felismeréséhez otthonosan kell mozogni a filmvilágban, ez a hu-

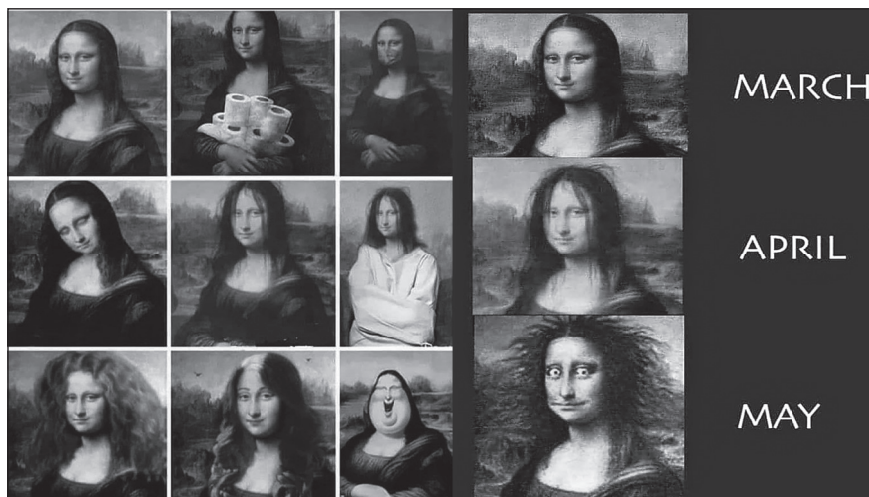
13. ábra: Győrfi Pálnak tulajdonított személyiségjegyek, általa bejelentett járványügyi intézkedések megjelenése a hozzájuk illeszthető filmes figurák révén.

mor ugyanis erősen diskurzusfüggő. A Maszk című film főszereplőjéhez kapcsolódás kevésbé szorul magyarázatra, a bal oldali példában pedig a Men in Black filmek egyik kulcsjelenete arra utal, hogy a hős birtokában van a hatékony megoldásoknak.

KREATÍV KARANTÉN, KARANTÉNSTÍLUS

Az otthonmaradás mint követendő viselkedési minta eleinte szorosan összekapcsolódott a mintapolgár képének újraformálásával, de adott esetben kifigurázásával is. A legegyszerűbb képlet szerint, ha nem járunk el dolgozni, akkor több lesz a szabadidőnk, unatkozunk, elhanyagoljuk magunkat és pszichésen is megvisel az új szituáció. Nagyon tanulságos lineáris folyamatként megvizsgálni a viszonyulások változását. Az idő múlásával ugyanis maguk az alkotások is reflektáltak az attitűdök változására. Kialakult a karantén-stádiumok fogalma, amelyen a többség lelkileg és fizikailag szabályosan keresztül is vergődik, miként a betegségek esetében.

A márciusi megosztásokban még azok a tartalmak voltak gyakoribbak, amelyek a felhalmozásról, a biztonságos kivárási feltételeinek megteremtéséről és a pánikhelyzetről szóltak. Ebben a periódusban nem, vagy alig merült fel témaként a külső megjelenés, mivel otthon mindenki kényelmes viseletben éli a mindennapokat. A divattal és az eleganciával foglalkozó tartalmakban inkább a vonzó külső hiábavalóságának üzenete jelent meg. Még az olyan ünnepi alkalom, mint az esküvő sem az eleganciáról, hanem a betegséggel szembeni védekezésről szólt. Amikor kiderült, hogy hosszú otthoni munkavégzésre kell berendezkedni, és az alapvető élelmiszerek és háztartási cikkek hiányával kapcsolatos félelmek enyhülni kezdtek, a szépség és a divat, valamint a kreatív hobby témája szép lassan visszatért a szükségletek sorába. A megszokottnál

14. ábra: Az elhúzódó karantén lelki és fizikai hatásainak ábrázolása.

hosszabb ideig kimaradó fodrászati, kozmetikai kezeléseket követően számos mémekben feldolgozták. A közösségi média platformján új témaként jelentek meg a karanténidőszak nyári életstílusának víziói is, hogyan kell öltöznünk, hogyan épül be a maszk viselése a mindennapokba. Ezek az alkotások az emberi leleményesség példájától az abszurd élethelyzetek bemutatásáig szintén széles tematikus skálán mozogtak.

15. ábra: Az abszurd mint stíluszköz a mémekben.

Figyelemre méltó, hogy ami a kezdetekben abszurd vagy legalábbis megmosolyogtató ötletként jelent meg, később komolyan vett trenddé vált. Ami eredendően csak az online térben elképzelhetőnek, vagy legalábbis egy futurisztikus világ illusztrációjának tűnt, lassan kezdett áttérni az offline térbe is. A karantén „megszokottá válása” kialakította tehát a maga jellegzetes, új stílustrendjeit az online és az offline térben egyaránt, a hangsúly a járvány miatti aggodalomról immár a kreatív és stílusos megoldásokra helyeződött át a folklóralkotásokban is.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban néhány fontosabb téma, motívum, szereplő és formai jellemző révén próbáltam egy szélesebb áttekintést adni a „járványfolklor”-ként értelmezhető aktuális jelenségről, megmutatni, milyen ívet járt be a koronavírusról folyó kommunikáció, és milyen (hol tematikus, hol attitűdbeli) módosulásokon ment át a társadalmi történések tükrében az ún. első hullám során 2020 márciusától júniusáig, természetesen a teljesség igénye nélkül. A terjedelmi korlát miatt csupán néhány tárgy és szereplő, illetve jellegzetes élethelyzetek bemutatására volt lehetőség. A nemzetközi folklorisztika is felfigyelt arra, hogy a járvány alatt a mémek váltak domináns „folklorműfajjává”. Ezek tartalmát és változásait vizsgáltam a hazai társadalmi (humoros, kritikai és időnként átpolizált²⁰) reakciók alapján. A példáim azt is illusztrálják, hogy az online kommunikációban megfigyelhető az offline folklorból örökölt minták alkalmazása, részben klaszszikus műfajok (proverbiumok, viccek, népdalok, mondák stb.) továbbéléseként vagy mintaként történő alkalmazásával, részben pedig egyes elemeik újszerű felhasználásával. Az üzenet megformálásában tanult/örökölt sémákat, formulákat alkalmazunk, akkor is, ha a tudásregiszterek változnak, és a technikai újításoknak köszönhetően új közlési csatornák nyílnak. A tanulmány tagolásánál, a tematikai és formai-stilisztikai jelenségek kiválasztásánál igyekeztem azokat a szempontokat figyelembe venni, amelyek a hatalmas, folyamatosan változó korpuszban segíthetik az eligazodást, és egy, a jövőben tervezett járványfolklor adatbázis kialakításában is hasznosíthatók lesznek.

Irodalom

BALÁZS Géza

2011 *Sms-nyelv és -folklor*. Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság–Inter Nonprofit Kft.–PRAE.HU.

BERGSON, Henri

1913 *A nevetés*. Budapest: Révai Kiadó.

BLANK, Trevor

2009 *Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a Digital World*. Logan: Utah University Press.

BODOKY Tamás

2006 Többet retusálunk, mint négy éve. *Médiakutató* 7. 2. 7–31.

CSÁJI László Koppány

2018 Egy újabb fogalom az online ethnográfiában: vernacular authority (Robert Glenn Howard: Digital Jesus). *Kultúra és Közösség* 4(9). 83–87.

DOMOKOS Mariann

2013a Az elektronikus folklor gyűjtéséről. *Ethno-lore* XXX. 292–320.

²⁰ A járvány első hullámának ideje alatt a kifejezetten politikai jellegű tartalmak száma csekély. Jelentőségük a későbbiekben, a második szakaszban nőtt meg.

- 2013b Mutatvány a magyar népköltészeti lexikonból: elektronikus folklór. *Ethno-lore* XXX. 384–385.
- 2013c Mutatvány a magyar népköltészeti lexikonból: internet-folklór *Ethno-lore* XXX. 398–399.
- DOMOKOS Mariann – VARGHA Katalin
- 2015 Elektronikus választási folklór 2014. *Replika* 90–91. 141–169. http://real.mtak.hu/31160/1/Domokos_Vargha_Replika_90_91_u.pdf (Letöltés: 2020. szeptember 10.)
- DORST, John
- 1990 Tags and Burners, Cycles and Networks: Folklore in the Teletronic Age. *Journal of Folklore Research* 27. 3. 179–190.
- DOUGLAS, Mary
- 1966 *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge and Kegan Paul
- 2003 *Rejtett jelentések*. Budapest: Osiris Kiadó.
- ELLIS, Bill
- 2002 Making a Big Apple Crumble: The Role of Humor in Constructing a Global Response to Disaster. *New Directions in Folklore* 6. 1–106. https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/6911/NDiF_issue_6_complete.pdf?sequence=4 (Letöltés: 2020. 09. 10.)
- FOLEY, John Miles
- 2012 *Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind*. Urbana: University of Illinois Press.
- FREUD, Siegmund
- 1982 *A vics és viszonya a tudattalanhoz. Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- GEERTZ, Clifford
- 1973 *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris Kiadó.
- GULYÁS Judit
- 2015 A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklórsztika önmeghatározása. In: Neumer Katalin (szerk.): *Médiák és váltások. Identitások és médiák* II. 11–29. Budapest: MTA BTK Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó.
- HAVERINEN, Anna
- 2015 Internet Ethnography: The Past, the Present and the Future. *Ethnologia Fennica*, 42. *Social Networks, Communication and the Internet*. 79–90.
- HOWARD, Robert Glenn
- 2011 *Digital Jesus. The Making of a new Christian Fundamentalist Community on the Internet*. New York: New York University Press.
- ISTVÁNOVITS Márton – KRÍZA Ildikó (szerk.)
- 1977 *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. Előmunkálatok a Magyarság néprajzához 1*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2008 A humor a kulturális antropológiában. In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Uralisztikai tanulmányok. 18.* (Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére). Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány {<http://mnyfi.elte.hu/finnugor>}

KIRSHENBLATT–GIMBLETT, Barbara

- 1995 From the Paperwork Empire to the Paperless Office. Testing the Limits of the Science of Tradition.’ In Bendix, Regina – Levy Zumwalt, Rosemary (eds.): *Folklore Interpreted. Essays in Honor of Alan Dundes.* 69–92. New York: Garland.

KRAWCZYK-WASILEWSKA, Violetta

- 2003 Post September 11th: Oral and Visual Folklore in Poland as an Expression of the Global Fear. *Consciousness, Literature and the Arts* 4. 3. <http://blackboard.lincoln.ac.uk/bbcswebdav/users/dmeyerdinkgrafe/archive/krawczyk.html> (utolsó Letöltés: 2020. 11. 10.)
- 2006 E-Folklore in the Age of Globalization. *Fabula* 47. 3–4. 248–254.

KROPEJ, Monika

- 2007 Folk Narrative in the Era of Electronic Media. *Fabula* 48. 1–2. 1–15.

KÜLLŐS Imola

- 2006 „Hazudnak rendületlenül füledbe, óh magyar ...” Néphumor és szatíra 1956-ban. *Ethnographia* 117. 4. 295–303.

LAINESTE, Liisi

- 2003 Researching humour on the internet. *Folklore. An Electronic Journal of Folklore* 25. 93–97. <http://www.folklore.ee/folklore/vol25/humor.pdf> (utolsó Letöltés: 2020. 09. 10.)

LAJOS Veronika

- 2016 Internet és etnográfiai jelenkorkutatás. Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavecsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére.* 830–851. Debrecen: MTA–DE. http://real.mtak.hu/37881/1/Lajos_Veronika_Internet_es_etnografiai_jelenkorkutatatas_2016.pdf (Letöltés: 2020. 09. 10.)

MCNEILL, Lynne S.

- 2009 The End of the Internet: A Folk Response to the Provision of Infinite Choice. In Blank, Trevor J. (ed.): *Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a Digital World.* 80–97. Logan, Utah, Utah State University Press.

NAGY Ilona

- 2005 „Folklór in statu nascendi.” Magyar választások 2002-ben. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenek gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára.* 465–471. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. /*Artes Populares* 21./
- 2006 A magyar mondatkutatás fehér foltja: modern mondák. In Vargyas Gábor – Berta Péter (szerk.): *Ethno-lore XXIII. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.* 397–435. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ORING, Elliott.

- 2008 Humor in Anthropology and Folklore. In Victor Raskin (ed.): *The Primer of Humor Research.* 183–210. Berlin: Mouton de Gruyter.

- PINK, Sara – HORST, Heather – POSTILL, John – HJORTH, Larissa – LEWIS, Tania – TACCHI, Jo
2016 *Digital Ethnography. Principles and Practice*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC: SAGE Publications Ltd.
- RADCHENKO, Daria
2016 „Hop-Hey-La-La Bubbles, Dollar’s Sold For 55 60 70 Rubles”. Financial Crisis in Internet Folklore. (Conference paper) *Towards Digital Folkloristics*. Riga, Latvia, 14–16. September, 2016.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald
2004 *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- SHIFMAN, Limor
2014 Defining Internet memes. In Shifman, Limor: *Memes in Digital Culture*. 37–54. Cambridge, MA: MIT Press.
- TAMÁS Ildikó
2015 „Mondja már meg nekem valaki, hogy ki az a Szárnyati Géza!” Nyelvi játékok és halandzsák a folklórban. *Magyar Művészet* 2015. 2. 59–66.
2018 Nem jársz át az eszemen. Humor a diáklóklórban. In Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta, Zsuzsanna – Barta, Péter (szerk.): *Humorstílusok és -stratégiák*. 312–323. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TURNER, Victor
2002 *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris Kiadó.
- VARGHA Katalin
2013 Nyelvi humor a szemantika szintjén a magyar találósokban. In Vargha, Katalin – Litovkina Anna – Barta, Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. 212–223. Budapest: Tinta Könyvkiadó–ELTE Bölcsészettudományi Kar–Magyar Szemiotikai Társaság.
2016 Miért és hogyan végezzünk online folklorisztikai terepmunkát? *Ethno-Lore* XXXIII. 281–295.
- VESZELSZKI Ágnes
2020 *Karanténszótár. Virális tartalom*. Budapest: Iku-Inter Nonprofit Kft.
- VOIGT Vilmos
1998 Tréfás és humoros rövid prózai műfajok. In Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 318–326. Budapest: Osiris Kiadó.
- VÖÖ Gabriella
1981 *Tréfás népi elbeszélések*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- VÖÖ Gabriella – VEHMAS Marja
1989 *Magyar Népmesekatalógus 7/A. A magyar népmesék tréfkatalógusa (AaTh 1350–1429)*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.
- WALLACE, Patricia
2006 *Az internet pszichológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tamás Ildikó

Tudományos munkatárs, PhD, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

e-mail: tamas.ildiko11@gmail.com

Ildikó Tamás

The first wave: The folklore of coronavirus in community media on the example of memes

The author in her paper investigates the folklore or folkloristic phenomena of internet communication of COVID-19 in the period of the first wave of the pandemic. The author began to collect the relevant posts from the very first moment of the epidemic on facebook, instagram, as well as calls, fake news, jokes and memes sent via email or messenger. She took into consideration features of content, form and style alike in course of the online ethnographic processing of the corpus. The items of pandemic folklore disseminated in online space are diverse examples of verbal and visual creativity, repositories of puns. The most dominant expressive form is meme, therefore the author concentrates upon it in her paper. The condensed, continuously varying contents can often be associated with classical genres, while in other cases their generic affiliation can be less clearly demarcated, yet, in their elements folklore motifs and formulas can be identified, while their origin, spread and variation mirrors the rules of folklore. The swiftly changing corpus is heterogeneous both in terms of content and form and offers a number of possible interpretations out of which the author presents some along theme, formal characteristics, characters, chronology and changes in attitudes. The examples illustrate that in shaping the message we use inherited/learned schemes and forms even if registers of knowledge change and due to technological innovations new channels of communication open up.

A nagy háború hatása a paraszti társadalomra

BEVEZETŐ

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum szakmai, tudományos programjának megújítása az elmúlt két évtizedben több új kutatási irányt és témát is kijelölt az intézmény számára. Az 1981 óta tudományos kutatóhelyi minősítéssel is rendelkező Múzeum ma már nemcsak itthon, de a nemzetközi szinten is meghatározó. A Skanzen tudományos koncepciójában az elmúlt években megjelent változások az időbeli, a térbeli és a vizsgált társadalmi csoportok kérdésében is bővítést eredményeztek. Ez jelent meg a határon túli és a diaszpórában élő magyarság esetében, amelynek legjelentősebb állomása az erdélyi épületegyütteshez kapcsolódó kutatási program és maga az építkezés. A vizsgált társadalmi csoportok esetében a rurális társadalom egésze kerül fókuszba. Az időbeli bővítés a közelmúlt és napjaink vizsgálatában a majdani 20. századi épületegyüttes kutatásában érhető tetten. Ehhez szorosan kapcsolódott az elmúlt négy évben a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékével konzorciális együttműködés keretében megvalósított NKFI (OTKA) pályázat: *A nagy háború hatása a vidéki kultúrára* címmel.¹ A kutatási program eredményeként valósult meg 2020 tavaszán – az új típusú koronavírus-járvány terjedéséből eredő korlátozások miatt – előbb online formában,² majd 2020 júniusától a Skanzen uradalmi magtár kiállítóterében valóságosan is átadott kiállítás: *Amikor minden más lett... Élet a nagy háború alatt és után* címmel. A kiállítás kurátora a múzeum három muzeológusa volt: Kloska Tamás történész, Tömöri Szilvia és Sári Zsolt néprajzkutatók.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kutatási programja az első világháború rurális társadalomra gyakorolt hatását és emlékezetét tárta fel. Célunk volt, hogy a nagy háború még fel nem lelt, vidéki, közgyűjteményekben, tájházakban, magángyűjteményekben és magánszemélyeknél őrzött tárgyait, az írott és tárgyi emlékeket (levelek, naplók, feljegyzések, kalendáriumok, képes dokumentumok, emléktárgyak) dokumentáljuk és egy általunk létrehozott közös, nyilvános adatbázisba rendezzük.³ A digitalizált anyagokat elemeztük, azok kontextusait értelmeztük, különböző tematikai rendekben és módon közreadtuk.⁴ Célként

¹ Projektazonosító: 115873 és 115886. Vezető kutatók: dr. Cseri Miklós és dr. Bartha Elek.

² <https://amml.skanzen.hu> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

³ <https://nagyhaboru.skanzen.hu/> (Letöltés: 2020. 12. 7.) Az adatbázis anyagait különböző tematikai egységekben, rövid történeti összefoglalókkal, a megértést egyéb más módon elősegítő tudástárral mellékelve adjuk közre. Fontos eredmény, hogy az adatbázis az első világháborúra vonatkozó, eddig elérhetetlen, vagy nehezen hozzáférhető adatok egy helyen kereshető online megjelenését teszi lehetővé.

⁴ Publikációk: Bíró 2013., Nagyné Batári 2014., Bereczki–Pozsony 2016., Bereczki 2017., Kloska 2019a–b., Tömöri 2019., Cseri–Kloska (szerk.) 2020., Kloska (szerk.) 2020. Időszaki kiállítások: *Ajándék a frontról.* (2014); *Üzenet A Frontról. Ferenc Tüzér Levelei 1914–1918.* (2016); *51 Hónap – Lélekváltozás 1914–1918.* (2019); *Amikor minden más lett. Élet a nagy háború alatt és után.* (2020). A kiadványok, tanulmányok és kiállítások részletes listáját lásd az irodalomjegyzék függelékében.

határoztuk meg azt is, hogy e reliktum-tárgykészletek „megszólaltatásával”, a háborús mindennapok elemzésével, a megélt egyéni sorsok feltárásával, a terepmunkák eredményeképpen új tudás birtokába kerülünk. Az alapkutatások eredményeinek oktatásba való beépítésével az első világháborútól időben egyre távolabb kerülő generációk számára is be tudjuk mutatni, hogy a hétköznapokban mit jelentett, illetve milyen változásokat hozott a boldog békeidők után a háború traumája. A sokrétű közreadás mellett az alapkutatások összegzésével a tudomány szak módszertanának finomításához is hozzájárulunk. A háborúhoz köthető, az egykori rurális életmódra irányuló emlékezet a sajátos nemzetiségi/etnikai viszonyok között a Kárpát-medence magyarságán túlmutató, a befogadók (kutatók, látogatók, hallgatók, érintettek) szemléletét tágitó, egyetemes tapasztalatot is megfogalmaz. Mindez a „nagy háború mint európai tragédia” ma érvényes narratívájába illeszkedik, azt komplex módon bővítette és tette közzé.

Mostani tanulmányunkban is követjük a kiállítás tematikai felépítését.⁵ Fontos kiemelni, hogy a személyes történetek (oral history anyagok) felhasználása, majd az azokból levont következtetések általánosításra alkalmas elemei jól körülírják az első világháború okozta társadalmi változások folyamatát, így alkalmasak általános következtetések megfogalmazására is. A tanulmány a hétköznapi élet területein bekövetkező változásokat vizsgálja, hol konkrét, hol általánosabb példákkal, ugyanakkor a téma minél komplexeb bemutatásának az igényével.

A VILÁGHÁBORÚ ÖRÖKSÉGE

A nagy háború, az elmúlt század (és egyben a jelenkor) *őskatasztrófája*⁶ éles cezúrát jelent a *hosszú* 19. és a *rövid* 20. század között. A világegés mindent megváltoztatott Európában: a hadviselés módszereit, a határokat, a haladásba vetett hitet, az állam gazdasági és társadalmi szerepét, az erkölcsöt, a lelkiiséget. Az öreg kontinens jelentősége a konfliktus hatására csökkent, színre lépett az Amerikai Egyesült Államok, amely tulajdonképpen az első világháborúnak köszönhetően vált európai szemmel is nagyhatalommá, meghatározó világhatalmi tényezővé, hiszen a háború előtt még – hatalmas gazdasági potenciálja ellenére – diplomáciailag másodrendű hatalomnak számított.⁷

⁵ Köszönetünket fejezzük ki Tömöri Szilvia néprajzos kolléganőnknek, aki a kiállítás harmadik kurátoraként is segítette munkánkat.

⁶ Az őskatasztrófa kifejezést George F. Kennan amerikai diplomata, történész használta először: „I came to see World War I [...] as the great seminal catastrophe of this century – the event which [...] lay at the heart of the failure and decline of this western civilization.” – „Az első világháborút a század alapkatasztrófájaként látom, annak az eseménynek, amely a nyugati civilizáció kudarcának és hanyatlásának a sarokköve” Kennan 1979: 3. [Szegedy-Kloska Tamás fordítása]. A világháborút – és a folyamatok alakulásában legalább olyan fontos 1929-es világgazdasági válságot – már csak abban az értelemben is őskatasztrófaként értelmezhetjük, hogy nemcsak Európára és annak jövőjére, hanem az 1916-os Sykes–Picot (–Szazonov)–egyezmény miatt a Közel-Kelet jelenére is hatással volt.

⁷ Kissinger 2017: 29.

Bár a magyarság emlékezetében a nagy háborút elhomályosítja a trianoni békeszerződés okozta trauma, mégis, a viláégés száz év távlatából is hangsúlyos esemény, a 20. század egyik meghatározó élménye generációk számára. A történelmi Magyarország területéről bevonult mintegy 3 600 000 katona közül csaknem 661 000-en haltak hősi halált, körülbelül 743 000-en sebesültek meg és 615 000-en kerültek hadifogságba.⁸ Szinte nincsen olyan magyar család, amelyet ne érintett volna valamilyen formában a viláégés.

A háború teljesen felforgatta a hátszágban élők mindennapjait és nemcsak Budapestre és a nagyobb városokra volt hatással, hanem a vidékre, a paraszti életformára is. Átalakult a falu társadalma, felborultak a hagyományos nemi szerepek, az addig szokásos munkamegosztás. Megváltozott a termelés, az ellátás, a fogyasztás, módosult az ünnepek hagyományos rendje, megjelentek hadifoglyok és a hadirokkantak, valamint fontossá vált a társadalmi segítségnyújtás.

A HAGYOMÁNYOS PARASZTI TÁRSADALOM MEGVÁLTOZÁSA

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének gerincét a falusi társadalom hadra fogható férfijai alkották.⁹ A vidéki lakosság egy részének kezdeti háborús lelkesedése abból fakadt, hogy a besorozott katonáknak a kormány a rövid, győzedelmes háború és a karácsonyi hazatérés mellett a földosztást is kilátásba helyezte, amely ígéret meglehetősen vonzó volt a parasztság számára. Ferenc József hadseregében a földművesek jobb ellátást kaptak, mint amihez addig hozzá voltak szokva.¹⁰ Ugyanakkor vidéken, a kisebb településeken a lakosság többsége – amely a városi rétegekkel szemben kevésbé követte a híreket az újságokból – a nyári munkák közepette aggodalommal és elkeseredéssel vette tudomásul a háború kitörését.¹¹

A parasztemberek számára – akik közül sokan a falujuk határát sem hagyták el addig – a háború hatására hirtelen kitágult a világ: a szerb, az orosz, az olasz, a nyugati frontot és a Közel-Keletet is megjárta bakák hadifogságba kerülésük esetén adott esetben Szibériát megjárva, vagy akár egészen a Japán-tenger partjáról, Vlagyivosztkból a fél világot megkerülve jutottak haza.¹² A parasztek ismeretei szélesedtek, ugyanakkor nehéz volt feldolgozniuk, hogy a harcmezőkön eltaposták a vetést, ahelyett, hogy betakarították volna azt.¹³ Az elhúzódó háború és az esetleges hadifogság után a (sokszor lelkileg is) sebesült katonák az 1920-as trianoni békeszerződés által szétszakított, feszültségektől terhelt országba tértek haza. Hazájukban idegen megszálló erők

⁸ Rác 2014: 49–51.

⁹ Erre utal Csiki Tamás megállapítása is: „Az I. világháborúban résztvevő magyar honvédség katonáinak többségét a parasztság alkotta, ami a falusi közösségek demográfiai struktúráját és társadalmi szerkezetét, a nemek és a generációk közötti kapcsolatokat vagy a munkaviszonyokat is átalakította” (Csiki 2020b: 641).

¹⁰ Barta 1996: 25.

¹¹ Szabó 2014: 1315.

¹² Erre vonatkozóan elsősorban lásd: Székely 1929.

¹³ Szeberényi 1929: 16.

jelentek meg, némely esetben otthonuk is az új határon túlra került. A fronton nézeteltéréseiket erőszakkal oldották meg, így a társadalomba való visszailleszkedésük sok esetben nehézségekbe ütközött.¹⁴

A hadirokkantokról a gazdaságilag meggyengült állam nehezen tudott gondoskodni; a megígért földosztás elmaradt. A vitézi cím elnyerésével a veteránok ugyan jogosultságot nyerhettek a vitézi telkekre, azonban a címmel nem járt automatikusan a földadományozás, azt kérvényezni kellett.¹⁵ Az 1920-as évek Nagyatádi Szabó István-féle földreformja részben enyhítette a mezőgazdasági munkások gondjait, ugyanis földjuttatásban részesített 186 ezer földnélküli mezőgazdasági munkást, továbbá 115 ezer törpe- és kisbirtokost. Rajtuk kívül földet kapott még nagyjából 30 ezer hadirokkant, több mint 25 ezer hadiözvegy és ezer felnőtt hadiárva, valamint 2 500 Arany és Ezüst Vitézségi Érmes frontharcos és több mint 40 ezer kisiparos és ipari munkás.¹⁶ A földhöz jutottak családtagjaival együtt ez minimum 1,5 millió embert, azaz a parasztság 25 %-át jelentette.¹⁷

A háború a férfiak mellett a nők számára is erőpróbát jelentett, igaz, egy teljesen más hadszíntéren, a hétköznapi élet frontján. Már a háború kezdetétől igénybe vették az asszonyok munkabírását is, hiszen a gazdaság teljesítménye – dacára a stratégiai szempontból kulcsfontosságú üzemek hadigazdaságra való átállításának és a termelési kapacitás fenntartására tett erőfeszítéseknek – csökkent.¹⁸ A családi gazdaságokban a világháborúig a nem és a kor szerinti munkamegosztás volt szokásban, a mezei munkákban a férfi feladata volt a kaszálás, a nők a markot szedték. A családfő, a gazda hadba vonulásával azonban a parasztasszony vált a családfenntartóvá, a gazdaság irányításáért immáron ő felelt. Az aratás megszervezését, az állatok gondozását és a legkeményebb mezőgazdasági munkákat a nők együtt, gyermekeikre támaszkodva végezték.¹⁹ A *Somogyi Hírlap* 1915. július 21-én megjelent cikkében arról számolt be, hogy hogyan alakította át a világégés a férfi-női munkamegosztást a gazdaságban és a családi életben. A bevonulás miatt alig maradt néhány rokkant férfi és fiatal fiú a falvakban, így a mezei munkákat a nők végezték: „Asszony ül az aratógépen, asszony ül a gabonával megrakott vendégoldalas szekér tetején, asszonyok, leányok rakják a kazalt, s etetik a cséplőgépet. A mezei munka dicsősége most a nőké, akik hadakozó férjeik helyett végzik a mezei munkát.”²⁰

Az asszonyok a gazdaság irányítása és a hagyományos női feladatok mellett – úgymint a gyermeknevelés, a sütés-főzés, a takarítás stb. – nagyobb szerepet kaptak a

¹⁴ Az első világháború társadalomra gyakorolt brutalizációs hatásához lásd: Mosse 1991., különösen 162.

¹⁵ Ravasz 2000: 721.

¹⁶ Frontharcos alatt a korszakban a nagy háborút túlélő, aktív harcokban résztvevő veteránokat értették, akik a két világháború között különféle szervezetekben tömörültek. A témához lásd: Kloska 2019b: 101–114.

¹⁷ Kerék 1939: 5. Közli: Sipos 2013. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_foldkerdes/ (Letöltés: 2020.12. 7.)

¹⁸ Bődök 2015: 413–414.

¹⁹ Bődök 2015: 414.

²⁰ A somogyi nő meg a háború. *Somogyi Hírlap*. 1915. július 21.

boltokban, a kisüzemekben, az iskolákban és a (hadi)termelésben is, így szerepük a háború alatt valóban felértékelődött. A nők az addig tradicionálisan férfifoglalkozásnak tekintett munkakörökben is megjelentek és nemcsak a fővárosban, ezt jól példázza a *Néptanítók Lapjának* 1914. novemberi számához köthető eset: „Halálozás. Elhunytak a közelebbi napokban: Kovács István ref. tanító, életének 65-ik évében Szennán,”²¹ Ugyanebben a számban már keresték is a tanító utódját: „Szennai ref. egyház (Somogy m.) helyettes tanítót keres 1914. december 15-től kezdődő 6 óra. Pályázhatnak okleveles férfi- és nőtanítók egyiránt. Díjazás a jelzett félévre 400 kor. és egyszobás lakás. Pályázatok december 15-ig alulírotthoz küldendők. Szenna, 1914. november 15. Szabó János reform. lelkész.”²² Az állást végül Tildy Etelka tanítóképzőt végző nő töltötte be ideiglenesen, aki így Szenna első női tanítója lett.²³ A világháború során tapasztalható női „térfoglalás” nem maradt hatás nélkül a nők öntudati erősödésének tekintetében sem.²⁴ Egy karcagi asszony például a háborúból hazatérő férjét az eddigi tiszteletadó kenezés helyett visszategezte. „Kérdezte is, hogy miért. Mert én is tudom csinálni azt a munkát, amit ő.”²⁵

A magyar háziasszonyok a háború, az élelmiszerárak növekedése és a hiánycikké váló alapvető élelmiszerek miatt a konyhában is új kihívással néztek szembe: kevés alapanyagból vagy pótélelmiszerekből kellett finom és tápláló ételt készíteniük. Az ínség és a szűkösség a korszak háziasszonyaitól spórolást és különféle praktikákat követelt meg a konyhában: pótolhatták vagy helyettesíthették azt, ami hiányzott, gazdaságosabban bánhattak azzal, ami volt, vagy új recepteket fedezhettek fel. Olyan, korábban a paraszti étrendben általános, de a polgárság számára idegen nyersanyagok jelentek meg a módosabb rétegek körében, mint a vér, a tüdő, a pacal, a máj, a nyelv vagy a marhatógy. A háborús konyha fő elemeit a gabonafélék (liszt, árpa, köles), a tojás, a tejtermékek, a burgonya, a hüvelyesek és a káposztafélék alkották. Az 1915-ben rendelet által bevezetett keddi és pénteki hústalan és zsírtalan napok tovább növelték a főzelékfélék és a zöldségek népszerűségét.²⁶ A hagyma ízesítőként és pörköltalapként jelent meg. A fűszerek közül csupán a só, paprika és kömény használata volt jellemző.²⁷ Ezek az első világháború alatt (vagy néhány esetben nem sokkal előtte) megjelent pótélelmiszerek és receptek napjainkig velünk maradtak.²⁸

²¹ Halálozás. *Néptanítók Lapja*. XLVII. évf. 46. sz. 21. 1914. november 12.

²² *Néptanítók Lapja*. XLVII. évf. 49. sz. 17. 1914. december 3.

²³ Zentai 2011: 170.

²⁴ A gondolatot továbbfűzve a női választójog és a nők politikai döntéshozatalának kérdéséhez jutunk. A női egyenjogúsági mozgalmakra a világháború szintén katalizátorként hatott. Magyarországon 1920-ban első női képviselőnek megválasztották Slachta Margitot. A témához lásd: Simándi 2009.

²⁵ Örsi 1990: 185.

²⁶ 2.357/1915. M.E. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1915: 1060.

²⁷ Saly 2011: 47.

²⁸ Ilyen például a tojáspótló, a tejpor, a margarin, a kávépótlók (például a cikória), a hamisgulyás stb.

A HAGYOMÁNYOS PARASZTI MUNKAMEGOSZTÁS ÁTALAKULÁSA, AZ ELLÁTÁS MEGVÁLTOZÁSA

Háborúk esetén a hadsereg élelmezési igényeinek a kiszolgálása nagy kihívást és folyamatos keresletet jelent a mezőgazdaság számára, a harcoló alakulatok ellátása mindig is elsőbbséget élvezett a hátszaggal szemben. A munkaképes férfiak frontra kerülésével ugyanakkor a gazdaság termelése visszaesett és munkaerőhiány keletkezett. A mezőgazdaságban a hátszágbeli nők, a gyermekek és a hadifoglyok munkájának igénybevételével próbálták meg a hadsereg egyre növekvő élelmiszerszükségletét kielégíteni, ez azonban a közélelmezés rovására ment.²⁹ A gyors és győzedelmes háború illúziója rövid időn belül szertefoszlott és az évek múlásával világossá vált, hogy a Monarchia sem katonailag, sem gazdaságilag nem volt felkészülve az elhúzódó harcokra. Az állam bevezette a hadigazdaságot, mindent a háborús erőfeszítéseknek rendelték alá.³⁰ A nemesfém szinte azonnal eltűnt a forgalomból, de olyan termékek is hiánycikkékké váltak, amelyek békeidőben bőségesen álltak rendelkezésre. Az állam megállapította az élelmiszerek és az alapvető szükségletek legmagasabb árát, elrendelte a gazdasági szükségleteket meghaladó részek beszolgáltatását.³¹ A mezőgazdaság ugyanakkor a háború nyertese is volt, hiszen az állam által rekvirált mennyiségek feletti termények – akár feketepiaci áron történő – eladásával a nagy- és kisbirtokosok közül többen képesek voltak régi adósságaik visszafizetésére. Sokan készleteket halmoztak fel a még nagyobb áremelkedések reményében, mások pedig az attól való félelem miatt, hogy mindenüket elvehetik, hirtelen piacra dobták javaikat, hogy azokat pénzzé tegyék.³² Magyarországon már 1914-ben az előző év 73%-ára csökkent a búza- és rozstermés, ami 1916-ban 70%-ra esett.³³ A terményraktárak 1914 októberében rohamosan ürültek, ezért az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében 1915 februárjában, Magyarországon azonban a biztosabb mezőgazdasági háttér miatt csak az év decemberében vezették be a jegyrendszert.³⁴ Mindezt a lakosság fogyasztásának szigorú szabályozása és korlátozása miatt tették. A jegyre kapható termékek rendszerét az ország számos részében bevezették; kisebb falvakban és nagyobb városokban egyaránt, de nem egy időben.³⁵ A rendszer sajátossága volt, hogy a kibocsátott jegyek mindenhol érvényesek voltak. A jegyről a szelvényeket csak a kereskedő vagy a pék vághatta le.³⁶ Budapesten és a nagyobb városokban a liszt-, kenyér- és tejjegyén kívül bevezették a kávé-, rizs-, cukor-, gyertya-, bab-, szappan- és vajjegyet is. Csak 1918. november 21-ike után kezdődött meg a jegyrendszer fokozatos, évekig tartó felszámolása.³⁷

²⁹ Szili 1976: 303.

³⁰ A témához elsősorban lásd: Puskás 1956: 281–364.

³¹ 56.000/1914. B. M. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1915: 798. A maximált árakat egyébként a háború alatt többször módosították és egyre több termékre kiterjesztették. Csíki 2018a: 287.

³² Csíki 2018a: 289–290.

³³ Hajdu–Polmmann 2014: 163.; Puskás 1958: 138.

³⁴ Gorcsa 2018: 69.

³⁵ Fodor 2018: 350.

³⁶ A Kenyérjegyek Kezelése. *Fogadó*, XIII. évf. 2. Sz. 2. 1916. január 15.

³⁷ Botos 2015: 78.

A városi lakossággal ellentétben a parasztságot kevésbé viselte meg a jegyrendszer bevezetése, ugyanis a kisebb települések és falvak önellátó gazdálkodásaiban megtermett a szükséges zöldség és gyümölcs, továbbá az állattartomány is fedezte a család élelmiszerszükségletét, nem kellett gyökeresen változtatni az étkezési szokásokon.³⁸ A háború megpróbáltatásait a legtovább így a módosabb gazdag- és középparasztság viselte el. A küzdelem elhúzódása viszont ezt a réteget is hátrányosan érintette, mivel 1916 őszétől egyre gyakoribbá váltak a kényszerbeszolgáltatások és a rekvirálások.³⁹ A nehézségeket leginkább a szegényparasztság és az ipari munkásság érezte meg. A városokból élelemért vidékre utazókkal a falusi lakosok cserekereskedelmet folytattak, az ebből hasznot húzó, vagyonosabb parasztság házaiban így jelent meg a zongora, a perzsaszőnyeg vagy a nemesfém-ből készült evőeszközkészlet.⁴⁰

A nehézségek a háború után is folytatódtak. A lakosság és a gazdaság abban a tévhitben élt, hogy a béke gyors és igazságos lesz, és a háború okozta gondok egy csapásra megoldódnak. 1919-ben, az ideiglenesen megszállt országrészekben, például Szegeden román és szerb csapatok akadályozták a termelőmunkát az általuk ellenőrzött területeken, ahol gyakran és rajtaütésszerűen rekviráltak.⁴¹ Az 1920-as trianoni döntés következtében Magyarország termelőképessége tovább csökkent; az állatállomány, az erdők, a termőföldek, a bányák, a kőolaj, a vasúti hálózat és a szerelvények jelentős része a szomszédos régi-új utódállamokhoz került.

HADIFOGLYOK ALKALMAZÁSA A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁK SORÁN

Az első világháború során a központi hatalmak fogságába került 3,9 millió hadifogolyból mintegy félmilliót őriztek Magyarországon. Közülük a legtöbben Oroszország területéről származtak.⁴² Az első fogolyszállítmányok már 1914 szeptemberében megérkeztek Magyarországra, az év végére pedig nagyjából 200 000 ellenséges katonára (ekkor főleg szerb és orosz) volt osztrák–magyar fogságban. 1917 elején 852 853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5 595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, azaz összesen 1 092 055 hadifogoly, majd 1918. január 1-jén már 1 309 394 fő szerepelt a dualista birodalom nyilvántartásában.⁴³ A Monarchia – a többi hadviselő államhoz hasonlóan – igyekezett kihasználni a hadifoglyokban rejlő munkaerő-poten-

³⁸ Saly 2011: 41.

³⁹ A témához lásd: Csíki 2020a: 153–166. és Puskás 1958: 136–153.

⁴⁰ Romsics Ignác 2010: 68.

⁴¹ Serfőző 1994: 58.

⁴² Kiss 2000: 233.

⁴³ Blasszauer 2002. <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2020. 12. 7.); Rauchensteiner 2013: 807.

ciált. 1915 tavaszára világossá vált, hogy a nők és katonák bevonása⁴⁴ a tavaszi munkálatokba nem képes pótolni a mezőgazdaságban tapasztalható kiesést. Ekkor merült fel, hogy rendelettel szabályozzák a hadifoglyok igénybevételét. A hadifoglyok vidéki alkalmazása gyakori volt, segítségükkel a parasztgazdákat akarták pótolni. Igénylésük ugyanakkor bonyolult eljárási folyamatot jelentett, amit csak nehezített a törvények és rendeletek állandó módosítása. Míg egy 1915-ös rendelet kizárólag csak a községek számára tette lehetővé a hadifoglyok kiutalását 30–200 fős csoportokban,⁴⁵ addig egy 1915-ös rendelet már lehetővé tette a foglyok kiadását magánszemélyek részére is, 200-nál nem kisebb létszámban. Ugyanezen év június 1-től már a magánszemélyek számára kis igényelhetek hadifoglyokat 30 fős csoportban.⁴⁶ 1915. júniusától tovább könnyítették az igénylést, ettől kezdve a magánosok és a községek távirati úton vagy telefonon keresztül is kikérhették a hadifoglyokat az illetékes katonai parancsnokságtól, ha az egyeztetés után azonnal feladták a szükséges iratokat. Október 8-án a kiadási folyamat ismét változott, indokolt esetben már 10–20 hadifogoly is kiadhatóvá vált.⁴⁷

Az állam ugyanakkor a munkára fogott ellenséges katonákkal kapcsolatban számos szabályt hozott meg. Átvállalta élelmezésüket, szabályozta a hadifoglyok ruházatát és magántulajdonát is. A rabságba került külföldi katonák leveleket és képeslapokat, de táviratokat, olykor pedig csomagokat is küldhettek haza – utóbbiakat csak a cenzúra átvizsgálása után.⁴⁸ Törekedtek a foglyok elkülönítésére, bármilyen személyes közeli- és barátkozást tiltani próbáltak. Tilos volt a hadifoglyoknak szeszestiltat szolgáltatni, nyilvános helyeken és magánházakban tartott összejöveteleken vendégül látni őket, éjjelente az elkülönített helyiségekből nem távozhattak el.⁴⁹

Kényes kérdés volt a hadifoglyok és a nők kapcsolata.⁵⁰ A téma a sajtóban is megjelent, egy-egy kiragadott esetből általánosítva a nőket nemcsak morálisan bélyegezték meg, hanem hazafiatlansággal is vádolták. 1918-ban megesett, hogy egy orosz hadifogoly magyar nőt vett feleségül.⁵¹ A dolog pikantériája volt, hogy a menyasszony apja korábban a pánszlávizmus ellen írt cikkeket a *Nyitramegyei Ellenőr* című lapba.⁵²

A Szovjet-Oroszországgal kötött 1917-es fegyverszünet hatására tömegessé vált a munkamegtagadás az orosz hadifoglyok között. Az osztrák–magyar hadifogolytábor-hálózat 1918 elején felbomlott, az orosz katonák „kiesése” pedig jelentős munkaerőhiányt okozott a magyar gazdaság számára, amely tovább rontotta a háború utáni helyzetet.

⁴⁴ A nagy mezőgazdasági munkák idején gyakran került sor egyéb rendkívüli intézkedésre is a munkaerő biztosítására, például népfelkelő munkásosztagok szervezésére vagy a büntetés-végrehajtásban lévő munkába állítására és a földdel rendelkező frontkatonák aratási szabadságolására. Halmágyi 2002: 482.

⁴⁵ 19.031/1915. F.M. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1915: 1244–1249.

⁴⁶ 24.065/1915. F.M. *Magyarországi Rendeletek Tára*. 1915: 1249–1254.

⁴⁷ Gorcsa 2018: 71.

⁴⁸ Gorcsa 2018: 67.

⁴⁹ Blasszauer 2002. <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

⁵⁰ Szépirodalmi vonatkozásban a témához lásd Zilahy Lajos *Két fogoly* és Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című művét. Lásd még: Csíki 2018b: 59–70.

⁵¹ Az első magyar–orosz házasság. *Budapesti Hírlap*, XXXVIII. évf. 130. sz. 5. 1918. június 2.

⁵² Szegő 2013. <http://elsovh.hu/az-elso-orosz-magyar-hazassag-az-i-vilaghaboru-alatt/> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

A HÁBORÚ HATÁSA AZ ÁLLATTARTÁSRA, A LÓÁLLOMÁNYRA

Az első világháború után az állattenyésztés termelési színvonala sokáig nem tudott visszakapaszkodni a háború előtti szintre, annak ellenére, hogy a (trianoni) ország állatállománya 1925-ig folyamatosan nőtt. Az 1929-es világgazdasági válságot megelőző mezőgazdasági recesszió hatására Magyarország állatállománya azonban újra visszaesett. Az állattenyésztés minősége és hozama csak 1933 után kezdett el ismét javulni.⁵³

A 20. század elején megjelenő motorizáció ellenére a katonaságnak még továbbra is szüksége volt lovakra és málhásállatokra. Az Osztrák–Magyar Monarchia 4 milliós lóállományából Magyarország 2,5 milliót adott.⁵⁴ Bár a hadsereg hazánk lóállományának 42%-át igénybe vette, a parasztnak engedélyezték valamennyi igásállat – ló vagy ökör – visszatartását. Az igaerő elvonása a mezőgazdasági munkákat jelentősen hátráltatta: nehézkessé vált a talaj termőképességének fenntartása, nőtt az ugar területe. A lóállomány minősége is legyengült, mivel a fajállományok elfogytak vagy elpusztultak.⁵⁵ A viláégés után a ménestartás a legtöbb helyen megszűnt és kizárólagossá vált az ólas, istálló tartásmód. Még a nagyvárosokban is gyakran előfordult, hogy a lovak a gulyával együtt legeltek, mert a gazdaközösség már nem volt képes ménest kiállítani.⁵⁶ A háború után, 1918–1919-ben a magyarországi ménesek tenyészállat állományának legnagyobb részét hadizsákmányként hurcolták el a megszálló cseh, szerb és román seregek.⁵⁷

A két világháború között zűrzavarokkal, hideg- és melegvérű lovak keresztezésével a parasztnak igényeit is kielégítő munkalovakat tenyésztettek ki. Az állományvesztését csak az 1920-as évek végére tudták valamennyire pótolni, de 1942-re még mindig csak 900 ezer ló volt a mai Magyarország területén.⁵⁸ A két háború, az erőszakos *téeszesítés* és a motorizáció gyors előretörése a második világháború utáni egy-két évtizedben az állománypusztulás olyan mértékét eredményezte, hogy az 1960-as évek-re a paraszti, népi lótartás tulajdonképpen megszűnt létezni.⁵⁹

A NÉPI ÍRÁSBELISÉG KORSZAKÁNAK KEZDETE

A paraszti rétegekben a betűvetés és olvasás ismeretében a változást a 19. század második fele, az 1868. évi (Eötvös József-féle) XXXVIII. népiskolai törvény hozta meg, az ugyanis kimondta, hogy azoknak a községeknek, ahol valamely egyház nem tart fenn iskolát, ellenben legalább harminc főnyi 6 és 12 év közötti gyermek él, köteles

⁵³ Schindele 1997: 504.

⁵⁴ Babucs 2011: 225.

⁵⁵ Schindele 1997: 505.

⁵⁶ Paládi-Kovács 2001: 635.

⁵⁷ Babucs 2011: 225.

⁵⁸ Gunst 1976: 352.

⁵⁹ Paládi-Kovács 2001: 623.

népiskolát létrehozniuk. Ennek következtében 1869 és 1890 között az iskolák száma 13 788-ról 16 805-re, a tanköteles korú iskolába járók aránya pedig hozzávetőlegesen 50%-ról 81,51%-ra emelkedett.⁶⁰

Az írás-olvasás tudománya felértékelődött, presztízsé vált,⁶¹ azonban nagy tömegek számítottak még évtizedekkel később is írástudatlannak. Ha levelet kellett írni, a falusi ember alapvetően a paphoz vagy a tanítóhoz, esetleg a jegyzőhöz fordult.⁶² A háborús naplók, levelek, visszaemlékezések és képeslapok elterjedésének az írásbeliség nagyobb mérvű elterjedése volt az előfeltétele, amelyhez „kapóra jött” az első világháború. A 20. század tehát a népi írásbeliség korszakának kezdete is egyúttal,⁶³ nem véletlenül, hiszen a világháború katalizátorként hatott erre a területre is. Az első világháború előtti utolsó, 1910. évi census alapján a hat éven felüli népességnek már 66,7%-a tudott írni-olvasni.⁶⁴

A paraszti írásbeliség lenyomatait az első világháborúban keletkezett levelek és naplók, amelyekből számos vált közgyűjtemények darabjává, illetve került publikálásra.⁶⁵ Az első-világháborús levelek elemzésével, tartalmi és formai jellegzetességeivel sokan foglalkoztak az elmúlt évtizedekben.⁶⁶ Ezek a levelek legtöbbször személyes megszólítással fordulnak a közvetlen családtagokhoz (feleség, szülő, gyermek), az egészségről tudósítanak, a mindennapok történéseiről, az otthoniak által küldött levél és csomag érkezéséről szólnak, de számos esetben adnak tanácsot, utasítást az otthon maradtaknak a gazdasággal, a mezőgazdasági munkákkal kapcsolatban.

A háború alatti paraszti levelekből kitűnik, hogy a világháború, amely teljesen ki-zökkentette a parasztságot a természettől megszabott életrendjéből, egy olyan volumenű esemény volt, mely az írást éppen csak elsajátító parasztembert vagy parasztszszonyt is rákényszerítette a levélírássra.⁶⁷ A katonalevelek a családjából, közösségéből kiszakadt, távol került férfit közelebb tudták hozni a családtagjaihoz, szeretteihez. A lövészárkokban az írni nem tudó katonatársak gondolatait a tábori lelkész, az ezred-írnok, vagy az írástudó bajtárs jegyezte le.⁶⁸ A frontra került falusi ember leveleiben főleg a gazdasága és az otthoni történések, a bevonult, de más alakulatba került falubeliek felől érdeklődött, a gazdasszony pedig részletesen tájékoztatta az otthoni helyzetről, valamint a mindennapok nehezebbé válásáról. A háborús levelek túlmutattak a puszta személyi kapcsolatokon, hiszen az otthon maradtak, a szűkebb közösség

⁶⁰ Szegegy-Maszák 2006: 459–460.

⁶¹ Dimény-Haszmann 2007: 727.

⁶² Kokó 1999: 245.

⁶³ Hanák 1973: 62.

⁶⁴ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. I. Általános jelentés.* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1920: 87.

⁶⁵ Az egyik első jelentős írást a témában Hanák Péter jelentette meg 1973-ban (Hanák 1973: 62–87). Legutóbb a Szabadtéri Néprajzi Múzeum is megjelentette a gyűjteményében őrzött levélgyűjteményt és két naplót (Bíró 2015.; az erdélyi Orbai széki Zabolán született Pozsony Ferenc honvéd tüzér 279 levelét közli: Bereczki–Pozsony 2016).

⁶⁶ Környeiné Gál 1985.; Szent 1987.; Kokó 1999.; Hanák 1973.

⁶⁷ Hanák 1973: 62.

⁶⁸ Dimény-Haszmann 2007: 728.; Stencinger 2016. https://nagyhaboru.blog.hu/2016/06/24/a_tabori_lelkeszek_szolgalata_az_i_vilaghaboruban (Letöltés: 2020. 12. 7.);

mindig értesült arról, ha valaki a faluban hírt kapott a frontról. A leveleket közösen olvasták el és látható, központi helyre tették őket.⁶⁹ A borítékba zárt levelekkel ellentétben a levelezőlapok a terjedelmi korlátoknak, a formai nyitottságnak, valamint a cenzúra működésének köszönhetően csak a leglényegesebb információkat tartalmazhatták, emiatt a levelezőlapokon sokszor általános, sablonos szövegek jelentek meg. A jóegészség-kívánáson, a kapott levelek nyugtázásán, valamint néhány rövid közlésen, a búcsúzásra és a válaszadásra való felhíváson kívül kevés ezektől eltérő tartalommal találkozhatunk olvasásuk közben.⁷⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 51 háborús hónap alatt 1,5 milliárd tábori postai küldeményt szállítottak, amely havi 30 milliót jelentett. Ezen felül további 227 millió postautalványt, 520 000 pénzeslevelet, mintegy 36 millió ajánlott levelet és 17 millió csomagot kézbesítettek.⁷¹ A mozgósításkor felállított és katonai felügyelet alatt álló tábori posta feladata a sereg és az állami postaszolgálat közötti összeköttetés biztosítása volt. Közönséges leveleket, előrenyomtatott tábori levelezőlapokat – ezek portómentesek voltak –, pénzesleveleket 1000 korona értékig, nyomtatványokat, újságokat és könnyen ellenőrizhető csomagokat továbbított.⁷² A küldeményszállítást a vasúthoz kötötték, a frontról hazaküldött leveleket a vasútállomásokról postakocsin, szerencsésebb esetben teherautón, adott esetben szekéren vitték a nagyobb falvak postahivatalaiba, a kisebb falvak postamestereihez, vagy a posta helyi ügynökségére. Léteztek tanyai gyűjtőállomások is, ahol egyéb postai intézmény nem működött. Az elszigetelt címekre városi rendőrök, csendőrök, faluzó levélhordók szállították ki a küldeményt gyalogosan vagy lóval. A levélhordók bőr oldaltáskában vitték a levelet a címzetteknek. A csomagokért a címzettnek kellett elmennie a legközelebbi hivatalba. A falvakban a levelek begyűjtésére már levélszekrények is rendelkezésre álltak.

ÜNNEPEK A NAGY HÁBORÚBAN

A háború alatt az egyházi ünnepek a szerényebb megemlékezés jegyében teltek, a gazdasági megszorítások és a háborús propaganda befolyással volt a hátország ünnepi kultúrájára is.

A hazai paraszti gyakorlatban a karácsonyfa legfőképpen a 20. század elejétől vált egyre népszerűbbé nemesi, polgári hatásra, valamint a katonák által is közvetített kulturális elemként. A magyar bakák közül sokan a Monarchia közös ezredeiben és a német császári csapatok mellett harcolva találkoztak először feldíszített fenyővel.⁷³ A háború alatt a hadvezetés számára elsődleges szempont volt a fronton harcolók megajándékozása. A karácsonyi csomagokat a hozzátartozók, a segélyszervezetek vagy adományozók küldték a frontra. A küldemények összetétele változatos volt, tartalmaz-

⁶⁹ Dimény-Haszmann 2007: 728.

⁷⁰ Kokó 1999: 248.

⁷¹ Rainer 1995: 24–26. Közli: Szoleczky 2015: 806.

⁷² Szoleczky 2015: 806.

⁷³ Lukács 2006: 126.

hattak fertőtlenítőszerrel kezdve könyvön keresztül noteszig bármi. A csomagban akár kis fa is lehetett, amelyet gyertyával együtt küldtek a bakának.⁷⁴ Nem ritkán kalács, bejgli, szalonna, sonka is belekerült, ez a hosszú úton sokszor meg is romlott, de így is az otthoni karácsonyt idézte a távolban ünneplő katona számára. A csomag tartalmát praktikus szempontok is meghatározták: a családtagok igyekeztek hasznos holmikkal ellátni a katonát, például érmelegítőt, sapkát, sálat kötöttek neki.⁷⁵

1915-ben, majd 1917-ben jelentős és ettől kezdve érvényes engedménynek tekinthető, hogy nagyböjt vasárnapjain és az enyhített böjti napokon is szabaddá vált a halat és a húst együtt fogyasztani.⁷⁶ A pápai felmentés mind a katonáknak, mind az otthonmaradottnak enyhítette a böjti szigor.⁷⁷ A családtagok ekkor is igyekeztek ajándékot küldeni a frontokra hozzátartozóiknak. A karácsonyi csomagok szállítási nehézségeiből tanulva a posta a csomagok feladását többször korlátozta, a romlandó ételek küldését tiltották.⁷⁸ 1915-től a háború végéig az egész ország területén tilos volt a szokásos húsvéti tojásfestés. Ennek megszegését két hónap elzárással, vagy 600 korona pénzbírsággal büntették.⁷⁹

VILÁGJÁRVÁNY

A 19–20. század fordulóján a felfedezett kórokozók elleni védekezéssel, a zárt ivóvíz-hálózatokkal, csatornákkal, oltóanyagokkal és a széles körben terjedő higiéniai ismeretekkel javultak az országos járványügyi statisztikák. A háború alatt a megváltozott életkörülmények, a nehezedő létfenntartás és a hiányos táplálkozás miatt a legyengült szervezet a betegségeknek kevésbé tudott ellenállni. A frontok járványos betegségei – a kolera, a tífusz, a malária, a trachoma, a tuberkulózis és a szifilisz – a katonák közvetítésével a hátszágban is megjelentek.⁸⁰ A különböző társadalmi rétegek találkozási pontján a fronton a tisztálkodási szokások és egészségügyi ismeretek szélesebb körű terjedését segítette elő. A sajtó és a mozi (majd 1925-től a rádió) hatékonyan működtek közre az új ismeretek terjesztésében a háború alatt és után. A vidéki háztartásokban is megjelentek azok a csodaszerként kezelt új termékek,⁸¹ amelyek a higiénia fejlődéséhez járultak hozzá.

A háború sújtotta Európát 1918-ban azonban egy új ellenség támadta meg, a spagnolnátha. A betegség az influenza „A” típusú vírusának első legpusztítóbb járványa

⁷⁴ Tábori postacsomagok küldése. *Békés*, 46. évf. XLVI. évf. 48. sz. 4. 1914. november 29.

⁷⁵ Ezek elkészítését felhívások segítségével és gyűjtésekkel is promotálták. Hósapkát és érmelegítőt katonáinknak! *Békés*, XLVI. évf. 37. sz. 4. 1914. szeptember 13.

⁷⁶ Tamási 2010. http://epa.oszk.hu/00900/00939/00113/keresztenyso_EPA00939_2010_03_04.html (Letöltés: 2020. 12. 7.)

⁷⁷ Változás a nagyszombat böjtjében. *Budapesti Hírlap*, XXXV. évf. 33. sz. 12. 1915. február 2.

⁷⁸ Tilos a katonáknak húsvéti csomagot küldeni. *Pesti Hírlap*, XXXVII. évf. 89. sz. 11. 1915. március 30.

⁷⁹ *Losonci Újság*, 3. 1916. április 13. Közli: L. Juhász 2014: 102.

⁸⁰ *Kótyuk* 2015: 130., 134–139.

⁸¹ Például a sósborszesz vagy a Lysoform.

volt. Elnevezését annak köszönhetette, hogy az ottani enyhébb cenzúra miatt a semleges Spanyolország hírügynökségei tudósítottak a tömeges megbetegedésekről 1918 májusában.⁸² A járvány 1918 tavaszán, őszén, majd végül több helyen 1919-ben is jelentkezett. A betegségnek több áldozata volt (a becslések szerint 20–50–100 millió között⁸³), mint a világháborúnak. Magyarországon a hírek cenzúrázása és a lakosság nehéz életkörülményei nagyban hozzájárultak a halálozásokhoz. A tünetek egy-két napon belül jelentkeztek, majd a beteg láza jó esetben a harmadik-negyedik napon lement, súlyosabb esetekben szövődmények léptek fel. A 20–40 éves korosztály egészséges felnőtteinél a spanyolnátha vérzéses tüdőgyulladásá alakulhatott és egyéb szövődeményeket is okozhatott.⁸⁴ A hatóságok felhívták a figyelmet a személyes higiénia és a réteges öltözködés fontosságára, utóbbit az őszi időjárás miatt, ugyanis a meghűlést tartották a járvány előidéző okának. A védekezés további lépései a fertőzöttek szigorú elkülönítésében és a csoportosulások megakadályozásában (az iskolákat bezárták, a vendéglőket és a kávéházakat pedig utasították, hogy záróra után fertőtlenítőszerrel mossák fel a padlókat⁸⁵) merültek ki, de javasolták a kézfogás mellőzését is.⁸⁶ Akadtak olyanok is, akik hasznot akartak húzni a járványból: hirdetések jelentek meg például a *Bajai Független Újságban*, amelyek különféle „háztáji” gyógymódokat ajánlottak a betegség elleni egyetlen megoldásként.⁸⁷ Magyarországon 1918-ban 53 201 fő vesztette életét a spanyolnátha következtében.⁸⁸

HADIROKKANTAK

A hátszágban már a háború elejétől kezdve megszokottá vált a hadirokkantak látványa, akikről az államnak gondoskodnia kellett.

1915. február 13-án létrehozták a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságot, majd helyette ugyanezen év szeptember 15-én a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatalt. Ez a szervezet a rokkantellátó-rendszert egészen 1917 márciusáig működtette, amikor megszűnt és utódja az Országos Hadigondozó Hivatal lett, amely feladatai közé a hadiárva és hadiözvegyek gondozását is felvette.⁸⁹ Az állami intézmény a rehabilitáció mellett a gazdasági életbe való visszavezetést tartotta elsődleges

⁸² Géra 2015: 734.

⁸³ Pontos szám adatok azért nincsenek a mai napig, mert a fejlett országok sem voltak képesek megbízható kimutatásokat készíteni a betegség mortalitásáról. A konszenzus jelenleg az 50 millió körüli halott. Johnson P.A.S.–Mueller 2002: 105.

⁸⁴ Kótyuk 2015: 140.

⁸⁵ Újabb intézkedések az influenza-járvány (spanyol-betegség) ellen való védekezés ügyében. 1918. december 6. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár első világháborús plakátgyűjteménye, 2237.

⁸⁶ Géra 2015: 735.; Major 2011. http://bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmányok/maze-02t-1.html (Letöltés: 2020. 12. 7.)

⁸⁷ Nyílttér: Spanyolnátha elleni egyedüli szer CognaC. *Bajai Független Újság*, 2. 1918. október 13. Közli: Major 2011. http://bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmányok/maze-02t-1.html (Letöltés: 2020. 12. 7.)

⁸⁸ Kótyuk 2015: 140.

⁸⁹ Borsay 2015: 177.; Kiss 2015: 101.; Magyar 2015: 187.

feladatának, amit munkaközvetítők létrehozásával segített. Az utógyógykezelő intézetekben géplakatos, esztergályos, szijgyártó, kötszerész, mészáros, mozioperatőr, asztalos, szűcs, cipész, címfestő és mázoló, bádogos és művégtag-készítő szakmákra képezték ki a rokkantakat. Sok embert foglalkoztattak gyermekjátékkészítő üzemben is.⁹⁰ Amennyiben a hadirokkant a rokkantiskolában kitanult mesterséget saját otthonában akarta üzni, műhelyberendezést és szerszámokat is kapott az intézettől. Állami költségen minden rokkant katona két művégtagra volt jogosult: egy munkas és egy kozmetikus protézisre. A vak katonák a számukra létrehozott gödöllői állami méhészeti iskolában tölthették a nyarat, ahol szőnyeg- és kefekötést, székfonást és Braille-írást tanulhattak.⁹¹

Az állam ugyanakkor nehezen tudott anyagilag gondoskodni a háború során rokkanttá váló katonák tömegeiről, akiknek sokszor a falu közössége nyújtott támogatást. Országos szinten 1920-ban szabályozták, hogy az igazolt hadirokkantak és azok özvegyei úgynevezett járadékkelket kaphatnak és azokra családi házakat építhetnek.⁹² A falvakban az első világhégés után jelentek meg a trafikok is, ugyanis az állam a megváltozott képességű hadirokkantaknak és az elesettek özvegyeinek, azaz a hadiözvegyeknek trafiknyitási jogot tartott fenn. A parasztek gyakran saját lakóházuk egyik részében építették ki a dohányboltot, amely a megélhetést jelentette számukra.⁹³

Kántás Sándor 1885. március 4-én született⁹⁴ Kádártán, a világháború kitörésekor 29 éves volt, a kötelező katonai szolgálattal már a háta mögött, éppen 10 éves tartalékos időszakát töltötte. Élettörténete jól példázza a háborút rokkantan megjárt parasztkorabeli sorsát. Hadigondozási alapirata és katonai igazolványi lapja⁹⁵ alapján tudjuk, hogy a cs. és kir. 19. gyalogezred 10. századának tartalékos gyalogos katonájaként szolgált. Kétszeres háborús sérültként kiérdemelte a Sebesültek Érmét⁹⁶ két vörös sávval.⁹⁷ Hozzá tartozói (az adatközlők) elmondása szerint 1917-ben bal alsó lábszárán és az arcán sebesült meg; élete végéig viselte a forradást és alig észrevehetően sántított. A sérülés következtében egyik lába rövidebb is lett a másikonál, így a világháború után 75%-os rokkanttá nyilvánították, édesapja ekkortájt halt meg.⁹⁸ A későbbi pótsorozásokon alkalmatlannak találták és felmentették a tényleges katonai szolgálat alól, így a második világháborúban már nem vett részt. Rokkantan veteránként a háború után megélhetését a már említett Hadigondozó Hivataltól kapott évi 72 korona rokkantsági nyugdíj és 96 korona sebesülési pótlék, és a hadirokkantként elnyert trafiktartási en-

⁹⁰ Borsay 2015: 179.

⁹¹ Borsay 2015: 178.

⁹² 1920. évi XXXVI. törvénycikk 61. törvénycikk. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

⁹³ Erre jó példa a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Bakony, Balaton-felvidék tájegységének kádártai lakóháza.

⁹⁴ MNL Veszprém Megyei Levéltára V.339.b.cc. Kántás Sándor hadigondozási alapirata.

⁹⁵ Kántás Sándor katonai igazolványi lapja. SZNM MNÉA T-5148

⁹⁶ *Sebesültek Érme* (Verwundetendenmedaille): 1917-ben alapította IV. Károly az első világháborúban megsebesült vagy rokkanttá vált katonák kitüntetésére. A többszöri sebesülést a szalagon látható vörös sávok („vércsíkok”) jelezték.

⁹⁷ Néprajzi gyűjtés. Kádárta, 1999. július 7. SZNM MNÉA A-3775/8–9.

⁹⁸ Néprajzi gyűjtés. Kádárta, 1999. július 7. SZNM MNÉA A-3775/8.; 15.

gedély jelentette.⁹⁹ A trafikot már közvetlenül a háborút követő években meg akarta nyitni, azonban végül csak 1936-ra tudta kiépíteni a házában. Az előírások szerint a trafikhelyiséghez külön ajtót nyitott az utcáról.¹⁰⁰ A dohányboltot – amelyből Kántásé volt az egyetlen Kádártán – a család közösen tartotta fenn. Általában ő, de időnként felesége vagy idősebb lányuk ült bent árusként. Kántás a dohányárut Veszprémből hozta hátizsákban a hátán és a szekrényben tartotta a szobában. A helyi vendéglőt is ő látta el áruval.¹⁰¹

A dohányárulás, a „trafikozás” rendkívül vonzó volt a világegés után a hadirokkantak körében, akik egyre-másra adták be trafiknyitási kérelmeiket és mindegyikük bízott valamiféle protekcióban: „És ez a rengeteg lótás-futás, tennivaló és utánjárás még mindig csak századrésze az egész feladatnak, mert kilencvenkilencszer olyan fontos megtalálni azt a protekciót, amely a pénzügyminisztériumban segíteni tud. Száz meg száz trafiknyitási kérés fekszik ott, mindegyik tud hivatkozni valamire: hadirokkant, akinek öt gyereke van, hadiözvegy, aki beteg szüleit kénytelen eltartani, száz meg száz rászorult nyomorgó, valamennyi joggal tart számot arra a szűk kis szobára, ahová az állam beengedje dolgozni és kenyeret keresni, de viszont az állam nem adhat minden házba trafikjogot, az engedelmeikkel takarékoskodni kell. Száz közül egy ha kap...”¹⁰²

A trafikjogra olyanok is aspiráltak, akik nem a háborúban elszenvedett sérülések hatására váltak rokkanttá, erről tanúskodik a *Csendőrségi Lapok* 1933. május 1-i számában a levelezési rovat egyik része is: „Remény. Trafikengedélyek szempontjából csak a háborús rokkantságot veszik figyelembe. Ha azután a hadirokkantak igényeit kielégítették, a többi trafikengedély kiadásánál természetesen önnél is lehetőleg tekintettel lesznek arra, hogy hosszabb ideig a csendőrségnél szolgált és egészségi okokból kellett a szolgálatból kiválnia. Ismételjük azonban, hogy ez nem a hadirokkantak trafik-igényjogosultságával egyenlő megkülönböztetés.”¹⁰³

EMLEKMŰÁLLÍTÁS ÉS KULTUSZ. A KULTUSZ TÁRGYIASULÁSA

A társadalmi emlékezet kutatása a mai napig inkább interdiszciplináris, mint paradigmikus: „középpont nélküli tudományterület”, ennek minden előnyével és hátrányával. Ki kell emelnünk, hogy az emlékezet társadalmi alapjaira fókuszáló kortárs érdeklődés visszavezethető ahhoz a történelmi váltáshoz, amikor a személyes tudat helyet tárgyak váltak az emlékezet helyszíneivé.¹⁰⁴

A nagy háború meghatározó hatással volt az időbeliség érzékelésére és a nemzeti emlékezet státuszára Európa-szerte. A háború során a halottak eltemetése, a róluk szóló megemlékezés egész Európában központi rendelkezések szerint, egy erre a cél-

⁹⁹ Járadékfizetési ív Kántás Sándor részére. SZM MNÉA T-5185.

¹⁰⁰ Néprajzi gyűjtés. H. Csukás Györgyi. SZNM MNÉA E-51/5/48.

¹⁰¹ Néprajzi gyűjtés. Kádárta, 1999. július 7. SZNM MNÉA A-3775/15.

¹⁰² Idézi: Harsányi 1933. <http://mek.oszk.hu/13600/13679/13679.htm> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

¹⁰³ *Csendőrségi Lapok*, XXIII. évf. 9. sz. 298. 1933. május 1.

¹⁰⁴ Olick–Robbins 1999. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/37/olick.htm> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

ra létrehozott bizottság feladata lett. Magyarországon erre a célra a Hősök Emlékét Megőrző Országos Bizottság jött létre. Igazi paradoxon, hogy a háborúnak a civilekre kifejtett hatása minden korábbinál kíméletlenebb, borzalmasabb lett, a gyász enyhítésének feladata soha nem látott módon vált nyilvánossá. Ezáltal „a háború emléke szent élménnyé magasztosult, amely mély vallásos érzülettel töltötte el a nemzetet, bőségesen ellátta szentekkel, mártírokkal, és zarándokhelyekkel, és ápolandó örökséggel vértette fel.”¹⁰⁵

Az egyéni és közösségi emlékezet új szintjei és eszközei jelentek meg. Jan Assmann négy szintjét különbözteti meg a kulturális emlékezetnek. A mimetikus emlékezet, a múlt gyakorlati – személyes – tudásának átadása generációról generációra, ez egyfajta személyes, önéletrajzi emlékezet, a saját magunk által átélt élmények emlékezte, amelyet továbbörökítünk. Az anyagi emlékezet, tárgyakra foglalt történelem, amikor tárgyak segítségével tartjuk életben az emlékeket, amely lehet személyes – saját tárgyakon átörökített –, illetve közösségi – közösségi tárgyakon, emlékműveken keresztül közvetített – emlékezet. A kommunikatív emlékezet, ahol a múlt maradványai a nyelvben és a kommunikációban élnek tovább, történelmi leírásokon, narratívákban keresztül él tovább az emlék, amely nem képezi életünk szerves részét. És végül a kulturális emlékezet, amelyben a múltbeli jelentések átadása a kimondott történelmi utalások és a történelmi tudat formájában valósul meg, identitásunkat is alakítja.¹⁰⁶

A nagy háború személyes emlékekben is tovább élt, legyen szó fényképről, naplóról, levelekről, emléktárgyokról vagy történetekről. A frontot megjárt katonák személyes tárgyai, az általuk készített emléktárgyak, naplók és levelezésük mellett az állam által terjesztett hivatalos, propagandacélokat szolgáló emléktárgyak már a háború alatt, de utána évtizedekig tartották életben a családtagok között a háború közösségi és személyes narratíváit.

A fénykép már a háború előtt megjelent a falusi, paraszti háztartásokban is. Egyegy családi kép a lakás díszé lett. Ez erősödött meg a háború idején. A katonafényképek az otthonmaradottnak vizuális emléktárgyként segítettek a távollévő férfiak emlékének őrzésében. Az egyenruhában pózoló katona keretezett fotója nemcsak a gyász feldolgozásában játszott szerepet, de a túlélők számára is egy fontos korszak, a nemzet történetében tevékenyen résztvevő, azt formáló emléket is megjelenítették. Számos propagandacélú keretezett kép került be a falusi otthonokba is. A *szolgálati időm emlékére* tematikájú képeken ábrázolták a Monarchia uralkodóját (és a Habsburg család különféle tagjait), ebbe illesztették a fronton szolgáló katona fényképét. A képekre a nemzeti szimbólumok mellé gyakran hazafias szövegek is kerültek. A viláégés után még évtizedekig ezek voltak nemcsak a háborúban résztvevők személyes emlékei, de az otthonok lakásdíszei is.

Ugyanígy a hétköznapi (propaganda-)tárgyak – mint a poharak, bögrék, tányérok és vázák – is gyakran háborús propagandacélokat szolgáltak. Ezek megvásárlásával hitet tettek a háborús célok mellett, kifejezték az uralkodó támogatását, illetve közvetve segíthették a rászorulókat, a háborús sérülteket is. A propaganda és a jótékonykodás

¹⁰⁵Idézi: Somfay 2012: 100.

¹⁰⁶Assmann 1999.

közvetlenül megjelent az otthonokban is. Ezek között a legismertebb és legelterjedtebbek a különböző kerámia- és porcelántárgyak, amelyek a Monarchia szinte valamennyi kerámia-, keménycserép- és porcelángyárában készülhettek.¹⁰⁷ A különböző csészék, bögrék, tányérok és egyéb asztali kiegészítők leggyakrabban a Monarchia uralkodóját, Ferenc Józsefet (1917 után IV. Károlyt) és a szövetséges államok uralkodóit jelenítették meg, így II. Vilmos német császárt, 1915 után a hadba belépő Oszmán Birodalom vezetőjét V. Mehmedet, illetve a bolgár cárt, I. Ferdinándot. A díszítmények között ott vannak a címerek, a nemzeti lobogók és színek (a magyar piros-fehér-zöld, az osztrák fekete-sárga, amely a Habsburgok színe volt és a kiegyezésig az Osztrák Császárság, utána pedig a Monarchia osztrák részének zászlajaként szolgált) vagy éppen a jellegzetes katonai sisakok, illetve a katonákat ábrázoló rajzok. A motívumok szabadkézi rajzzal, sablonnal, matricával, levonóképpel kerültek fel a tárgyra.

A tárgyak a háború után már nem a propaganda eszközei voltak, hanem beépültek a háború személyes emlékei, a személyes narratívák tárgyi megjelenítői közé, lettek a család „nagy háborús” történetének megszemélyesítői. Gyakran ezek a motívumok, figurák köszöntek vissza olyan tárgyakon is, mint például a feliratos falvédők, amelyek a háború előtti években terjedtek el a paraszti háztartásokban. A feliratos falvédők németországi polgári lakásokban jelentek meg az 1870-es években. Eleinte a múzeumokban őrzött festményeket másolták egy-egy bölcsmondattal a textíliákon. Aztán önálló mintakönyvekben is publikálták őket, ott voltak az üzletek kirakatában, és ennek hatására megjelentek az úri és polgári otthonokban, majd a munkások, és a falusi parasztlakásaiban is. A 20. század elején egyre több parasztház konyhájában is feltűntek, és váltak egyre inkább népszerűvé. A németalföldi táblaképek, híres festmények (Leonardo da Vinci *Utolsó vacsorája*) mellett irodalmi alkotások (Petőfi-versek), népszínművek jelenetei, nép- és műdalok sorai váltak a falvédők elemeivé. Az 1920-as évekre kialakult egy önálló „magyaros” stílusjegy is, stilizált, népviseletes alakok, romantikus élethelyzetek: a mindennapok mitológiája, a magyar nóták világa. Sajátos rétegét képezik a feliratos falvédőknek az első világháborút és a trianoni döntést megidézõ alkotások. A falvédők több típusba sorolhatók, vannak a feleség, a szerelmes búcsúja a besorozott férfitől, a jogos háború gyors sikerének propagandája, illetve a háborús nemzet uralkodóinak arcképe. A háború után megjelentek az irredenta tartalmú, turulmadaras falvédők is. Mind a hazafias, mind az irredenta tartalmú falvédők kevés változatban jelentek meg, azonos szöveggel és képi világgal rendelkeznek.¹⁰⁸

A háború emlékeinek továbbélését töredékesen a paraszti szóbeliség is megőrizte, a katonatörténetek az első generációk között még átadásra kerültek, majd lassan kikoptak a családi emlékezetből. A későbbi történelmi események, az újabb korosztályok

¹⁰⁷ A témához lásd: Závodi 2016: 17–24.

¹⁰⁸ Az 1970-es években Kovács Ákos a Hatvany Lajos Múzeumban kezdett szisztematikus gyűjtésbe, és vizsgálta a magyarországi szöveges falvédőket. A mintegy ezerdarabos kollekciónak 1980-ban rendezett – akkor formabontónak számító, nagy visszhangot kiváltó – kiállítást. Ha nehéz is eldönteni, milyen kategóriába sorolhatók a falvédők (műalkotás, naiv művészet vagy giccs?), annyi bizonyos, hogy egy nehéz korszak, illetve a 20. század első felében élt átlagember életének, mentalitásának lenyomatai: a régítől való szabadulás és egy új, polgárosultabb életmód utáni vágyé. Vö: Kovács 1987. és Bihari-Horváth 2011.

személyes történetei gyakran átvették ezek helyét (második világháború, különösen a Don-kanyar emléke, az erőszakos szövetkezetesítés, majd az 1956-os események).

Külön vizsgálatot igényelnek a katonadalok, amelyek a hagyományos paraszti világ folklórájának szerves részét képezték. Ezek leginkább a férfiak dalai voltak, de megjelentek benne a női szerepek is, és bizonyos dalokat nők is énekeltek. A katonadalok igazán közösségi élményként értelmezhetők, elsődleges éneklési alkalmak közösségi eseményt jelentettek, a háború után azonban gyakran az egyéni emlékezet, emlékezés részei lettek. A dalok a bevonuláshoz (sorozáshoz), a kaszárnyához, a meneteléshez, a megélt háború szörnyűségeihez kapcsolódnak, amelyekben az egyéni érzelmek mellett megjelenik a közösségi öröm, a szenvedés, a bátorság, a vágy, a félelem és a közösen megélt rítus is. A katonadalok egyszerre a katonaélet részei, segítenek elviselni annak nehézségeit, idealizálják azt, az összetartozás élményét is megteremtik, hangsúlyozzák az állapot, a pillanat ideiglenes voltát, de ugyanakkor a civil társadalom reagálásai is a hadsereg, háborúra. A kezdeti bizakodás, virtus vagy éppen az ellenség gyalázása után, a háború előrehaladtával, a hadiesemények átélésével, a dalok eltávolodva a külső elvárásoktól, egyre őszintébben tükrözik a saját és a közvetlen környezet érzéseit. Az első világháború katonadalai gyakran korábbi, például az 1848/49-es dalok átköltései, aktualizálásai, illetve gyakran az első világháború alatti propagandakiadványokban megjelent műdalok.¹⁰⁹

Az egyéni emlékezet mellett az első világháború már a háború ideje alatt is a közösségi emlékezet egy új elemét hozta létre. Magyarországon a háborús emlékművek gyorsan megjelentek, és hamar nagy népszerűségnek örvendtek. Nem véletlen, hanem nagyon is indokolt volt a kultikus emlékezet ilyen intenzív jelenléte, hiszen a királyi Magyarország embervesztése mintegy 661 ezer fő volt. A háborúba besorozott katonák több mint fele életét vesztette, megsebesült vagy fogságba esett. Míg a korai emlékművek a háború lehetőségének próbálják elejét venni, addig a később emeltek a büntudat enyhítésére szolgáltak, vagy éppen a revizionista gondolatot hordozták: egyszerre szolgálták a hozzátartozók gyászát és a Horthy-korszak eszmei legitimációját.¹¹⁰ Az első világháborús műalkotások hivatalosan és kötelező érvényűen „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről szóló” 1917. évi VIII. törvénycikk és a végrehajtásáról szóló belügyminiszteri rendelkezés¹¹¹ alapján kezdtek megjelenni a településeken az ország egész területén: „1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről. 1. § Mindazok, akik a most dúló háborúban a hadrakelt sereg kötelékében híven teljesítették

¹⁰⁹Részletesen elemzi és mutatja be az első világháborús katonadalokat és a kapcsolódó szakirodalmat: Szabó 2007.

¹¹⁰Az első világháború hősi emlékműveiről részletesen Somfay Örs doktori disszertációjában olvashatunk, aki nemcsak elemezte ezeket az emlékműveket, de egy hatalmas adatbázisban is bemutatta (Somfay 2012). Később ez lett az alapja a *Köztérkép* weboldalán létrehozott *Hősi emlékek* adatbázisnak: <https://www.kozterkep.hu/adattar/hosi-emlek>, majd 2020-ban a Szabadtéri Néprajzi Múzeum által kifejlesztett digitális interaktív térképnek is: <https://emlekmuvek.skanden.hu/> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

¹¹¹7283/1917. B. M. eln. számú körrendelet. A hősök emlékének megörökítése. *Belügyi Közlöny*, 1917. március 18. 369–370.

kötelességeiket, a nemzet osztatlan, hálás elismerésére váltak érdemesekké. Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében. 2. § Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökíti meg mindazoknak nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták fel.”¹¹² Ezek az emlékművek a díszes szoborcsoporttól az egyszerű emléktábláig bármilyen formát ölthettek, a szabályozás szerint a „hazaszeretet oltárának” funkcióját betöltve. Az 1915-ben alakult Hősök Emlékét Megőrző Országos Bizottság kiadványaival és szervező tevékenységével a megsokasodó műalkotások esztétikai értékét próbálta irányítani, illetve a felmerülő visszaélésekkel szemben hathatósan fellépni. Katalógusszerű kiadványokat¹¹³ állítottak össze a közösségek számára a támogatott/ajánlott elkészítők szükséges adataival, valamint kiállításokat szerveztek, szintén mintapéldányok bemutatásával.

Az első világháború hősi emlékei napjainkra szinte teljesen lefedik a legfontosabb közösségi tereket. Ott vannak megbújva lépten-nyomon, bárhol járunk az országban, a legkisebb települések templomai mellett, a városok terein, a patinásabb oktatási intézményekben, gyárak, üzemek, szakmai kollégiumok épületeiben. Több mint 3500 hősi emlék áll a Kárpát-medence magyarlakta területein. Ezek nemcsak a hagyományos településképben okoztak változásokat, lettek évtizedekig (több kis településen napjainkig) a közösségi tér centrumai, hanem a hőskultust is demokratizálták. Gyakran sír- és temető-pótlékek is lettek, hiszen az elesetteket távol helyezték örök nyugalomra.¹¹⁴

A túlélők emlékei mellett a katonahalottak új, közösségi, az állam által is támogatott kultusza is kialakult. A *halál nacionalizmusa* az egyéni gyászra is hatással volt, és demokratizálták is a halottakra való emlékezést, hiszen már nemcsak a csaták hősei, tábornokai, hanem a közkatonák (apák, fiúk, testvérek, szerelmek, barátok) kultusza is élt az emlékművekre felvéssett nevekben.¹¹⁵ Az emlékművek által tárgyiasult hallott- és hőskultusz is új kontextusba került. A háború után, ennek a kultusznak a társadalmi súlya és a benne rejlő politikai lehetőségek miatt az Országgyűlés az 1924. évi XIV. törvénycikkben nyugati mintára bevezette a hősi halottak emlékének évenkénti megünneplését. A törvény első paragrafusára kimondta: „A magyar nemzet mélységes szeretettel, magasztaló elismeréssel és hálával emlékezik meg azokról a hős fiairól, akik az 1914–1918. évi világháború alatt a hazáért vívott súlyos küzdelmekben a magyar nemzetnek dicsőséget és hírnevet szerezve életüket feláldozták. A nemzet soha el nem múló hálája és elismerése jeléül, az élő és a jövő nemzedékek örök okulására és hősi halottaink dicsőségére minden esztendő május hónapjának utolsó vasárnapját nemzeti ünneppé avatja. Ezt az ünnepnapot – mint a »Hősök emlékünnepét« – a magyar nemzet mindenkor a hősi halottak emlékének szenteli.”¹¹⁶

¹¹² 1917. évi törvények gyűjteménye. M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1917: 25–26.

¹¹³ A *Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok* című, 1916-ban kiadott kiadvány már katalógusba foglalta a javasolt emlékműveket.

¹¹⁴ Récsi 2020.

¹¹⁵ Gyáni 2015.

¹¹⁶ Az 1924. évi XIV. törvénycikk az 1914/1918. évi világháború hősi halottai emlékének megünnepléséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92400014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

ÖSSZEGZÉS

A nagy háborúval véget ért a hosszú 19. század. Egy olyan határponthoz érkezett az európai kultúra, amely nem hagyta érintetlenül a magyar társadalmat sem. A történeti kutatások Magyarországon elsősorban a háború politikátörténeti, gazdasági és hadtörténeti vonatkozásait állították eddig a középpontba. Viszonylag kevés figyelem fordult a hétköznapi történelemre, illetve az egyéni sorsok alakulására, arra, hogy a falvak, mezővárosok lakói hogyan élték meg a háborús traumákat, a trianoni békekötést, vagy az egyéni életutakat miként befolyásolták a háború, a hadifogság és a háterszág megélt eseményei. Tanulmányunkban – ahogy a teljes kutatási programban is – célunk volt, hogy az első világháború sokszálú hétköznapi életének feltárásával és bemutatásával, a háterszági és a fronton átélt mindennapok kultúrája kerüljön fókuszba. Látható, hogy az első világháború és hatása a vidéket radikálisan átalakító modernizációs folyamatként is értelmezhető, ennek demográfiai, technikai, társadalmi, gazdasági, mentalitást, azaz az addigi életmódot gyökeresen átalakító szerepe volt. A nyugat-európai háborús narratívák főként a nyugati hadszínteret megjárt veteránok emlékeit dolgozzák fel. A keleti front brutalitása, a front- és háterszági élet eltért a nyugati front eseményeitől, mindeközben a történeti Magyarországnak csak kis része vált hadszínterré, de a háterszágot sem hagyta érintetlenül a háború borzalma, pusztítása. A háborút lezáró béke és Trianon tovább fokozta a társadalmi változásokat, de ezek vizsgálata és bemutatása már egy másik program része kell, hogy legyen.

Irodalom

ASSMANN, Jan

- 1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz Kiadó.

BABUCS Zoltán

- 2011 Lósorozás és méneskar az első világháborúban. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria. 12.* 215–225. Budapest: Hadtörténeti Múzeum.

BARTA Róbert

- 1996 Magyarország az első világháborúban. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás.* 24–35. Szekszárd Babits Kiadó.

BLASSZAUER Róbert

- 2003 Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In Szijj Jolán (sorozatszerk.): *Acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2002.* Budapest: Petit Real Könyvkiadó.

BOTOS János

- 2015 A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk* 60. 3. 70–138.

BORSAY János

- 2015 A hazai rokkantügy az első világháborúban. In: Kapronczay Károly (összeáll.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete.* 175–181. Budapest: Magyar Orvostörténelmi Társaság.

BÖDŐK Gergely

- 2015 „A munka frontján”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszínjében. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* 409–419. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

CSÍKI Tamás

- 2018a Piac és feketepiac a falusi társadalomban az első világháború idején. In Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2017–2018. Hitel – Bank – Piac.* 283–305. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány.

- 2018b Egy ágyban az ellenséggel. Orosz hadifoglyok és falusi nők az első világháborúban. *Néprajzi Látóhatár* 27. 1–2. 59–70.

- 2020a „A termelő még a béke idején sem tűrte szívesen az ilyen zaklatást.” – Rekvirálás és ellenállás a falusi társadalomban az első világháború idején. In Cseri Miklós – Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékezete és hatása a vidéki kultúrára.* 153–166. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

- 2020b A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása az I. világháború idején. *Ethnographia* 131. 641–660.

DIMÉNY-HASZMANN Orsolya

- 2007 Írott emlékek az első világháborúból. *Acta Siculica 2007. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve.* 727–738. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

FODOR Péter

- 2018 Csongrád az első világháborúban. In Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* 345–358. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

GÉRA Eleonóra

- 2015 A halál villamoson érkezett. Fővárosi hétköznapiak a spanyolnátha árnyékában. In Majoros István (főszerk.): *Frontok, sorsok, eszmék. Tanulmányok az I. világháború 100. évfordulójára.* 733–752. Budapest: ELTE BTK.

GORCSA Oszkár

- 2018 Hadifoglyok és a Nagy Háború: hadifogság az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Belvedere Meridionale* 30. 1. 56–76.

GUNST Péter

- 1976 A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920–30-as években). In Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században, 1849–1949.* 275–400. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GYÁNI Gábor

- 2015 Az első világháború emlékezete. In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest: Országgyűlés Hivatal.

HALMÁGYI Pál

- 2002 Az első világháború. In Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. 475–497. Makó: Makó Város Önkormányzata.

HAJDU Tibor – POLMMANN Ferenc

- 2014 *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Budapest: Osiris.

HANÁK Péter

- 1973 Néplevelek az első világháborúból. *Valóság*, XVI. 1. 62–87.

HARSÁNYI Zsolt

- 1933 *Csak azért is*. Budapest: Singer és Wolfner. <http://mek.oszk.hu/13600/13679/13679.htm>
(Letöltés: 2020. 12. 7.)

JOHNSON, Niall P.A.S. – MUELLER, Juergen

- 2002 Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 „Spanish” Influenza Pandemic. *Bulletin of the History of Medicine* 76. 1. 105–111.

KENNAN, George F.

- 1979 *The Decline of Bismarck’s European Order: Franco-Russian Relations, 1875–1890*. Princeton: Princeton University Press.

KERÉK Mihály

- 1939 *A magyar földkérdés*. Budapest: Mefhosz Könyvkiadó.

KISSINGER, Henry

- 2017 *Diplomácia*. Budapest: Panem Kiadó.

KISS László

- 2015 Az orvostudomány válaszai az I. világháború kihívásaira. In Kapronczay Károly (összeáll.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*. 93–112. Budaest: Magyar Orvostörténelmi Társaság.

KLOSKA Tamás

- 2019 Első világháború utáni veterán szervezetek Magyarországon. In Bereczki Ibolya – Nagyné Batári Zsuzsanna – Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 31*. 101–114. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KOKÓ Juliánna

- 1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Írás, írott kultúra, folklór*. 240–265. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KÓTYUK Erzsébet

- 2015 A háterszág egészségügyi csatái. In Kapronczay Károly (összeáll.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*. 130–142. Budapest: Magyar Orvostörténelmi Társaság.

L. JUHÁSZ Ilona

- 2014 Az első világháború hatása a húsvéti ünnepkörre. Adalékok a korabeli sajtóból. *Híd* 78. 6. 100–110.

LUKÁCS László

- 2006 *Karácsonyi népszokások: A karácsonyfa története és európai elterjedése*. Doktori értekezés. Kézirat. MTA

MAGYAR László András

- 2015 Az első magyar művégtaggyár. In Kapronczay Károly (összeáll.): *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*. 182–189. Budapest: Magyar Orvostörténelmi Társaság.

MAJOR Zénó

- 2011 Adalékok az 1918-as bajai spanyolnáthajárványhoz. In *Múltbanéző, az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára elektronikus folyóirata* 3. http://bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-02t-1.html (Letöltés: 2020. 12. 7.)

MOSSE, George L.

- 1990 *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York–Oxford: Oxford University Press.

MÓRA Ferenc

- 1927 *Ének a búzamezőkről*. Budapest: Lantos R.T. kiadása.

OLICK, K. Jeffrey – ROBBINS, Joyce

- 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/37/olick.htm> (Letöltés: 2020. 12. 7.)

ÖRSI Julianna

- 1990 *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2001 Lótartás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. II. kötet. Gazdálkodás*. 617–657. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PUSKÁS Julianna

- 1956 A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. In Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál (Szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918*. 281–364. Budapest: Szikra Kiadó.
- 1958 Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* I. 1–2. 136–153.

RAINER, Herwig

- 1995 *Stempel-Handbuch der k. u. k. Feldpost in Österreich-Ungarn 1914–1918*. Graz: Sajat kiadás.

RAUCHENSTEINER, Manfred

- 2013 *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien: Böhlau Verlag.

RAVASZ István

- 2000 Vitézi Rend. In Szijj Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. 720–721. Budapest: Petit Real Könyvkiadó.

RÁCZ Attila (szerk.)

- 2014 *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

RÉCSEI Balázs

- 2020 *A batéi körjegyző jelentése a világháborús hősi halottak emlékművének hiányáról, 1929. január*. https://mnl.gov.hu/mnl/sml/a_honap_dokumentuma_2020_januar (Letöltés: 2020. 12. 7.)

- ROMSICS Ignác
2010 *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- SALY Noémi
2011 Hadiháztartás, vagy hősnők a konyhában. In Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria*. 12. 41–48. Budapest: Hadtörténeti Múzeum.
- SCHINDELE Miklós
1997 Állattenyésztés. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. 504–515. Szekszárd: Babits Kiadó.
- SERFŐZŐ Lajos (szerk.)
1994 *Szeged története 4*. Szeged: Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata megbízásából a Somogyi Könyvtár.
- SIMÁNDI Irén
2009 *A nők parlamenti választójogának története Magyarországon 1848–1938*. Budapest: Gondolat.
- SIPOS József
2013 *A földkérdés*. Rubicon Online Plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_foldkerdes/ (Letöltés: 2020. 12. 9.)
- SOMFAY Örs
2012 *Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa*. Doktori (PhD-) értekezés. Budapest: PPKE BTK.
- STENCINGER Norbert
2016 *A tábori lelkeszek szolgálata az I. világháborúban*. https://nagyaboru.blog.hu/2016/06/24/a_tabori_lelkeszek_szolgalata_az_i_vilagaboruban (Letöltés: 2020. 12. 7.)
- SZABÓ Dániel
2007 Katonadatok és az első világháború. *Aetas* 22. 1. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00036/pdf/044-062.pdf> (Letöltés: 2020. 12. 7.)
2014 A történetírás és a világháború. In Szabó Dániel (vendégszerk.): *Magyar Tudomány. A nagy háború első centenáriuma*. 175. II. 1312–1317.
- SZEBERÉNYI Lajos Zsigmond
1929 *Parasztok a világháború után*. Békéscsaba: Saját kiadás.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály
2006 A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig.) Szellemi élet. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 419–490. Budapest: Osiris Kiadó.
- SZEGŐ Iván Miklós
2013 *Az első orosz-magyar házasság az I. világháború alatt*. <http://elsovh.hu/az-elso-orosz-magyar-hazassag-az-i-vilagaboru-alatt/> (Letöltés: 2020. 12. 7.)
- SZÉKELY Gyula
1929 *Képek a szibériai hadifoglyok életéből*. Nagyvárad: Szent László Nyomda.

SZILI Ferenc

- 1976 Hadifoglyok az I. világháború idején a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság kaposvári cukorgyárában és béruradalmában. In Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv* 7. 301–340. Kaposvár: Somogy megyei Levéltár.

SZOLECZKY Emese

- 2015 A világháború első hónapjai a Hadimúzeum tábori levelezőlapjainak tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. 3. 801–829.

TAMÁSI Zsolt

- 2010 Liturgikus szabályozások a 20. században az Erdélyi Egyházmegyében (2). In *Keresztény Szó*, 21. 3. http://epa.oszk.hu/00900/00939/00113/keresztenszo_EPA00939_2010_03_04.html (Letöltés: 2020. 12. 7.)

ZÁVODI Szilvia

- 2016 A hétköznapi propaganda eszközeinek megjelenése a háztartásokban. In *Jel-Kép, Kommunikáció és propaganda az első világháborúban*. 2016/1. 17–24.

ZENTAI Tünde

- 2011 *Szenna. A Dél-Dunántúl festett templomai*. Pécs: Pro Pannonia.

ZILAHY Lajos

- 1926 *Két fogoly*. Budapest: Athenaeum.

Függelék: a kutatás keretében született publikációk, kiadványok és kiállítások

A kutatási programban résztvevő munkatársak által írt és szerkesztett kiadványok

BERECZKI Ibolya – POZSONY Ferenc (szerk.)

- 2016 Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

CSERI Miklós – KLOSKA Tamás (szerk.)

- 2020 *A nagy háború emlékezete és hatása a vidéki kultúrára*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KLOSKA Tamás – TÖMÖRI Szilvia – SÁRI Zsolt

- 2020 *Amikor minden más lett...Élet a nagy háború alatt és után*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KLOSKA Tamás (szerk.)

- 2020 *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

SÁRI Zsolt

- 2020 *Felhők között. Weinstock Ernő első világháborús fényképalbuma*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

A kutatási programban résztvevő munkatársak által írt tanulmányok

BERECZKI Ibolya

- 2017 Menekülés Székelyföldről – 1916 tragikus erdélyi eseményeiről a frontról küldött levelek és tudósítások tükrében. In: Bereczki Ibolya – Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 28–29. Tanulmányok Cseri Miklós 60. születésnapja alkalmából.* 189–198. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2020a Erdélyi és zabolai menekültek Szarvason 1916-ban. In: Cseri Miklós – Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékezete és hatásai a vidéki kultúrára.* 38–56. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2020b Módszertani lehetőségek az első világháború emlékezetének kutatásához. Egy kutatómódszertani szeminárium és hallgatói kutatótábor tanulságai. In: Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* 41–58. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KLOSKA Tamás

- 2019a A Nagy Háború hatása és emlékezete a vidéki kultúrára: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum első világháborús projektje. In: Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapiak: Tanulmánykötet III.* 201–214. Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- 2019b Első világháború utáni veterán szervezetek Magyarországon. In: Bereczki Ibolya [et al.]: *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 31.* 101–114. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2020a Egy élő történelmi játék kulisszatitkai – Valódi sorsok a szerepek mögött. In: Cseri Miklós – Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékezete és hatása a vidéki kultúrára.* 81–99. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2020b A nagy háború nemzedékének történetírása – a hazai első generáció. Szóts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények. Recenzió. In: *Napi Történelmi Forrás.*
<https://ntf.hu/index.php/2020/11/11/a-nagy-haboru-nemzedekenek-tortenetirasa-a-hazai-elso-generacio-recenzio-szots-zoltan-oszkar-az-elso-vilaghaboru-az-1945-elotti-magyar-tortenetirasban-nezopontok-mufajok-intezmenyek-cim/> (Letöltés ideje: 2021. január 11.)
- 2020c Első világháborús katonai emlékek a családi relikviák között. In: Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* 121–140. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2021 Imitation-based Innovations in the First World War. In: *Mimesis. The Concept of Imitation in Interdisciplinary Perspective.* Budapest: Hungarian National Museum – Somló Bódog Association. (megjelenést alatt)

KLOSKA Tamás – SÁRI Zsolt

- 2021 A nagy háború hatása a paraszti társadalomra, In: *Ethnographia*, 132. évf. 1. sz. (megjelenést alatt)

SÁRI Zsolt

- 2020 Egy első világháborús fényképalbum tanulságai. In: Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* 103–120. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna

- 2020a Hátországai hűsvét az első világháborúban sajtószemelvények tükrében. In: Török Róbert – Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapiak: Tanulmánykötet IV.* 73–101. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- 2020b Christmas in Wartime. Christmas in the First World War reflected in local media, official and informal documents. In: Melinda Marinka – Róbert Keményfi (eds.): *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 21. Műveltség és Hagyomány XXXIX. The Great War – as a research field.* 79–99. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport.
- 2020c Ünnepek az első világháborúban – A kutatás lehetőségei, a múzeumi rekonstrukció kérdései. In: Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* 23–40. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

TÖMÖRI Szilvia

- 2019 Első világháborús emlékek a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben és a világégés múzeumi interpretációja. In: Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapiak: Tanulmánykötet III.* 215–232. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- 2020a „Engem is elvitt a háború viharja...” – Szenna első világháborús emlékezete. In: Cseri Miklós – Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékezete és hatása a vidéki kultúrára.* 100–121. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2020b Kapcsolattartás a nagy háborúban. Az első világháborús levelezőlapok és képeslapok forrásértéke. In: Kloska Tamás (szerk.): *A nagy háború emlékei – Mit, hogyan és hol kutassunk?* 87–102. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

A kutatási program keretén belül megvalósult időszaki kiállítások

- Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918. Időszaki kiállítás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Skanzen Galériájában. Kurátor: Bereczki Ibolya. 2016. október 18. – 2017. március 1. A kiállításához forráskiadvány is készült *Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918.* címmel. A tárlat 2017. július 28–án Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeumban, 2017. október 12-én pedig Székelyudvarhelyen a Haáz Rezső Múzeumban került bemutatásra.
- 51 hónap – Lélekváltozás 1914–1918. Időszaki kiállítás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum PontItt Galériájában. A Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ által szervezett Kiállításrendezés A-tól Z-ig: az ötlettől a megvalósításig a közoktatás szolgálatában című képzés vizsgafeladata. Kurátorok: Huszár Mihály – Lukács Fanni – Kmellár Viktória. 2019. május 30. – 2020. május 29.
- Harang csendül, ének zendül.* Időszaki kiállítás. A Gödöllői Királyi Kastély, a Karácsonyház és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum közös együttműködésében létrejövő tárlat, amelynek volt első világháborús frontkarácsonyi része is. 2019. november 1. – december 31.

Amikor minden más lett... Élet a nagy háború alatt és után. Virtuális kiállítás. Kurátorok: Kloska Tamás – Tömöri Szilvia – Sári Zsolt. 2020. tavaszától. <https://amml.skanzen.hu/>

Amikor minden más lett... Élet a nagy háború alatt és után. Időszaki kiállítás a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Uradalmi magtár kiállítóterében. Kurátorok: Kloska Tamás – Tömöri Szilvia – Sári Zsolt. 2020. június 1. – 2021. nyár. A kiállításához múzeumpedagógiai foglalkozás (*Hogyan segíthetnek?* címmel) és katalógus (a tárlat címével megegyezően) is készült.

Hősi emlékművek. Interaktív térkép. Virtuális kiállítás. Kurátor: Sári Zsolt 2020. június 1. (Az online elérhető tárlat a Magtárban megvalósult kiállításban is helyet kapott egy érintőképernyőn, továbbá a <https://emlekmuevek.skanzen.hu/> oldalon is szabadon megtekinthető.)

Szegedy-Kloska Tamás

Tudományos titkár, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
e-mail: kloska.tamas@skanzen.hu

Sári Zsolt

Általános főigazgató-helyettes, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
e-mail: sari.zsolt@skanzen.hu

Tamás Szegedy-Kloska– Zsolt Sári

The impact of the first world war on peasant society

Hungary historical studies until 2014-2018, i.e., the centenary of the the first world war, primarily investigated this conflict from military, political, diplomacy, social and economic historical perspective, while only lesser attention was paid to everyday history and culture as well as to the change of individuals' lives. This gap motivated the joint venture of the University of Debrecen and the Open-Air Museum of Szentendre to reveal the memory and impact of the first world war on rural society, to modernise the methodology of Hungarian ethnography and to extend our knowledge on 20th century peasant society.

The first world war, the basic, original catastrophe of the 20th century separated harshly the long 19th and the short 20th century. The Great War changed everything in Europe: the methods of war, state borders, faith in progress, the social and economic role of the state. It turned the lives of people who lived in the hinterland upside down and influenced not only cities and towns, but also the countryside and peasants' walk of life. The society of villages transformed, traditional gender roles changed, just as well as the usual division of labour. The traditional order of feasts, production, supply and consumption changed, prisoners of war and army pensioners emerged and social solidarity became important.

As a result of the research project of the Open-Air Museum along with restrictions due to COVID-19 pandemic a new exhibition was opened online in spring 2020, then in June 2020 in reality, entitled "When everything became different... Life during and after the Great War". The paper follows the thematic built-up of this exhibition and the authors examine changes in everyday life, with specific and more general examples, presenting the subject matter from a general overview. The use of personal stories, and the generalizable elements well document the process of social changes brought about by the first world war and are able to come to general conclusions.

Valuch Tibor

A falusi/paraszti fogyasztás változásai a második világháborút követő évtizedekben

A modernkori magyar paraszti/falusi¹ társadalom életét, életmódjának a változásait a néprajzi, a történeti és a szociológiai elemzések is sokféleképpen vizsgálták. De még a rendszerváltást követő évtizedekben született munkák is talán a szükségesnél és a lehetségesnél is kevesebb figyelmet szenteltek az életmód egyik fontos vetületét jelentő fogyasztásnak.² A jelen tanulmányban megpróbálom összefoglalni, hogy a második világháborútól a kollektivizálást követő, lassú konszolidációt magával hozó 1970-es évek elejéig, milyen jellegzetességei voltak a paraszti/falusi háztartások fogyasztásának, fogyasztói szokásainak és magatartásának. Az általános trendek és a városi, illetve a munkás és alkalmazotti rétegekkel történő összehasonlítás mellett, mindezt három részterületre, rövidebben a tartós fogyasztási cikkekre (beleértve a lakást, lakóházépítést) részletesebben pedig a ruházkodásra, ruházati, illetve az élelmiszerfogyasztásra koncentrálva próbálom megtenni. Reményeim szerint a kérdéskörök – korántsem teljes – áttekintése adhat néhány szempontot a magyar paraszti/falusi társadalom államszocialista korszak-beli átalakulásának a vizsgálatához is. Az elemzés forrásaként különböző statisztikai adatfelvételek, adatgyűjtemények és levéltári dokumentumok szolgáltak.

A FALUSI/PARASZTI FOGYASZTÁS NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

A paraszti társadalomról gondolkodva valóban ritkán merül fel az a kérdés, miként és mennyiben voltak résztvevői a 20. században általánossá és megkerülhetetlenné váló társadalmi-gazdasági trendnek, a különböző javak, termékek fokozatosan és folyamatosan bővülő mértékű fogyasztásának. Többnyire az az általános kép él, hogy alig-alig, hiszen a paraszti háztartások a hagyományokat követve, alapvetően önellátásra törekedtek s csak olyan termékek esetében jelentek meg fogyasztóként, vásárlóként, ahol erre nem volt lehetőségük.³ Az önellátás hosszú ideig meghatározó szerepét nem elvitatva azonban érdemes arra is utalni, hogy a paraszti társadalom különböző csoportjainak a tagjai, nyilván eltérő mértékben, de kereskedőként és vevőként is jelen voltak a piacokon és ha nem is meghatározó módon de jelenlétükkel, aktivitásukkal

¹ A kérdéssel foglalkozó kutatók többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy hagyományos értelemben paraszti társadalomról az 1960-as évek elején befejeződő kollektivizálásig lehet beszélni, eddig a paraszti és falusi megjelölés is használható szinonimaként is. A hatvanas évek elejétől a paraszti és a falusi fogalom jelentése fokozatosan elvált. Lásd: Kovách 2003.; Harscsa 2003.; Valuch 2003

² A modernkori magyar fogyasztástörténethez lásd: Valuch 2013.

³ A korszak paraszttársadalmát a legrészletesebben vizsgáló *Fél Edit és Hoffer Tamás: Mi, korrekt parasztok... – Hagyományos élet Atányon* című monográfiája is alapvetően ezt a képet erősíti meg (Fél–Hofer 2010).

befolyásolták a fogyasztás folyamatának változásait. A második világháború után, pedig a különböző politikai intézkedések, az 1956 előtti bő félévtized parasztellenes (agrár)politikája, majd a kollektivizálás is tömegeket kényszerített arra, hogy fogyasztóként is megjelenjenek a különböző társadalmi és gazdasági színtereken, piacokon, boltokban. Az alkalmazkodási és túlélési stratégiák sokszínűek voltak a hiánygazdaság változó mértékű szorításában.

Ha a fogyasztói magatartás és szokások átalakulását történeti folyamatában vizsgáljuk, akkor Látható, hogy 1944/45 után a parasztság körében a két világháború közötti, „mérsékelt fogyasztói részvétel” volt jellemző. A Rákosi-korszak általában nem a lakossági fogyasztás ösztönzéséről híresült el, de a parasztság esetében, az adó és a beszolgáltatási terhek⁴ mértéktelen növelése, azon túl, hogy gyakran szétzilálta a magángazdaságok működését, gyakran a megélhetéshez szükséges javakat is elvonta. Ezen túl gyakran előfordult, hogy nem termett meg a beszolgáltatásra előírt mennyiség, ezért a gazdák a szabad piacon vásárolták meg a szükséges mennyiséget. S így egyes paraszti csoportok tagjai megjelentek fogyasztóként is, miközben a magáncélú vásárlás továbbra is korlátozott maradt.⁵ A Kádár-korszak kezdetén – egy 1957-es statisztikai elemzés megállapítása szerint – „a fogyasztás összetételét tekintve a városi és a falusi népesség között éles határvonal volt. A különbségek részben adottságok, részben a szükségletek, részben az igények közötti eltérésből adódnak, és általában azt az egyébként ismert tényt bizonyítják, hogy a falusi lakosság életmódja elmaradottabb, mint a városi családoké.”⁶ Az, hogy mennyire volt ez a megállapítás pontos, nehezen igazolható, nem feltétlenül elmaradottságról volt szó, hanem sokkal inkább arról, hogy mások voltak a parasztsághoz tartozók fogyasztási céljai, preferenciái. A következő egy-másfél évtized során a fogyasztás társadalmi csoportonkénti és településtípusonkénti különbségei fokozatosan mérséklődtek, a falvak lakossága is egyre inkább általános értelemben fogyasztóvá vált.

A falusi, paraszti fogyasztási szokásokat a kollektivizálás⁷ változtatta meg alapvetően. A kampány beindulásával párhuzamosan a parasztcsaládok jelentős része igyekezett pénz- és terménytartalmakat felhalmozni, hogy a magántulajdon elvesztésével várhatóan bekövetkező szűk esztendőket könnyebben vészelhessék át. Ennek megfelelően, érthető módon 1959-től kezdve visszaesett a beruházásokra, üzemi költségekre fordított összegek aránya, az itt felszabaduló összegeket részben megtakarításként kezelték, részben pedig elköltötték. A beruházások elmaradása mellett további pénzügyi fedezetet teremtett a téeszekbe bevitt felszerelésért kapott térítés, a földjáradék, a téeszekbe beléptek esetében az adók, adóhátralékok csökkentése vagy eltörlése. S amint az a hatvanas évek első felében kiderült, a téeszek működésének szervezetlensége, az alacsony jövedelmezőség indokoltá tette a tartalékképzést. A paraszti/falusi családok jelentős részének fogyasztása és életszínvonala az ötvenes évek végétől a hetvenes

⁴ A kérdéshez újabban lásd Nagy 2013.

⁵ Az 1945–1956 közötti évekről nem állnak rendelkezésre a parasztság fogyasztói magatartásával foglalkozó, átfogó elemzések.

⁶ Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok 1959:78.

⁷ A magyar és a kelet-közép-európai kollektivizálás összehasonlító elemzését lásd: Iordachi-Bauerkämper 2014. A magyarországi kollektivizálás újabb történeti feldolgoása: Ö. Kovács 2012.

évek közepéig nagy változáson ment keresztül. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat alakítottak ki az alapvetően megváltozott körülmények között. Idesorolható az ipari és mezőgazdasági keresőkből álló vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása, egyfajta önkiszákmányolás is. Kétségbevonhatatlan tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – ez tette lehetővé a falun élők társadalmi helyzetének és életkörülményeinek javítását.

A fogyasztói magatartás a korszak során lényegében folyamatosan változott. Időrolidőre más cikkek váltak slágerré. A fogyasztást, természetesen, befolyásolták az életkörülmények különbségei, a munkavégzés jellege, a család lakóhelye, a háztartási munkaszervezet típusa is. Ezek döntötték el a prioritásokat, azt, hogy munkaeszközt, vagy a lakás felszereltségét javító tartós fogyasztási cikket kell-e venni. A hatvanas évek végétől ismét emelkedett a gazdálkodási célokat szolgáló fogyasztás, ami a kialakuló intenzív háztájizással, az ebből kialakuló mezőgazdasági kistermeléssel függött össze.

Az is jól látható, hogy a korszak során nagy különbségek voltak a városi és a falusi kereskedelmi ellátottság között. A falvakban a kereskedelmi infrastruktúrát évtizedeken keresztül többnyire egyetlen vegyesbolt és egy kocsmá vagy italbolt jelentette. A nagyobb falvakban, a hetvenes években már viszonylag gyakran építettek ABC-áruházakat, a kor divatjának megfelelően presszókat is nyitottak, de ennek ellenére a falusiaknak általában sokkal több időt, energiát kellett fordítani a keresett cikkek beszerzésére, amit általában a lakóhelyükhöz közeli – nagyobb – városokban tudtak megtenni.

KERÉKPÁR, AUTÓ, HÁZ – A TARTÓS ÁRUCIKKEK FOGYASZTÁSÁNAK JELLEMZŐI

A fogyasztás szerkezete folyamatosan változott, a fogyasztási cikkek köre dinamikusan bővült a háború utáni évtizedekben. A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira utal az is, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése, 1963-ra érte el valamennyi települést az országos villanyhálózat. 1960-ban a magyar háztartások többségében még a kerékpár és a rádió jelentette a tartós fogyasztási cikk-állományt, gépkocsi-tulajdonos elvétve akadt és nem volt jellemző a különböző háztartási eszközök – mosógép, porszívó, hűtőgép, vízmelegítő bojler, televízió birtoklása sem. Az évtized során ezek a tárgyak váltak a legfontosabb beszerzési célokká, ami nyilvánvalóan összefügg a háztartások modernizálásának folyamatosan erősödő törekvésével. A lakáskörülmények változásával párhuzamosan nőtt a kereslet, a különböző lakásfelszerelési cikkek – bútorok, gáztűzhely, olajkályha, gázkonvektor – iránt is.

Háztartásstatisztikai elemzések szerint 1965–1973 között a háztartások beruházási céljai – a szabad rendelkezésű jövedelemhányad terhére – fontossági sorrendben lakás vagy lakóházépítés, lakberendezés, személygépkocsi, hétvégi ház és telekvásárlás voltak. 1965 és 1973 között a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban a bútorvásárlás aránya általában véve csökkent a kiadásokon belül, aminek alapvető oka, hogy az idesorolható családok lakáskörülményei voltak a legjobbak, felszereltségük pedig az át-

lagot meghaladó színvonalú. A munkásháztartások esetében e téren mérséklődő ütemű növekedés volt megfigyelhető, míg a kettős jövedelmű és a paraszti háztartásokban a bővülő lakásépítéssel párhuzamosan a bútortvásárlás⁸ aránya is növekvő volt a kiadások között, mert az új életstílust is jelentő lakásokba rendszerint újabb, divatosabb, városias mintákat követő bútorokat, felszereléseket vásároltak.

A háztartások kiadásszerkezetét országos szinten vizsgálva látható, hogy a tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordított jövedelmek aránya 1960 és 1975 között az összes személyi célú kiadásnál gyorsabban növekedett.⁹ Ezen belül a növekedési ütem a hatvanas évek második felében volt a legnagyobb, amikor a reáljövedelem növekedésével párhuzamosan a kínálat is lassan bővülni kezdett. A tartós javak elterjedése a falvakban élők¹⁰ esetében lassúbb volt, mint a városiaknál, foglalkozási főcsoportok szerint elsőként a szellemi foglalkozásúak, majd a munkások és a mezőgazdasági foglalkozásúak szerezték be a „divatosabbá váló” cikkeket.

A háztartási gépek Magyarországon az ötvenes évek végétől jelentek meg, tömeggyártásuk a hatvanas évek elején indult, ám a gyorsan növekvő kereslet évtizedeken keresztül meghaladta a kínálatot. 1973-ban a szellemi foglalkozásúak, hivatalnokok háztartásaiban átlagosan négy, a munkásokéban három, a kettős jövedelmű és a paraszti háztartásokban pedig rendszerint két háztartási gép volt. A beszerzési sorrendben rendszerint a mosó- és hűtőgép került az első, illetve a második helyre, a harmadikra a porszívó, a negyedikre a centrifuga. A tv-készülék – előbb a fekete-fehér, majd a színes képernyős – fogyasztási, illetve státuszszimbólummá vált. A háztartások gyakran erőn felüli áldozatokat is vállaltak a beszerzés érdekében, ennek következtében a különböző társadalmi csoportok közötti ellátottsági különbségek fokozatosan mérséklődtek.

Az életmódot is jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. A személygépkocsi-tulajdonlás és használat tömegessé válása – a fenntartási költségek folyamatos emelkedése ellenére – lehetővé tette a napi ingázást, a kiegészítő gazdaságokban előállított termékek, termények piacra vitelét, értékesítését.

A személyautónak évtizedeken keresztül megmaradt a státuszszimbólum jellege és szerepe is.¹¹ Ritkasága miatt, különösen az 1960-as és 1970-es években a személygépkocsi birtoklása a falvakban élők körében is társadalmi presztízs-növelő hatással bírt. Az egyes társadalmi csoportok személygépkocsi-ellátottságát a jövedelmi viszonyok és az életformából adódó eltérő használati célok határozták meg. A fogyasztási célok és az egyes társadalmi csoportok jövedelmi különbségeit jól mutatja, hogy 1976-ban száz munkásháztartásra 17, száz szellemi foglalkozású háztartásra 37, száz mezőgazdasági háztartásra pedig 12,5 személygépkocsi jutott. A személygépkocsi egyszerre szolgált felhalmozási, „befektetési” célokat, pótolta a hiányzó szállítóeszközt, a szabadidő eltöltésének egyik eszközévé vált, erre mutat a belföldi turizmus élénkülése is, természetesen a munkába járásra is alkalmas eszköz volt.¹² A tehergépjármű birtok-

⁸ A falusi bútortvásárlás és lakberendezés kérdéseirhez lásd: Sári 2013.

⁹ Életszínvonal 1960–1980. 1981: 21–25.

¹⁰ Az életmód és az eszközök változásához lásd: Szarvas 1988.

¹¹ A kérdéshez lásd: Karlaki 2008.

¹² Koltai 1976.

lásának a tilalmát a falusi kistermelés résztvevői az áruszállításra is alkalmas kombi személyautókkal és/vagy az ún. „csettegők”, a forgalomból kivont személykocsikból előállított teherszállító eszköz beszerzése révén kerültk meg.

A szűkös lakásviszonyokból következően a magyar családok, háztartások többsége elsőrendű céljának tekintette lakáskörülményei javítását, ami fogyasztási preferenciaként is érvényesült a hétköznapokban és az egyéni életstratégiákban. A lakásépítés bővülése ellenére az 1945-öt követő évtizedekben végig mennyiségi és minőségi lakáshiány volt Magyarországon, a kereslet sokszorosan felülmúlta a kínálatot. Az életkörülmények javításával együtt járó kiadások közül az egyik legnagyobb tételt a lakásépítéssel és -felújítással kapcsolatos költségek jelentették.

A falvakban ritka kivételektől eltekintve – például Sirok, Újfehértó – nem épültek házgyári technológiával készített lakások. A községekben épített lakások – a kiadási oldalon – rendszerint nem szerepeltek az állami lakásépítési tervekben, ám a tervteljesítésről szóló jelentésekben már igen. Az is sokat mondó tény, hogy az 1960 és 1980 között Magyarországon felépült lakásoknak – 1,4 millió darab – több mint a kétharmada magánérőből készült, egyhatodik esetében az Országos Takarékpénztár (OTP) által nyújtott lakásépítési kölcsönt sem vették igénybe.¹³ Mindez önmagában is jól mutatja a társadalmi erőfeszítések, a családi tőkék (pénz, munkaerő, munkaidő) bevonásának méreteit, s egyben bizonyítja azt is, mennyire erős törekvés volt a magyar társadalom egyes rétegeiben a hétköznapi élet feltételeinek a javítására, a kor civilizációs színvonalának utolérésére.

Az 1960–70-es évek fordulóján a fogyasztás változásait vizsgáló elemzésekben a lakásellátás kapcsán megfogalmazódott: „a lakosság anyagi erejének hozzájárulását még jobban igénybe kellene venni, a lakásépítési hajlandóságot minden erővel támogatni kellene. [...] Teremtsük meg annak feltételeit, hogy a lakosság a saját erőből vagy jórészt abból történő lakás-, társasház, illetve családi házas építési törekvéseit maximálisan kielégíthesse. A lakosság anyagi eszközeinek fokozottabb bevonásával több irányú célt érhetnénk el: a) az égető lakáshiányt aránylag rövid időn belül enyhíthetnénk, illetve fokozatos felszámolása lehetővé válna, b) a lakosság mind jobban növekvő, lekötetlen vásárló erejét lekötönnék, illetve az éppen e célra történő takarékoskodását megfelelő áruval kielégíthetnénk.”¹⁴ A javaslat mögött feltehetően az állami erőforrások részleges hiánya is meghúzódott. Ezzel ellentétben a lakásviszonyok javítása érdekében a társadalmi erőfeszítéseknek lényegében nem voltak korlátai. A magánérés építkezéseknek ez a kalákára¹⁵ alapozott fajtája lényegében a társadalmi erőforrások – munkaerő, idő – pazarlásával járt együtt, hiszen aki építkezésre adta a fejét, az egyszerre volt megrendelő, kivitelező, anyagbeszerző, segédmunkás, ügyintéző. A kölcsön igénybevételel történő építkezés csak az 1960-as évek közepétől kezdett szélesebb körben elterjedni. Ebben a korlátozott hitelfelvételi lehetőségek, a relatíve alacsony jövedelmi színvonal mellett feltételezhetően a paraszti gondolko-

¹³ Életszínvonal 1960–1980. 1981: 77.

¹⁴ Zala Ferenc feljegyzése Keserű Jánosné részére „A lakásellátás főbb kérdései” című elemző anyag kapcsán. 1970. január 18. MNL OL. XXVI-G-4. 1. d. Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai.

¹⁵ A kaláka természetesen pontosan szervezett, informális munkacserét is jelentett.

dásra jellemző óvatosság is szerepet játszott, hiszen a kollektivizálással kialakított bizonytalan gazdálkodási feltételek közepette csak kevesen vállalták az adósággal együtt járó kockázatot. Ezek a tényezők is erősítették a házilagos kivitelezés, a családi-baráti összefogás, a kalákának nevezett kölcsönös munkacseré szerepét a falusi lakásépítésben. A kaláka a ráfordításokat mérsékelte, de a szabadidőt évekre lekötötte, hiszen a családon, rokonságon, ismeretségi körön belül a kölcsönkapott munkát illendő volt pontosan visszaadni.

A falvakban az ötvenes és még a hatvanas években meglehetősen gyakori volt, hogy az építési költségek csökkentése érdekében az új házak építéséhez felhasznált falazó anyagot is saját kezűleg állították elő. Így a nyílászárokon, a tetőszerkezet elemein kívül gyakorlatilag alig kellett a házra költeni. „A szövetkezetek megalakulását követő első 10 esztendőben így építkeztek a termelőszövetkezeti dolgozók, mert készpénz javadalmazásuk még igen alacsony színvonalú volt a természetbeni jövedelem közvetlenül a megélhetést szolgálta, nem lehetett még elvonni belőle lakásépítésre. [...] A szövetkezeti jövedelmek stabilizálódása [...] egyre inkább megengedi, hogy készpénzalapból építkezzen a falusi háztartás is, azonban az alacsony jövedelműek ma is élnek az építési anyagköltségek élőlakás-ráfordítás révén való megváltásával, az élőlakás-csere és a lépcsőzetes beruházás módszere pedig természetesen igen széles rétegnél szükségszerűen továbbra is fennmarad.”¹⁶

A lakáskörülmények modernizálása a falvakban is a legfontosabb fogyasztási célok közé tartozott. „A parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, bővítésre és tatarozásra. 1960-ban Győr megyében 100 családból 34 építkezett, s ezek közül 26 család 10-20 ezer forint közötti összeget fordított erre a célra. Ez igen jelentős arány, s e tekintetben alig mutatkozott különbség Szabolcs megyével szemben.”¹⁷ A lakásépítési kedv időről időre változott. A kollektivizálási kampány befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, ez a szám 1965-ig folyamatosan csökkent 24.461-re, majd a hatvanas évek második felében lassan ismét növekedésnek indult, és a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38.263 új lakás épült. Ezt követően a falusi lakások lakóházak gyorsan modernizálódtak, az 1970-es években a falusi lakásállomány komfortszintje jelentősen emelkedett, közelebb került a városi átlaghoz és jelentősen átalakultak a lakberendezési és lakóterhasználási szokások¹⁸ is. A régi házak modernizációja, átépítése és az újak építése¹⁹ is lendületet kapott az 1960-a és 1970-es évek fordulójától.

A lakásviszonyok változásával párhuzamosan átalakult a falusi háztartások energiafogyasztása is, a tüzelőanyagként használt mezőgazdasági melléktermékek (kukoricaszár) szerepe minimálisra csökkent, helyére az ötvenes években a hagyományos szilárd tüzelőanyagok (fa, szén, kocsz, brikett) majd a hatvanas években a fűtőolaj lépett. A főzéshez használt sparhelteket a lakóházak korszerűsítése során, többnyire az 1970-es években cserélték le palackos gázzal, ritkábban villannyal működtetett

¹⁶ Kenéz 1978: 68.

¹⁷ A parasztság keresletváltozásainak elemei..., 1962.

¹⁸ Sári 2012.

¹⁹ Kovács 2017.

tűzhelyekre. A földgáz fűtési célú felhasználása a falusi háztartásokban még az 1970-es években is igen ritka volt.

A RUHA, MINT A FOGYASZTÁS TÁRGYA

A 20. század közepén a paraszti öltözködési szokások²⁰ még nem változtak jelentősen. A vagyoni és jövedelmi helyzettől függően a ruházkodással kapcsolatos kiadások is meglehetősen differenciált képet mutatnak. A negyvenes évek végén végrehajtott háztartás-statisztikai összeírások szerint a falusi családok közül a legalacsonyabb jövedelműek havonta átlagosan a jövedelmük egytizedét, a legmagasabb jövedelműek pedig valamivel több, mint egynegyedét fordították ruházkodásra. Ez egy főre vetítve az első csoport esetében havonta 10 Ft, a második csoport esetében 40-45 Ft kiadást²¹ jelentett. A szegényparaszti családokban, a negyvenes években és a későbbi évtizedekben is az alapvető ruhadarabok – alsónemű, szoknya, ing, cipő, kabát, nadrág, gyermekruhák beszerzése jelentette a legfontosabb feladatot. A falusiak ruházatuk darabjainak egy részét maguk készítették, másik részét az adott település öltözködési szokásait is befolyásoló varróasszonyokkal készítették el, harmadik részét a nagyobb települések boltjaiban, vásárokon és vándorkereskedőktől szerezték be. Az elhasználódott ruhadarabok pótlásáról a gazdaasszonyok gondoskodtak, s ugyancsak az ő feladatuk volt a ruhák tisztántartása is.

Fél évtizeddel később, az 1956-os háztartás-statisztikai felvétel szerint „a ruházati cikkeknel általában nem lehet »telítettségéről« beszélni, a jelenlegi ruházkodási színvonal különösen az alsóbb jövedelemcsoportokban igen alacsony”. Azokat sorolták ide, ahol az egy főre eső havi jövedelem 200-400 Ft között volt. A városi munkás és alkalmazotti családokban az éves átlagos ruházati kiadás 1220 Ft, az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládokban 1000 Ft, a termelőszövetkezeti parasztcsaládok esetében pedig 1151 Ft volt. A ruházati beszerzési keret tehát családonként átlagosan 100-120 Ft-ot tett ki havonta. Ebből csak a legalapvetőbb szükségletek kielégítésére futotta, arra is csak a gyenge minőségű és legolcsóbb ruházati cikkek vásárlásával.²²

Lényegében minden árucsoportban voltak krónikus hiánycikkek országos vagy helyi szinteken. Szabolcs-Szatmár megyében 1957 tavaszán a falusi áruezellátás helyzetét áttekintő beszámoló megállapította, hogy „ruházati cikkekből az ellátás az elmúlt negyedévhez valamit javult, bár egyes cikkekből, mint pl. minőségi férfiöltöny, csizmanadrágos parasztöltöny, csizmanadrág, munkaruha, ballonkabát, hosszúnadrágos gyermeköltöny a nagykereskedelmi vállalat központi elosztó-raktáraiban csak minimális mennyiségben szerezhető be. Hasonló probléma van a szövet méteráruféleségek körül.”²³

²⁰ A paraszti öltözködés történeti összefoglalásához lásd. Flórián 2001.

²¹ Zala 1993.

²² Ötezer család..., 1957.

²³ *A Földműves-szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei Csoportjának jelentése a megye falusi áruezellátásának helyzetéről 1957* ..... Hasonló volt a helyzet az ország más területein is. A Somogy megyei Tanács jelentése szerint gyakorlatilag ugyanezek a cikkek hiányoztak. Lásd: *Jelentés a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. október 1-i ülésére a kereskedelem őszi-téli felkészüléséről*.

A paraszti családok esetében 1957 folyamán a jövedelmek és a fogyasztás is erőteljesebben differenciálódott, mint a korábbi években. Az 1-3 kataszteri holdas, törpebirtokos, szegényparaszti családokban, ahol az egy főre jutó havi jövedelem nem érte el 300 Ft-ot, ruházódásra egy-egy hónapban fejenként 28-30 Ft jutott, a 15-25 kataszteri holdas gazdasággal és 1500 Ft/fő/hó jövedelemmel rendelkező paraszti háztartásokban viszont 188 Ft volt ugyanez az összeg. A városi munkás és alkalmazotti háztartások és a paraszti családok ruházati fogyasztása közötti különbségek nem változtak érdemben az ötvenes évek második felében, a legmagasabb jövedelmű falusi és városi családok között a ruházati kiadások eltérése is megmaradt.

A ruházati cikkek választéka lassan bővült, a kiskereskedelmi ellátás javult, az általános áruhiány mérséklődött. Bár az országos és regionális ellátásban viszonylag gyakran alakult ki átmeneti vagy tartósabb a hiány még az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején. Az áruhiány sajátos módon a falusi öltözködés átalakítását is meggyorsította. „A nógrád megyei palóc vidék (Dejtár, Buják, Kazár, Hollókő stb.) országos szempontból is egyik leghíresebb népviseleti terület. Az elmúlt évtizedben azonban a gyártó ipar, illetve a kereskedelem szinte teljesen megszüntette a népviselethez szükséges cikkek forgalomba hozatalát (kásmír női szövet, broché szalag, margitcakk, lámaszegő, darázkötésű kiskendő, 18-20 soros színes gyöngyök). [...] A palócvidéken kb. 8-10 ezer nőt és leánygyermeket érint a népviseleti ruházati cikkek ellátási kérdése. [...] Jelenleg a palócvidéken a népviselethez ragaszkodó családok kénytelenek az idősebbek népviseleti ruháját felhasználni, hogy legalább a gyermekek ünnepnapokon viselhessék hagyományos öltözküket.”²⁴

A kollektivizálás előtt, 1958-ban a 400 Ft-nál kisebb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező, egyénileg gazdálkodó parasztcsaládokban évente 560 Ft-ot, a 600-800 Ft közötti egy főre jutó havi jövedelmű családokban, évi 1150-1200 Ft-ot, az 1000 Ft-nál nagyobb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező paraszti háztartásokban 1300 Ft-ot tettek ki az éves ruházati kiadások.²⁵ A kollektivizálás idején gyakorlatilag mindegyik paraszti csoportban növekedtek az öltözködésre fordított összegek, ami elsősorban a kiadásszerkezet – társadalmi és gazdasági változásokkal együtt járó – átalakulásával magyarázható.

Egy 1959-es, a tsz-szervezés és az áruforgalom összefüggéseit vizsgáló jelentés megállapította, hogy a hagyományos népviseleti cikkek és a jellegzetes falusi öltözékek iránti kereslet csökkent s így kevésbé keresett cikké vált többek között a mikádó, a berliner kendő, a zeig-öltöny, a csizmanadrág.²⁶ Az ugyancsak a falusi öltözködéssel foglalkozó, 1962-ben készített belkereskedelmi felmérés szerint „az elmúlt évek folyamán a városi öltözködés térhódítása jelentőssé vált, a forgalomban megnőtt a készruha, a kötöttáru és a szintetikus alapanyagú cikkek aránya. S ezzel a divat keresletformáló ereje a falusi lakosságra is fokozottabban kiterjed.” Azt is megállapították ugyanakkor,

²⁴ BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959.

²⁵ Az 1958-ban még egyénileg gazdálkodó ...1961.

²⁶ A TSZ. Mozgalom fejlődésének és az áruforgalom alakulásának összefüggéseiről, a kereskedelem további feladatairól....

hogy „a parasztság ruházati ellátottsága [...] a bérből és fizetésből élőknel mintegy 20-25%-kal alacsonyabb. Az ellátottság feltűnően alacsony színvonalú ágyneműkből. (100 családtagra 150 lepedő, 210 párnahuzat, 150 dunyha-, illetve paplanhuzat jutott, tehát az egyszeri váltás sem biztosított. Szabolcs megyében a helyzet még rosszabbnak bizonyult.) A felsőruha-ellátottság ennél jobb, de nem kielégítő. 100 férfi családtagra az összes családok átlagában 160 felsőkabát, 220 felsőruha és 320 cipő (bakancs, csizma) jutott. A nőknél ugyanez a mutatószám a következő volt: 100 családtagra 180 kabát, 660 ruha, 350 pár cipő jutott. A Győr megyei családok kb. 10-15%-kal jobban ellátottak, mint a Szabolcs megyeiek.”²⁷ A falusi lakosság a munkásokhoz és különösen a szellemi és értelmiségi foglalkozásúakhoz viszonyítva lassabban, átlagosan csak öt-hét évenként újította meg ruhatárát.

A hatvanas évek első felében a különböző korcsoport között a gyermekek öltözködési költségei gyorsabban emelkedtek, mint a felnőtteké. A ruházati kiadások foglalkozási csoportok között megoszlását vizsgálva látható, hogy 1967-ben is az alkalmazotti, illetve szellemi foglalkozású családok költötték a legmagasabb összeget ruházkodásra, ez a gyerekek esetében évi átlagban 1710 Ft-ot, a felnőtteknél 2180 Ft-ot jelentett. Ezzel szemben a munkáscsaládokban a gyerekek öltözködési kiadásaira 1370 Ft-ot, a felnőttekére 1730 Ft-ot fordítottak. A paraszti családok – ekkor már lassan kezdtek kilábalni a kollektivizálás által okozott válsághelyzetből – ruházati fogyasztásra fordítható évi jövedelme a gyermekek esetében 1360 Ft volt, ami közel azonos a munkáscsaládokéval, a felnőttek azonban már a munkásokhoz képest is jóval kevesebbet, átlagosan 1420-ot költöttek ruhára 1967 folyamán.²⁸

Természetesen a társadalmi és a jövedelmi-vagyoni helyzettől függően a különböző cikkek használatában, elterjedtségében továbbra is jelentős különbségek voltak. Egy három-négy tagú átlagos jövedelmű, falusi család a hatvanas–hetvenes évek fordulóján évente 6-9000 Ft-ot költött ruházkodásra, ez az összeg azonban jelentősen megnövekedett, ha a család több tagjának egyszerre kellett értékesebb darabokat beszerezni, vagy a család valamelyik tagjának élethelyzete megváltozott, például iskolába ment vagy megházasodott valamelyik gyermek.

Az 1968-as gazdasági reformot követő évtized Magyarországot szokás a fogyasztói szocializmus modelljével is jellemezni.²⁹ Ebből annyi mindenképpen helytálló, hogy a fogyasztásorientált magatartás a hetvenes években a falvakban élők körében is folyamatosan erősödött. A kis lépések lehetőségei – „ma ezt, holnap már azt is megvehetem magamnak” – folyamatosan erősítették a fogyasztói tudatot. A hatvanas évek végén továbbra is markáns különbségek mutatkoztak a különböző foglalkozású és jövedelmi helyzetű csoportok ruházati kiadásaiban. Az 1970-es háztartás-statisztikai adatok szerint az alacsony, havi 600-800 Ft egy főre eső havi jövedelmű, szellemi foglalkozású, illetve munkás háztartásokban az egy főre jutó éves ruházkodási kiadás 1240 Ft, a paraszti és kettős jövedelmű családokban 1090 Ft volt. A következő, 1200-1400 Ft/fő/hó kategóriában a városi háztartások 2140 Ft-ot, a falusi családok 1990 Ft-ot költöttek

²⁷ *A parasztság keresletváltozásának elemei...* 1962.

²⁸ *A parasztság keresletváltozásának elemei...* 1962:59–60.

²⁹ Lásd: Dessewffy 1997.

öltözködésre évente fejenként. A legmagasabb, havonta fejenként 2000 és 2200 Ft közötti jövedelemmel rendelkező városiak már 3190 Ft, a falusiak 3010 Ft ruházati kiadást³⁰ engedhettek meg egy-egy családtagnak évente. A városi és a falusi családok közötti ruházati fogyasztás különbségei a jövedelemszint emelkedésével párhuzamosan mérséklődtek, de a település típusonkénti különbségek továbbra is megmaradtak. A városi háztartásokban a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű háztartások ruházatközlési kiadási között több mint két és félszeres, a falvakban közel háromszoros különbség mutatkozott. Mindez azt mutatja, hogy a fogyasztási igények és lehetőségek a hatvanas–hetvenes évek fordulóján – a fogyasztói magatartás fokozatos felértékelődése mellett továbbra is meglehetősen differenciáltak voltak.

A ruházati kiadásokat a legkevésbé a szellemi foglalkozásúak növelték, a legnagyobb mértékben a szövetkezeti parasztság ilyen célú kiadásai növekedtek. Általános tendencia volt a hetvenes években, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók öltözködéssel kapcsolatos kiadásainak különbségei kis mértékben mérséklődtek. Az átlagosnál jóval dinamikusabb volt a kiadások növekedése a gyermekkorúak körében, különösen a 11-14 éves korosztályok tagjai között. A felnőtt generációk esetében – ahogyan ez a korábbi időszakokban is megfigyelhető volt – a fiatal és középkorú nők ruházatközlésre fordított kiadásai nagyobb mértékben emelkedtek, mint a férfiaké. „Így a nők ruházatközlésére fordított összegek a korábnál nagyobb mértékben haladják meg a férfiakét. Ez elsősorban a szellemi foglalkozásúakra és a munkások háztartásaira vonatkozik és legkevésbé a parasztságra, ahol – a fiatalabb korosztályok kivételével – a nők ruházatközlésre nem fordítanak sokkal többet, mint a férfiak.”³¹ Ebben nyilván a női szerepfelfogás változatlanóságának, illetve lassú változásainak is szerepe lehetett. De ezen a téren inkább a kivetkőzés lezárulása után, az 1970-es években következtek be nagyobb változások a falusi családokban is.

HÚS, ZSÍR ÉS KENYÉR – AZ ÉLELMISZERFOGYASZTÁS

A két háború közötti időszakban a társadalmi helyzet és a jövedelmi viszonyok függvényében azonban igen jelentős különbségek voltak a városi és a falusi lakosság, a városi munkásság és a polgárság különböző csoportjainak táplálkozási színvonala, ételmiszer-fogyasztási lehetőségei és szokásai között.³² A második világháború éveit után gyakorlatilag általános volt az ételmiszerhiány az országban. A megszállások és a harcok szétzilálták az egyébként is túlerhelt ételmiszer-termelést és a kereskedelmet is. 1945 őszén az ételmiszerhiány fokozódott. A háború következtében bevetet-

³⁰ Háztartásstatisztika 1970.

³¹ Háztartásstatisztika, 1980.

³² Sajnos még nem áll rendelkezésre olyan monográfia, ami összetett, történeti, néprajzi, szociológiai, statisztikai megközelítésben foglalná össze a 20. századi magyar táplálkozástörténetet. A paraszti/falusi táplálkozáskultúra összefoglalásához lásd: Kisbán 1997.

lenül maradt területek, az elpusztult állatállomány a jóvátételi kötelezettségek,³³ az aszályos nyár következtében az ország rendelkezésére álló élelmiszerkészlet messze elmaradt a minimális szükségletektől. Jól mutatja mindezt, hogy a mindennapi kenyér biztosítása is akadályokba ütközött. A vetőmagszükséglet és a jóvátételi kötelezettség levonása után a belső fogyasztásra felhasználható gabona mennyisége az 1938. évnek alig egyötödét tette ki. Az állatállomány háborús vesztesége miatt megoldhatatlanná vált a lakosság húsellátásának biztosítása. Az 1938. évi szarvasmarha-állománynak az egyharmada, a sertés- és juhállománynak az egytizede maradt meg, ezért vágási tilalmat rendeltek el. Ennek következtében 1945 második felében – a baromfi kivételével – gyakorlatilag szünetelt a húsellátás, töredékére esett vissza a tejtermelés.

A táplálkozás mennyiségét nyilvánvalóan befolyásolták a jövedelmi viszonyok is. Az 1947 végén készített háztartás-statisztikai felvétel³⁴ szerint a munkáscsaládok 835 Ft-os átlagos havi jövedelmük több mint a felét költötték élelmiszerre, a 911 Ft átlag jövedelmű köztisztviselők és az 1271 Ft átlag jövedelmű magántisztviselők esetében ez az arány 44, illetve 40% volt. 1949 decemberében az átlagos városi családokban az egy főre jutó élelmiszerkiadás 128,9 Ft, a falusi családokban pedig 110,7 Ft volt. A városiak esetében ez az egy főre jutó havi kiadások 43%-át, a falusiaknál 53%-át jelentette. Miután a statisztika nem rétegenként, hanem településtípusonként vizsgálta a helyzetet, feltételezhető, hogy a paraszti családok esetében a táplálkozási kiadások az önellátás jellemzően magas szintje miatt a falusi átlagnál alacsonyabbak voltak.

Az élelmiszerellátás a negyvenes évek végére valamivel stabilabbá vált, de a kommunista hatalomátvétel után, az egyoldalú gazdaságpolitika miatt újra közel került az összeomláshoz. Az egyre szélesedő áruhiány következtében a családok egyik legfontosabb napi tevékenységévé vált a beszerzés. 1951-ben a legfontosabb élelmiszerekre ismét bevezették a jegyrendszert,³⁵ ami nem jelentett garanciát arra, hogy a fejadaghoz valóban hozzá is lehet jutni. Az élelmiszerjegyeket a munkaviszonyban állók a munkahelyükön kapták meg (a családtagjaik jegyeivel együtt), a munkaviszonyban nem állók élelmiszerjegyhez juttatásáról a tanácsok gondoskodtak. A jegyes elosztás körébe tartozott többek között a kenyér, a liszt, a cukor, a hús, a zsír, a tej, a mosó- és a pipereszappan. Ennek az elosztási rendszernek a kialakításával és működtetésével a városi munkás- és alkalmazotti csoportok alacsony szintű, de viszonylag biztos élelmiszer-ellátását akarták biztosítani. A jogosultság megállapítása során különbséget tettek ellátatlanok – élelmiszert nem termelők – és ellátottak – élelmiszert termelők között. A falvakban élők többségét az utóbbi kategóriába sorolták, vagyis feltételezték róluk, hogy a jegyes elosztás körébe sorolt termékekből képesek az önellátásra. Az ellátottak nem voltak jogosultak élelmiszerjegyre. Kenyérből 4,5 millióan, húsból 2,6 millióan, zsiradékokból 3 millióan, tejből 1,6 millióan, cukorból 9,2 millióan – a teljes lakosság – voltak ellátásra jogosultak. Az osztályellenségnek minősítettek nem kaphattak jegye-

³³ Magyarországot, mint vesztes országot jóvátétel megfizetésére kötelezték a II. világháborút lezáró párizsi béketárgyalások, ami nagyon nagy terhet jelentett az újjá szerveződő magyar gazdaság számára.

³⁴ Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról, 1948.

³⁵ Lásd: Pető–Szakács 1986: 212–225.

ket, számukra csak a (fekete- vagy szabad-) piaci beszerzés lehetősége maradt. A dolgozók a felnőtt családtagok után is megkapták az alapfejadagot, a kisgyermek után pótfedadag járt. 1951 tavaszán kenyérből például az egy jegyre járó napi fejadag 25 dkg volt, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók további 10, a bányászok³⁶ pedig 30 dkg-ot kaptak. A húsjegy kizárólag a dolgozóknak és hozzátartozóiknak járt, az alapadag 30, illetve 25 dkg volt. Zsiradékoból az egy jegyre járó havi alapadag 60 dkg volt, amit a dolgozók, az egy éven aluli gyermekek és a várandós nők esetében további 20 dkg-mal, az 1-12 éves gyermekek számára 10 dkg-mal egészítettek ki. Bár az ellátás 1951–1952-ben nem javult különösebben, a jegyrendszert 1951–1952 fordulóján megszüntették.

A hiány időről időre felvásárlási hullámokat váltott ki, az emberek társadalmi helyzetüktől függetlenül igyekeztek minél nagyobb készleteket felhalmozni az éppen kapható árucikkekből, főként élelmiszerekből, mert egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy ezeket másnap vagy harmadnap is meg tudják majd vásárolni. Ebből a szempontból az 1951–1953 közötti időszak jelentette a krízist.

Az ötvenes években az élelmiszer-forgalmazás központosítása érdekében a sertésvágást szigorúan szabályozták, minden egyes alkalommal vágási engedélyt kellett kérni, az engedély alapján határozták meg a zsír kötelező beszolgáltatásának mértékét, rendszerint többet a vágás révén teljesíthetőnél. Sokan engedély nélkül, „feketén” vágta, az internálást, vagy többéves börtönbüntetést kockáztatva. 1952 elején – amint az egy jelentésben olvasható – „vevőközönség nagy meglepéssel fogadta a húsjegyek eltörlését, azonban a mindennapi jelentések szerint a közönség hiányolja a borjú és a sertéshúst, melyet az utóbbi időben nem tudunk a részükre kiszolgálni. [...] megállapítást nyert az a tény, hogy a sajtféleségek huzamosabb időn tárolt anyagból készültek, és ennek folytán erősen avas szaga van.”³⁷

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások enyhítésének köszönhetően 1954–1955-ben bővült a szabadpiaci árufelhozatal is. A kérdéssel foglalkozó korabeli kutatás³⁸ megállapításai szerint 1955-ben a mezőgazdasági terményeknek több mint a negyede a szabad piacon került forgalomba, és a piacokon árusított termékek minősége sokkal jobb volt, mint az állami kereskedelemben kaphatóké. Ennek megfelelően az árak is magasabbak voltak, ám ebben az esetben a felhozatal és a keresletszabályozó ereje érvényesült. 1955 nyarán a nyíregyházi piacok helyzetét áttekintő jelentés megállapította, hogy „húsellátásunk szűknek mondható, azonban az utóbbi két hónapban rendszeressé tettük az áruterítést, és mi határozzuk meg a forgalomba hozatal időpontját, ezzel elértük azt, hogy a mezőgazdasági lakosság nem tudja nagymértékben a városi lakosság elől felvásárolni, és a baromfi készlettel a húsellátási probléma lényegében biztosítottnak mondható. [...] Dacára annak, hogy az elmúlt ősszel, de ez évben is jelentős mennyiségű sertés került levágásra, úgy a városban, mint a tanyavilágban is zsírhiány mutatkozik. Az elmúlt hetekben kisebb sorban állások is keletkeztek, és a sorokban zömmel dolgozó parasztok álltak.”³⁹

³⁶ Belényi 2004: 330–336.

³⁷ *A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése, ... 1952.*

³⁸ *Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. 1956..*

³⁹ *Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955.*

Az 1953-as fordulatot követően adminisztratív és büntetőjogi módszereket már ritkábban alkalmaztak, inkább kereskedelemtechnikai eszközökkel igyekeztek szabályozni a fogyasztást. „Tekintettel arra, hogy árukorlátozás nincs, így a politikai felvilágosító munkán kívül más eszközzel nem rendelkezünk. [...] Sokkal nagyobb méretű a liszt vásárlása iránti mozgalom a dolgozó parasztság részéről. Ennek csökkentése érdekében elrendeltük, hogy a boltokban 1 kg-os előre kiszerelt lisztet szabad forgalomba hozni. Ezzel megnehezítettük a nagy mennyiségű felvásárlást. [...] Hasonló a helyzet az utóbbi időben a kenyérral is. Nem egy esetben olyan jelenségek mutatkoznak, hogy egy-egy család, de különösen a falusi és tanyai lakosság közül 10-12 darab kenyeret is vásárolnak. Feltehető, hogy a kenyeret takarmányozás céljára is felhasználják. Ezen úgy próbáltunk segíteni, hogy egyrészt a délutáni órákban hozzuk forgalomba a kenyeret, másrészt igyekszünk szikkadt állapotban forgalomba hozni, amely eleve csökkenti a fogyasztást.”⁴⁰ Ezek a törekvések felemás eredményt hoztak. A szűkös készletek miatt az élelmiszer-ellátás továbbra is a napi politika egyik legfontosabb kérdése maradt. A hiányt ebben az időszakban rendszerint csak átmenetileg sikerült mérsékelni. Miután az állami boltokban nehezen lehetett beszerezni az élelmiszereket, sokan látogatták a piacokat. 1955-ben a bérből és fizetésből élők jövedelmüknek az egy hatodát az élelmiszerpiacokon költötték el. A piacok érzékenyen reagáltak a hiányra, a kereslet, kínálat változásaira. „A bolti ellátás hiányossága sok esetben a piaci árak emelkedésével járt. Például Budapesten augusztus elejétől szeptember végéig azért emelkedett a tojás ára 1,61 Ft-ról 2,35 Ft-ra, mert míg augusztus elején 10 nappól 5-6 napon át lehetett tojást kapni a boltokban, addig szeptember végén már 7-8 olyan nap volt, amikor a boltokban tojás nem volt kapható.”⁴¹ A boltinál szélesebb választék mellett az alku lehetősége is vonzotta a vevőket a piacra.

A falusiak körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti élelmiszer-fogyasztásra fordított összeg 311 Ft, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 Ft volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszere fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőkénél a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegényparaszti családokban egy főre átlagosan 586 Ft, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 Ft jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az élelmiszerrel kapcsolatos kiadások az egy főre eső jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1-3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15-25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből. Ugyancsak elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 csa-

⁴⁰ *Előterjesztés a piacok helyzetéről.* 1955.

⁴¹ Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom... 1956: 6

ládra 110-120 sertésvágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok egytizede évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségleteit.⁴²

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során igyekeztek felmérni az egyes foglalkozási csoportok étel- és ital-fogyasztási szokásait és sajátosságait is. „A parasztcsaládok átlagosan magasabb étel- és ital-fogyasztásán belül az egyes étel- és ital-csoportoknál eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető étel- és ital-csoportból magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyest és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztcsaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban: a munkás- és alkalmazotti családok étel- és ital-kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti étel- és ital-fogyasztás mögött...”⁴³ Ugyanebben az adatgyűjteményben rámutattak arra is, hogy az akkor legalacsonyabb jövedelmű (400 Ft-nál alacsonyabb egy főre eső jövedelemmel rendelkező családokban) havonta és fejenként 205 Ft-ot, a közepes – 800 Ft egy főre jutó – jövedelműekben 356 Ft-ot a legmagasabb, 1600 Ft feletti fejenkénti jövedelemmel bíró családokban pedig 613 Ft-ot fordítottak havonta, egy fő étel- és ital-kiadásaira. A szerényebb jövedelmű családokban az egy főre eső napi átlagos kalória-fogyasztás 2341 kalória, a legmagasabb jövedelmű családokban pedig 3388 kalória volt.

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érthető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság étel- és ital-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30% volt. Voltak természetesen olyan cikkek – elsősorban az étel- és ital-cikkek, ezek közül is a húsfélék –, amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. Hajdú-Bihar megyében 1958-ban egy Belkereskedelmi Minisztériumnak készített jelentés megállapításai szerint „komoly gondok vannak a húsellátás körül annak ellenére, hogy az 1957. évi húsertékesítés, több mint kétszerese volt az 1955. évinek.”⁴⁴ A húshiány mérséklése még évekig nehezen megoldható feladatnak bizonyult.

Az étel- és ital-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételtől feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkfélék fogyasztása derült ki. Az adatok szerint a megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfi-fogyasz-

⁴² Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. 1956: 37–42.

⁴³ Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok... 1959: 80.

⁴⁴ *Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére Hajdú-Bihar megye és Debrecen kereskedelmének helyzetéről.* 1958.

tásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben – V. T.] is – viszonylag ritkán vásárolnak tökehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt „néhány napon belül,” 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utoljára tökehúst.)⁴⁵ 1960–1961 telén a községi háztartások 69%-a vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősértés piaci ára – különösen az 1960. évben olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére.”⁴⁶ A fogyasztott húsfélék fajta szerinti megoszlását értelemszerűen befolyásolta, hogy a télen tartósított sertéshús tavaszra már elfogyott, ezért is nőtt meg ekkor a baromfi-hús fogyasztás.

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évektől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és a fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Egy 1960-as kormányzati elemzés szerint „jelentékenyebben hatott ki azonban a társadalmi csoportok szerkezetének a megváltozása az áruforgalom szerkezetére. A parasztság számának csökkenése és a munkás alkalmazotti népesség számának a növekedése az élelmiszer-forgalmat kerekén 700 millió forinttal növelte. Ennyire becsülhető tehát – számításaink alapján – a saját termelésből való fogyasztás csökkenése, s helyette élelmiszerek vásárlása.”⁴⁷

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett. „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, és pedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből származó fogyasztás súlya. [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magyarázható, hogy a nagyobb gazdaságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből és a meglévő mennyiségekből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoportban saját termelésből származik [...] Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagymértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken.”⁴⁸ Egy 1961-es az elemzés szerint megállapítható, „hogy a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő.”⁴⁹ S ugyancsak hasonló volt a helyzet a szegényparaszti rétegek

⁴⁵ A parasztság keresletváltozásának elemei..., 1962.

⁴⁶ Makay 1962.

⁴⁷ *Jelentés a belkereskedelmi forgalom hároméves tervének teljesítéséről.* 1960..

⁴⁸ Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok... 1959: 63–67.

⁴⁹ Pálos–Zafir 1961.

esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások élelmezési szokásai a számos vonatkozásban egységesedtek. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyagfogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazott családok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. [...] Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is.”⁵⁰

A mezőgazdaság kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat, és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszer-szükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. Ezeket a problémákat a kormányzati dokumentumokban is elismerték. „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének folyamánya a központi készletből ellátandók számának a növekedése, az egyéni gazdaságokban megfigyelhető tartalékolási tendencia. Viszont kedvező jelenség a termelőszövetkezetek áruértékesítési arányának növekedése. Mindezekből látható, hogy az élelmiszer-ellátás jelenlegi problémái elsősorban a mezőgazdaságban folyó hatalmas társadalmi átalakulással függnek össze. [...] 1959-ben és 1960-ban a kenyérgabona fogyasztás kielégítése csak az import lényeges növelésével volt biztosítható. Az összefogyasztáson belül lényegesen növekedett a központi fogyasztás aránya.”⁵¹ A téli időszakban a lakosság alapvető cikkeivel való ellátottságát jónak ítélték, „húsból az ellátás Budapesten és a kiemelt városokban megfelelő. Mezőgazdasági vidékek ellátása általában gyenge. [...] Zsiradékból az átmeneti vajhiány miatt margarinból élénkült a kereslet. [...] Tojásból az igényeket évek óta nem tudjuk teljes mértékben kielégíteni. Folyó évben az ellátás még a korábbi évekhez képest is rosszabb.”⁵² A hiány a szabad piacon egy év alatt negyven százalékkal 2 Ft-ról 2,80 Ft-ra emelte a tojás szabad piaci árát.

Az ország különböző pontjain élő, 1958 és 1962 között folyamatosan háztartási feljegyzést vezető, 800 parasztcsalád adatai alapján rekonstruálhatóak a kollektivizálás időszakában bekövetkezett változások alapelemei és irányai. „1958 és 1962 évek között mind a tisztán paraszti, mind a kettős jövedelmű családoknál a vásárolt fogyasztás lényegesen gyorsabban növekedett, mint a természetbeni fogyasztás. Ugyanakkor a tisztán paraszti kettős jövedelművé vált családoknál a vásárolt fogyasztás több mint 80%-os növekedése mellett a természetbeni fogyasztás összege csökkent. Ezzel szemben a kettős jövedelműből tisztán parasztivá vált családoknál, azáltal, hogy mezőgazdasági eredetű jövedelmük az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben emelkedett –, s így jóval több termék állt rendelkezésükre, mint korábban – a természetbeni fogyasztás összege jelentősen növekedett. Ezeknél a családoknál a természetbeni

⁵⁰ Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok... 1959: 84–85.

⁵¹ *A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra*, 1962.

⁵² *A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra*, 1962

fogyasztás nettó kiadáshoz viszonyított aránya is emelkedett, míg a többi rétegnél ez az arány számottevően csökkent. Különösen jelentős csökkenés következett be a természetbeni fogyasztás arányában a tisztán parasztiból kettős jövedelművé vált családokban. [...] Az élelmiszer-fogyasztásban meglévő rétegenkénti jelentős különbségek tehát a természetbeni fogyasztásból adódnak. A korábban nagyobb földterülettel rendelkező családok 1962. évi magas élelmiszer fogyasztásából ugyanis a vásárolt élelmiszer mind összegében, mind arányában kevesebb volt, mint a korábban kisebb földterülettel rendelkező családoknál, bár az előbbi családok az 1958. évihez képest jobban növelték élelmiszervásárlásukat, mint az utóbbiak.”⁵³

Az 1962-es év adatait összefoglaló áruforgalmi gyorsjelentés a bolti élelmiszerforgalom dinamikus növekedését mutatta, miközben a lakossági élelmiszer-fogyasztás összességében gyakorlatilag alig változott. A forgalom növekedése elsősorban abból adódott, hogy a kollektivizálás időszakában, illetve azt követően olyan társadalmi csoportok is rendszeres élelmiszervásárlókká váltak, akik korábban szükségleteiket részben vagy egészen saját termelésből fedezték. Másfelől átmenetileg növekedett a téesz-taggá váló paraszti családok készpénzbevétele, amit elsősorban élelmiszerre és tartósfogyasztási cikkekre fordítottak, hiszen a magángazdálkodás megszűnésével az üzemi kiadásai is jelentősen csökkentek. A gazdálkodás rendszerének radikális átalakítása következtében csökkent a szabad piaci élelmiszerforgalom az 1958–1962-es időszakban, ami tovább növelte az állami élelmiszer-kiskereskedelem ellátási terhét. 1962-ben a húsellátáshoz továbbra is jelentős mértékben hozzájárultak a családi gazdaságok, becslések szerint az év során közel két és fél millió volt a sertésvágások száma a háztartásokban, vagyis a magyar háztartásoknak hozzávetőlegesen az öthatoda élt ezzel a lehetőséggel.⁵⁴

1962 őszén a feszültté váló, háborús fenyegettséget felidéző nemzetközi politikai helyzet hatására az alapvető élelmiszerekből felvásárlási láz bontakozott ki Magyarországon, ami átmenetileg tovább növelte az ellátási nehézségeket. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás, és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését”.⁵⁵

Ugyancsak a kollektivizálás és a velejáró életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan felhagytak az otthoni kenyérsütéssel és áttértek a bolti kenyér vásárlására.⁵⁶ (Az élelmiszereknél a házi és a bolti jelző rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejfel a vásárlók gondolkodásában magától értetődően a jobb minőséget is jelentette). Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő fa-

⁵³ A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után. 1963.

⁵⁴ Részletesen lásd: *Áruforgalmi jelentés az 1962. évről*.

⁵⁵ *Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére*. 1964.

⁵⁶ *A kenyér és péksütemény továbbá a tej és tejtermék ellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére*. 1963.

lusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a friss kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt a hétfégi kenyérellátás, sok helyen előre sült termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánoként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A 2 kg-os kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nemritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták.

A tej és a tejtermékek esetében hasonlóak voltak a változások. A hatvanas évek elejétől az önellátásra képes családok száma fokozatosan csökkent, hiszen a magántulajdonban levő tehénállomány is csökkent a kollektivizálás következtében. A vidéki tej- és tejtermékellátás a magántermelés visszaesése miatt a hatvanas években gyakorlatilag megoldatlan maradt. Az ország községeinek közel a felében még a tejcarnokok sem működtek.

Látható tehát, hogy az élelmiszer-ellátás változásaiban két tényezőnek volt lényeges szerepe: 1) a mezőgazdasági kistermelésnek, hiszen ez a tömeges méreteket öltő tevékenység önellátó funkciója révén (is) enyhítette az élelmiszer-ellátás hiányosságait, 2) A mezőgazdasági nagyüzemi termelés lassú konszolidálódásának.

A legmagasabb jövedelmű csoportoktól eltekintve a magyar társadalom különböző csoportjai általában érzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az önellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétfégi telkeken” viszonylag sokféle zöldség és gyümölcs megtermelhető volt. S ezek már csak azért is olcsóbbak voltak, mert a ráfordítások között a saját munkaerő költségét rendszerint nem vették figyelembe. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre.”⁵⁷

Az évtized folyamán a városi munkás és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszer-fogyasztásának különbségei mérséklődtek. A belkereskedelemben hosszabb távon számoltak a mezőgazdasági és általában a falun élők élelmiszer-vásárlásainak növekedésével. „Az 1966. évi adatok szerint a városokban élő munkás és alkalmazott családok élelmiszer-fogyasztási szükségleteinek 87 százalékát a kereskedelemben, további 10%-át a piacokon való vásárlás útján elégítik ki. A községekben élő munkás és alkalmazotti családoknál ugyanezek az adatok 60, illetve 12%-ot tesznek ki. Feltehetően az utóbbiaknál az arányok magasabbak volnának, ha – kényszerűségből – a kereskedelemnek nem kellett volna korlátoznia egyes élelmiszerek eladási forgalmát a községekben (például hús, vaj, tej stb.). Feltehetően a parasztság élelmiszer-beszer-

⁵⁷ *Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése, 1967.*

zési forrásainak aránya is ezekhez fog közeledni a következő években.”⁵⁸ A tanulmány szerzői szerint „a következő 10-15 évben nem volna helyes intézkedéseket tenni a saját termelésű fogyasztás csökkentésére, s a piaci felhozatal korlátozása érdekében. Az ezek révén a lakossághoz kerülő termékek feldolgozása és kereskedelmi forgalma jelentős beruházásokat és anyagi eszközöket, továbbá munkaerőt igényelne. Ezért célszerű olyan gazdaságpolitikai koncepciót kialakítani, hogy a parasztság természetbeni fogyasztását ne korlátozzuk, támogassuk a háztáji termelést és ösztönözzük a közvetlen termelői értékesítést, a piaci felhozatal, elősegítjük a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságainak fejlődését, különös tekintettel a munkaidő tervbe vett csökkentésére s a szabad idő növekedésére, támogatjuk termékfeleslegeik értékesítését.”⁵⁹ A fogyasztási adatokból az is látható, hogy 1960 és 1975 között a lakosság élelmiszerfogyasztásában a felére csökkent a saját termelésből történő fogyasztás. De egyes cikkek esetében – burgonya, zöldségfélék, gyümölcsök – továbbra is 50% maradt a saját termelés aránya, amiben a falvakban élők meghatározó szerepet játszottak.

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy megvizsgáljam miként, milyen értelemben volt résztvevője a második világháború utáni magyar paraszti és a kollektivizálás utáni falusi társadalom az államszocialista rendszer sajátos körülményei között is növekvő jelentőségű fogyasztásnak. Láthatóvá váltak a paraszti társadalom fogyasztási magatartásváltozásai, a beszerzési célokat meghatározó külső tényezők az áruhánytól, a kollektivizálásig vagy éppen a relatív társadalmi hátrány felszámolásának a szándékáig. A különböző adatok és dokumentumok segítségével a vizsgált évtizedek paraszti/falusi alkalmazkodási stratégiáinak a körvonalai éppúgy megfigyelhetővé váltak, mint a falvak népének belső tagoltsága és egyenlőtlenségei a fogyasztásban való részvétel képessége és a jövedelmi különbségek szerint. S bár az elemzés nem teljes körű, de az is nyomon követhető, hogy a paraszti fokozatosan falusivá váló társadalom különböző csoportjai is nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a hatvanas évek végétől előbb stabilizálódó, majd javuló stabilizálódó jövedelmi helyzetükre támaszkodva jelentősen javítsák életkörülményeiket és résztvevői legyenek a konszolidált Kádár-korszak igencsak felemás „fogyasztói társadalmának.”

Források

Áruforgalmi jelentés az 1962. évről

1962 Áruforgalmi jelentés az 1962. évről. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-f. 85. d.

A Földműves-szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei Csoportjának jelentése

1957 A Földműves-szövetkezetek Szabolcs-Szatmár megyei Csoportjának jelentése a megye falusi áruellátásának helyzetéről. 1957. április 2. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML XXIII. 2. 12. kötet.

⁵⁸ *Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése, 1967.*

⁵⁹ *Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése, 1967.*

A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése

- 1952 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése, 1952. február 29. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-mm. 4. d.

A kenyér és péksütemény

- 1963 A kenyér és péksütemény továbbá a tej és tejtermék ellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

A lakosság téli áruellátása

- 1962 A lakosság téli áruellátása, különös tekintettel az élelmiszerellátásra, 1962. Az Országos Tervhivatal Előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-K-8-b. 11. d.

A TSZ. Mozgalom fejlődésének és az áruforgalom alakulásának összefüggéseiről

- é.n. A TSZ. Mozgalom fejlődésének és az áruforgalom alakulásának összefüggéseiről, a kereskedelem további feladatairól. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MNL OL XIX-G-4-zz. 4. d.

Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése

- 1967 Az élelmiszerfogyasztás helyzete és fejlődése, 1967. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. MNL OL XXVI-G-4. 1. d

Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére

- 1958 Beszámoló a Belkereskedelmi Minisztérium részére Hajdú-Bihar megye és Debrecen kereskedelmének helyzetéről. 1958. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács iratai. MNL HBML XXIII. 108./c. 7. d

BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája

- 1959 BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MNL OL XIX-G-4-zz. 3. d.

Előterjesztés a piacok helyzetéről

- 1955 Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. VII. 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. MNL SzSzBML. XXIII. f. 502. d.

Jelentés a belkereskedelmi forgalom

- 1960 Jelentés a belkereskedelmi forgalom hároméves tervének teljesítéséről. 1960. május. A Belkereskedelmi Minisztérium irata. MNL OL XIX-G-4-zz. 7. d

Jelentés a közellátási helyzetről

- 1964 Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MNL OL XIX-G-4-yy. 83. d.

Jelentés a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának

- 1957 Jelentés a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. október 1-i ülésére a kereskedelem őszi-téli felkészüléséről. MNL SML XXIII. 1. b.

Zala Ferenc feljegyzése

- 1970 Zala Ferenc feljegyzése Keserű Jánosné részére „A lakásellátás főbb kérdései” című elemző anyag kapcsán. 1970. január 18. MNL OL. XXVI-G-4. 1. d. Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai.

Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom

- 1956 Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom. Budapest. 1956. Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság Jelentések 44. sz.

Irodalom*A parasztság keresletváltozásainak elemei*

- 1962 A parasztság keresletváltozásainak elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával. Budapest, Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei, 71. sz.

A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása

- 1963 A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után. Budapest: KSH.

Az 1958-ban még egyénileg gazdálkodó

- 1961 Az 1958-ban még egyénileg gazdálkodó és 1959-ben a termelősövetkezetekbe belépett 340 paraszti háztartás jövedelme és fogyasztása. Budapest: KSH

DESSEWFFY Tibor

- 1997 A fogyasztás kísértete. In Dessewffy Tibor: *Kedélyes labirintus*. 94–114. Budapest: Új Mandátum.

Életszínvonal 1960–1980.

- 1981 Életszínvonal 1960–1980. Budapest: KSH.

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 2010 *Mi, korrekt parasztok. - Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.

FLÓRIÁN Mária

- 2001 *Magyar parasztviseletek*. Budapest: Planétás Kiadó

HARCSA István

- 2003 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3. 77–85.

Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról

- 1948 Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1948/1.–6. 47–56.

Háztartásstatisztika 1970.

- 1971 *Háztartásstatisztika 1970*. Budapest: KSH.

Háztartásstatisztika 1980.

- 1981 *Háztartásstatisztika 1980*. Budapest: KSH

IORDACHI, Constantin – BAUERKAMPER, Arnd (Hg.)

- 2014 *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest–New York: Central European University Press.

KARLAKI Orsolya

- 2008 Autó-mobil? Személygépkocsi használat a Kádár-korszakban. *Múltunk*, 3. 84–97.

KISBÁN Eszter

- 1997 Táplálkozáskultúra. In. Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz* IV. 422–586. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KENÉZ Gyözőné

- 1978 A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival. Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet.

KOLTAI Iván

- 1976 A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle*, 7. 23–27.

KOVÁCH Imre

- 2003 A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2. 44–66.

Ö. KOVÁCS József

- 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest: KORALL Társadalomtörténeti Egyesület.

KOVÁCS Zsuzsa

- 2017 *Kockaházak. Egy háztípus és benne egy falusi életforma felderítése Zala megyében a 20. század közepétől napjainkig*. PhD-értekezés kézirat. ELTE BTK.

MAKAY István

- 1962 *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszerfogyasztási szokása*. Budapest: BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 53./

Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme

- 1959 Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben. Budapest. KSH.

NAGY Netta

- 2013 *A cserevilágtól a padlóössprésig: falusi hétköznapi a beszolgáltatás éveiben*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

Ötezer család. 1956. évi háztartási feljegyzései

- 1957 Ötezer család. 1956. évi háztartási feljegyzései. Budapest: KSH.

PÁLOS István – ZAFÍR Mihály

- 1961 Az élelmiszerfogyasztás természetes mutatói. *Kereskedelmi Szemle*, 3. 124–128.

PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor

- 1986 *A hazai gazdaság négy évtizedének története I*. Budapest: KJK.

SÁRI Zsolt

- 2012 *Típusbútor: A falusi lakáskultúra 1945–1980 között*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

- 2013 Típusbútor: Új bútorok a Kádár-kori falusi lakásokban. *Ház és ember* 25. 51–62.

SZARVAS Zsuzsa:

- 1988 *Tárgyak és életmód. Összefüggések a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmód között*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

VALUCH Tibor

- 2001 *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest: Osiris.

- 2003 A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 1. 3–31.

- 2013 *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág.

ZALA Júlia

1993 A háztartás-statisztikai adatgyűjtés első eredményei. Újraközölve: *Statisztikai Szemle*, 4–5. 388–394.

Valuch Tibor

Tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Eszterházy Károly Egyetem
e-mail: valuch63@gmail.com

Tibor Valuch

Changes of peasant/villager consumption after the second world war

The author in his paper summarizes what kind of peculiarities the consumption habits and attitudes of peasant/village households had from the second world war to the beginning of the 1970s after collectivisation and slow consolidation. Besides a comparison with general trends and with townspeople, industrial workers and employees, the author focuses on three sub-fields, namely durable consumer goods (including dwelling conditions and building of houses), clothing and food. An overview of these topics may offer some perspectives for the investigation of the transformation of Hungarian peasant/village society during the state socialist era. The sources of the analysis come from various statistics, data collection and archival documents.

In case the transformation of consumer attitude and habits is investigated in a historical perspective, it can be seen that after 1944/1945 a moderate consumer participation was characteristic of the peasants just like between the two world wars. In the Rákosi era (the first half of the 1950s) the consumption of citizens was not really motivated, but in the case of the peasantry, the abnormal growth of taxes and financial burden capsized the operation of private farms, and endangered and withheld even basic livelihood items. The consumption habits of peasants and villagers changed fundamentally after the collectivization had taken place.

As the collectivization campaign started, the majority of peasant families tried to accumulate money and produces so as to ease the lean years to come due to the loss of private property. As a consequence, after 1959 the rate of sums used for investment and costs fell off, and the liquid assets was partly used as savings and partly was spent.

The consumption and the living standard of a remarkable part of the peasant families from the end of the 1950s until the middle of the 1970s underwent a big change. This was partly due to the successful adaptation strategies they formed under basically changed circumstances. These strategies were as follows: mixed households made up of agricultural and industrial earners, the intensive use of household and auxiliary farming, which was a sort of self-exploitation. It is an undeniable fact that this kind of adaptation strategy was a very huge burden for village population, yet, sometimes against the intention of politics it promoted the improvement of the social position and living standards of people living in villages. All this was accompanied with the gradual mitigation of self-sufficiency and villagers began to become consumers.

Gelencsér József

Vers a kirakodóvásárok hanyatlásáról

Székesfehérváron 1885. május 3-án a helyi *Szabadság* című újság kibocsátotta mulattató ingyenes kiadványának első számát, *Repülő Lapok* néven. A rövid vezércikk szerint a szerkesztő célja a biztos alapokon nyugvó igazmondás. A határozatlan időnkénti megjelenést kilátásba helyező („Megjelen: a midőn neki tetszik”) sajtótermék 1. és 2. oldalán a székesfehérvári iparosoknak és vásárosoknak szóló vers olvasható. Az ironikus költemény a hajdani és a korabeli vásári viszonyokról szól, több a néprajz, a jogélet, benne a népi jogélet számára figyelemre méltó elemmel.

Fekete leves

A fejérvári iparosok és vásárosoknak
Én Istenem! hol van az a boldog idő,
Életünkben talán többé vissza se jó?
Hol van az az idő, midőn egy vásáron,
Volt az Czece, Füle, Bicske vagy Bogárdon,
Elvittük portékánk nagy vasas ládákban,
Összeültünk ketten szür-, farkasbundákban.
S alig ütöttük le a hegyes sátorfát,
Ott állt a sok vevő, bontotta a tárczát.
Az iparos maga nem birt kiszolgálni,
Neje, segédjének mind ott kellett állni;
Ember-ember hátán, levetköztünk ingre,
Terhünk miatt dupla vas kellett a singre.
Hogy az a kordován? ködmen, kalap, pruszli?
(Akkor még járta a czifra szür, rájthuzli;)
Hogy a posztó kabát? sajtár és vasfazék?
Meg sem kérdezték jól, már is odább vitték.
Rátartós nagy urak; kasznár, ispán, imok,
Notárius, ügyvéd, mérnök, pap, rektorok,
Öreg és kisbíró, az egész föld népe,
Mind mi hozzánk jöttek venni, szükbe, bőbe.
Olyan bugyellárist vettek ki a zsebből,
Fel volt puffadva, mint tehén a lóhertől,
Vállainkon lógott egy nagy bőrtarisznya,
Ebbe volt rakva az öreg s kis banknóta.
Apró pénz úgy hullott, mint hajdant' az áldás,
Hosszú kapczákban a huszas és lázsiás.
Estve felé volt is áruczikk meg nem is,
Elvitték volna, ha lett tán százannyi is.
Közbe-közbe, midőn már jól kifáradtunk,

ETHNOGRAPHIA 132/2021. 1. sz.

Csikóbörkulacsból jókorákat huztunk.
Utánna beültünk pecsenyés sátorba,
Annyit ettünk, elég volna disznótorba.
Hogy egész üresen mégse jöjjünk haza,
Mézesábbal volt a zsebünk tele rakva!
Estve, hogy megértünk, családunk örvendett,
Jó Szelki bácsi faggyugyertyája mellett
Egy jó óra betelt a pénzolvasásban,
Annyit eladtunk csak egyetlen vásárban!
Ebben az időben lehetett még élni,
Kályhák melegénél szépeket regélni.
Ki tudja mikor lesz? vagy tán többé soha?!
Felelj meg rá idő! anyánk te mostoha!

*

Most is elmegyünk még Czeczére, Bogárdra,
Bodajki bucsura, országos vásárra;
S bármiként próbáljuk, nem úgy megy, mint régen,
Tán nem is a régi nap süt már az égen?!Börre, plére, révre, posztóra és fára,
Valamikép még is hogy meg legyen ára,
Összekönyörgünk vagy két három jótállót,
És a pénztármokhoz benyújtjuk a váltót.
Igen ám! de sokszor az is megtörténik,
Hogy a stemplis váltót szépen összetépik!
Mert a színirokat bármint sorba vegyed,
Sokszor tizenkettő sem ér talán egyet!!
A ki még is pénzt kap, leül a műhelybe,
S kamatos bankóit dugja a reménybe:
Hogy majd valahogy csak beadja a vásár,
Ki pedig pénzt nem kap, szépen napszámba jár.
No, de hát készen van csizma, szűr, kötőfék,
Jól varrt kaput, czipő, kalapált vasfazék.
Eredj Jancsi, fogadj fuvarost Ladányból,
Nagy ivó ne legyen s lovak a javából.
Bicskén lesz a vásár, Alcsuthon meg bucsu,
Annyi ott a pénz, mint szűrűben az ocsu.
Előáll a kocsi, felpakolunk szépen,
Hárman is ülünk egy kopasz kis gyékényen.
S megyünk szomoruan, mint a temetőbe,
Ráaggatunk bundát, szürt a jövődőre.
A mint oda érünk, ime a meglepő,
Legelső vendégünk is a helypénzszedő.
Hiában mondjuk, hogy nem áll még a vásár,
Felelet rá: csak pénzt! az istennek sem vár!

Alig pakolunk ki, a csizma lóg lent, fent;
Szomszédod kiáltja: elloptak négy ködment!
Ott viszi a cigány... szaladunk utánna,
Sátorfát! sátorfát! a lelke cigánja!
És a mig így futunk, üthettük a nyomát,
Az én sátramból meg,
Kicsempésztek öt pár szép fejelés csizmát!
Alig hogy a láрма kissé szünőfélben,
Öt tolvajt kísér a csendőr fényes délben.
Az egyiknek nyakán sléziai vászon,
Futnak utánna tán legalább is százan.
Másikon uj czipők és majlandi selyem,
Kezők összefűzve,
Ugy néznek ki, mint a fakó-petrezselem.
Egy pedig kénytelen tánczol az utolján,
Óriás vasfazék lóg a másik vállán.
Így megyen ez míg csak a nap lemenőben,
Elég volna kint a csurgói erdőben,
És van sok ily vásár, hogy abból megéltünk,
Máskor, a mennyit most elesempésznek tőlünk.
Eljön a késő est, kezdünk bepakolni,
Egy uj csalódással megint meglakolni.
Oly sok öreg s apró pénz jut e napodra,
Könnyen ráteheted egyik zápfogadra.
No, hát menjünk haza! gyi fakó, gyi sárga!!
Oly szépen integet utban az a csárda!
Egy pár kvaterkára megállnánk örömet,
Mert hát a nyugalmat megkívánja a test.
Csak az a kérdés, hogy kapunk-e hitelben?
Mert a táskában egy kopott krajczár sincsen.
Megállj fakó! menjünk egy pár pohár borra.
A sapkás komával itt leszünk e nyomba!
Egy jó füttyentés tán, ez sem került bele,
Oly hamar kifogyott mindegyünk üvege.
S mi történik ott kint? kimetszik a ponyvát,
Elcsenve harminczkét birkabőrös sapkát!
Ez hát jó áldomás! nem tetszik belőle?
Két hava már s ma is részeg vagyok tőle.

*

Ez ma a vásárunk; megyünk hátrafelé,
Kereset nagy részét a csapás elnyelé;
S a sok kujtorgásban többnyire az a vég,
Hogy a mit bevettünk, fuvarra sem elég.
Így kopunk el lassan; ez égbe kiáltó!

Két pénztárból kiált utánunk a váltó! ...
No, csak várakozz' még te szegény rongydarab,
Eljön nemsokára majd az a nem várt nap,
Midőn magához hí uram és Megváltóm!
S majd a mennyországban
Kiváltalak édes, kedves, régi váltóm!
Somogy 1885.

Cassius

A vers az utolsó sorok szerint Somogyban kelt, a megjelenés évében. Szerzője a Cassius álnév mögé bújt. Az ókori Róma polgárának és hadvezérének nevét nem kevesen használták a magyar hírlapi és szépirodalomban. Mikszáth Kálmán mellett még legalább 9, kevésbé ismert író, hírlapíró, költő. Közéjük tartozott Pongrácz Béla (1859–1921 előtt?) is.¹

Pongrácz/Pongrátz Béla újságíró, költő Mocsoládon (ma Felsőmocsolád) született, Somogy vármegyében. Szinnyi József (1830-1913) bibliográfus szerint hírlapírói működését 1881-ben kezdte meg, amikor a fővárosban *Új Nemzedék* címen szociográfiai folyóiratot adott ki és szerkesztett Gáspár Imrével együtt. A havonkénti megjelenésűnek tervezett periodikának azonban csak egy száma jelent meg. Pongrácz még abban az évben a *Székesfehérvár és Vidéke* című lapnak munkatársa lett, továbbá ennek élclapját, a *Darázst* is szerkesztette. Az újságtól megválva, ugyancsak Fejér megye székhelyén indította el a *Szabadság* című társadalmi lapot, melyet 1881-ben, majd 1883. január 10-től 1885. április 2-ig szerkesztett. Ez idő alatt sajtóvétségért kétszer szenvedett fogságot. A királysértésért kiállt 9 havi szabadságvesztés után vált meg a laptól. Budapestre, egy napilaphoz, a *Függetlenség*hez szerződött. Mellette más újságoknak is dolgozott. Költeményei és szépirodalmi dolgozatai fővárosi, valamint vidéki kiadványokban jelentek meg.² A lexikon szócikke annyiban pontosítható, hogy Pongrácz a *Szabadságot*, az újság impresszuma szerint, hol egyedül, hol társával szerkesztette. 1885. január 8-tól Pongrácz Béla és Szentirmai Geyza, április 2-től viszont már Szentirmai Geyza és Számmer Imre nevét tüntették fel.

Pongrácz a fővárosban Krúdy Gyula (1878–1933) vendéglőbeli társai közé tartozott. Krúdy 18 évesen érkezett a fővárosba, először a Józsefvárosban ütött tanyát. Az itteni kocsmákban (főként a kövér Ligetinél és a bolgár Ivkoffnál) író társaival találkozott. Itt ismerte meg Pongrácz Bélát is, aki művei szereplőjeként is feltűnt.³ Krúdy ugyanis regényeiben nem csak a magyar irodalom klasszikusait emlegette, hanem az előző századforduló olyan szerkesztőit, hírlapíróit, költőit is, akik idővel eljelentéktelenedtek. Közéjük tartozott Pongrácz, akiről *A vörös postakocsi* Bonifác Béláját mintázta.⁴ Bonifác a regényben nihilista, anarchista költő, újságíró, kis fekete

¹ Székely 1904: 10. Gulyás 1978: 97.; Debreczeni 1992: 79.

² Szinnyi 1891–1914. X. 1388–1389.

³ Krúdy Zs. 1974: 663.

⁴ Hargitai 1928: 2. Fábri 2000: 653.

ember, bozontos hajjal és szakállal.⁵ Ilyen lehetett, továbbá 48-as érzelmű és vörösbort kedvelő. Alakja Krúdynál máskor nem kapott ennyire jelentős szerepet. Viszont Krúdy több kisebb írásában a saját nevén szerepelt.⁶

Az életrajzi adatok a verssel kapcsolatos több körülményre is rávilágítanak. A felsőmocsoládi születés máris érthetővé teszi, hogy a keltezés helyszínéül Pongrácz miért használta Somogyot. Önmagát a nevével is kifejező lap, a Szabadság, illetve a Repülő Lapok szerkesztőjeként az igazmondás elkötelezettjének tartva, aki szavaiért még fogházba is került, írói álnevével is jelezni akart. Mégpedig azt, hogy számára Caius Cassius Longinus (Kr. e. 87?–42.) római republikánus politikus, a Julius Caesar elleni merénylet főszervezőjének bátorsága, kiállása a mérvadó. Idézett versében ugyan nem található a hatalom jogi normába ütköző sort, ám kétségtelen, hogy korának valós változásaira mutatott rá.

Polgári, értelmiségi közegekből származó szerzőknek a népi társadalom egyes rétegeiről alkotott versei nem ismeretlenek a néprajztudomány számára. Értéküket az adja, hogy számos pontos megfigyelésen alapulnak.⁷ A népi verselőkhöz képest a műköltők formai és kifejezőmódbeli gazdagsággal, szélesebb látókörrrel, nagyobb absztraháló képességgel rendelkeznek.⁸ Mindez a műköltészet alakjának, Pongrácz Bélának a versében is megmutatkozik.

A vers 1885. május 3-án jelent meg, amikor Pongrácz közvetlenül már nem kötődött a *Szabadsághoz* és a megyeszékhelyhez. Ám az előző években jól megismerhette a nagyhirű székesfehérvári vásárok világát, a kereskedők, iparosok, vásárosok életét, a vásári nép körülményeit, viszonyait. Ugyanis a *Szabadság* szerkesztősége a Vásártér szelétől mindössze 100-150 m-re esett. Az újságírók pedig több okból is szívesen keresték fel a látványos sokadalmakat. Így hírekért, témáért, beszélgetésért, ételért-italért, szórakozásképpen. A költemény az alcím szerint a székesfehérvári iparosokhoz, kereskedőkhöz szól, ám meglepő módon még sincs említés benne a helyi vásárokról. A megyében másutt, más helységekből megtartott vásárokkal, búcsúkkal összefüggésben kerül felidézésre az, hogy az elmúlt évtizedek alatt mi minden változott. Talán azért is, mert így még inkább érezhető a különbség, még keserűbb a fekete leves.

A MAGYARORSZÁGI VÁSÁROK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI SZEREPE

A magyarországi vásárok virágkorának az 1848–49. évi szabadságharcot követő önkényuralom utáni időszakot lehet tekinteni. A vásárok, az árucserre szervezett, intézményesült formái ekkorra, az idők folyamán differenciálódtak. A 19. század második felében nagy forgalmat bonyolítottak le az *állat-* valamint az *iparcikk-* vagy *kirakodóvásárok*. Az utóbbiak főleg a kézművesek, iparosok jobbára maguk gyártotta termékeinek

⁵ Krúdy Gy. 1956: 91, 95, 116–128, 123–125.

⁶ Krúdy Gy. 1967: 107, 177, 290, 369.

⁷ Viga 2008: 129–130.

⁸ Ujváry 1980: 530.

az eladására szolgáltak. A *búcsúvásárok* egyes települések templombúcsújának ünnepén vagy a búcsújáró helyek búcsúnapján tartott, főleg kirakodóvásárok voltak. Megkülönböztették a *heti vásárokat* és az *országos vásárokat*. A heti vásárokat a hét egy vagy két napján tartották, élelmiszerekre és háztartási cikkekre. Az országos vásárokat évenként néhányszor, pár napra, sokféle árura rendezték.⁹ Fénykorukban a vásárok döntő szerepet tölthettek be az árucserében. A termelők főleg oda hordták mindazt, amit eladni akartak, a vásárlók pedig jórészt ott szerezték be szükségletüket. Mindezeket túl a vásárok számos más funkciót is betöltöttek. A vásáros helyek így kiemelkedő (táji vagy országos) jelentőséggel bírtak. Az egyes jeles napokhoz kötődő sokadalmak 2-3 napig is tarthattak.

A vásárok jelentőségét, forgalmát a 19. század utolsó harmadában, végén néhány körülmény jócskán befolyásolta. A kiépült gyáripár addig nem látott mennyiségben kezdte ontani a különböző használati eszközöket, bútorokat, ruhákat, lábbeliket, illetve ezek anyagát. Ráadásul a gépipar és a tömegtermelés következtében gyorsan és olcsón. Egyidejűleg a közlekedés, szállítás is kiépítettebb, rövidebb idejű és kedvezőbb árú lett. A jó utak megépítésével a kocsis-szekeres vásározás könnyebb lett, de ugyanakkor megjelent a vasúti közlekedés-szállítás. Ennek elterjedése mind a személy-, mind az áruszállítás révén szintén meghatározó volt a vásárok életében. A közgazdaságtan ebben az időben a vásárok túlhaladott, anakronisztikus voltáról kezdett beszélni. A vásárok az új körülmények között valóban hanyatlásnak indultak, de nem minden tekintetben. A legnagyobb mértékű visszaesés a kirakodóvásárokon történt. Az állatvásárok forgalmában az I. világháborúig érdemi változás nem mutatkozott. Az állami- és helyhatóságok intézkedéseket hoztak, törekedtek a vásárok hanyatlását megállítani, de ez csak részeredményekkel járt. Az előző századfordulóra mindenki számára nyilvánvaló lett, hogy a hanyatló folyamatot az iparcikk- illetve kirakodóvásárok esetében nem sikerül megállítani.¹⁰

A vásárok jelentősége, szerepük változása jól érzékelhető volt a 19–20. század fordulóján a Fejér megyei sokadalmakban is. Pongrácz Béla verse Fejér megyéből három vásáros és kettő búcsús helyet említ. Nevezetesen Cecét, Bicskét, Sárbogárdot, illetve Bodajkot és Alcsútot. A szomszédos Polgárdi helyett tévesen szerepel a vásárjoggal rendelkező helyek közt Füle. Viszont az akkori megyéből több olyan település nem került említésre, mely rendelkezett ezzel a jogosultsággal. Így mindenekelőtt Székesfehérvár, azután Adony, Csákvár, Dunapentele, Ercsi, Etyek, Érd, Isztimér, Lepsény, Lovasberény, Polgárdi, Sárkeresztúr, Sárosd, Seregélyes, Sósút, Tabajd, Vál,¹¹ tehát sok község is bírt vásárjoggal.

Székesfehérvár törvényhatósági jogú, szabad királyi városban ebben a korban öt alkalommal rendeztek kétnapos (*baromvásár*, illetve *általános vásár*) országos vásárt: *bőjti*, *Szent György napi*, *Szent Iván napi*, *bertalani*, *dömötöri* néven. Ezen kívül minden szerdán és szombaton *hetivásárt*, továbbá szerdán *marhavásárt* tartottak.¹² Az óriási vásárkörzetre, hallatlan forgalomra utalt leírásában Wekerle Sándor (1848–1921), a Székesfehérvárt jól ismerő, gazdasági ügyekre érzékeny miniszterelnök.

⁹ Dankó 1982: 496–497.; 1991: 645, 664.

¹⁰ Dankó 1991: 650, 663, 667.

¹¹ Számmer 1882: melléklet I–XX.

¹² Számmer 1889: 133.

A székesfehérvári országos vásárokat a Millenium idején ekképpen jellemezte. „A fejevári országos vásárok az e nembeli sokadalmaik legnagyobbjai közé tartoznak. A vásár egészen átalakítja a város képét. A kocsiknak végtelen sora sűrű egymásutánban tölti meg az utcákat, úgy, hogy az utca egyik feléről a másikra alig lehet átmenni. Szébbnél szebb fogatok robogása, gyönyörűbbnél gyönyörűbb lovak vidám szökdelése teszi ezt a végtelen kocsisort érdekessé. A fejevári lóvásár nemcsak a legnagyobbak közé tartozik, hanem az oda piacra vitt lovak jelessége által is kiválik. A bel- és külföldi vevőknek egész serege tódul ide, mert bizton tudja, hogy itt nem egy megye, hanem a lótenyésztés terén előhaladt egész nagy ország rész lovaiban válogathat. A lóvásárokkal egyidejűleg tartott marhavásárok igen élénkek. Ezek sem helyi jellegűek, hanem a helyi és megyebeli tenyésztést és szükségletet nagyban meghaladó fontosságúak. Főleg magyar-fajta marhákat, különösen ökröket sokat hajtanak ide az Alföldről, sőt Erdélyből is.”¹³ A Kiskunságban a 18. századtól számon tartották a híres székesfehérvári vásárokat, ahonnan a vágómarha akkor még főleg Bécsbe került, de a fehérvári nyári vásár göboly és borjú értékesítésében később is fontos helyet töltött be. Az 1890-es években több kiskunsági gazda az augusztusi vásárra 70-80 borjút is felhajtott.¹⁴ 1988-ban a kalotaszegi Kolozsmérán (ma Mera, Románia) még volt alkalmam beszélgetni egy idős férfi adatközlővel, akinek nagyapja emlegette, hogy többször jártak állatokkal a Monarchia idején Székesfehérváron.

Wekerle ekképpen folytatta a vásárokról adott leírását. „Igen élénk szokott lenni az áruvásár is. Alkalmul szolgál ez Székes-Fejevár jó hírnevű iparosainak, hogy legalább a vásárokon ne csak a helyi és megyebeli szükségletek kielégítésére szorítkozzanak, hanem hogy áruikat eladhassák olyanoknak is, a kik távolabb vidékről, más megyéből látogatják az egész Dunán túl híres tavaszi és őszi fejevári vásárokat.”¹⁵

Némileg másképp látta a körülményeket tíz évvel később Dieballa György városi közgazdasági előadó: „Kirakodó vásárok forgalma évről-évre csökken; ennek oka részben a szomszéd községbeni vásárok szaporodása, részben a fővárosi közlekedési eszközök szaporodása; de oka a vásártéren levő árutér minden bírálaton alul való minősége is.”¹⁶

A székesfehérvárral össze sem vethető a megyebeli többi vásár. A különbség már ott megmutatkozik, hogy a Pongrácz versében jelölt három településen csak egy napig tartott az árucseré. Sárbogárdon április 4., június 14., szeptember 15. és november 19. napját magában foglaló héten hétfőn; Bicskén január 25-én, május 3-án, szeptemberben Szent Máté evangélista napján és decemberben Szent Borbála napján; Cecén a fekete vasárnap utáni hétfőn, Lőrinc nap és Miklós nap utáni hétfőn volt a vásár.¹⁷

A sárbogárdinál számottevően kisebb forgalmat bonyolított le a cecei és a bicskei. Itt elég, ha ismertetem a sárbogárdi vásár jellemzőit, melyből a másik kettőre is következtetni lehet. Az 1871-ig mezővárosi, majd nagyközségi jogállású Sárbogárdon az élénk forgalmú vásárokon nem csak a környék lakói, hanem Somogy, Tolna, Veszprém megye,

¹³ Wekerle 1896: 553.

¹⁴ Tálasi 1936: 204.

¹⁵ Wekerle 1896: 553.

¹⁶ Dieballa 1896: 3.

¹⁷ Számmer 1882: melléklet III., V., XX. Számmer 1889: melléklet III., V., XX.

Fejér megye felső járásainak, Székesfehérvár város, Pest és Bács megyének kereskedői, iparosai, őstermelői is megjelentek. A településnek rendkívül fontos volt, hogy a gazdag kereskedők felhozzák áruikat a sárbogárdi vásárookra. Ennek érdekében még a vásárnapokat is hajlandóak voltak felcserélni. A 19–20. század fordulóján a sátrakban árusított rőfös, szabó, kékfestő, gyolcsos, bazáros, díszműáros, rövidáros, kalapos, sapkás, szücs, szűrszabó, csizmadia, cipész, szíjgyártó, lakatos, bádogos, mézesbábos, kötélgyártó, fésűs, késáros, könyvárus, esztergályos, pecsenyesütő. Volt mutatványos és körhinta. Földön áruló volt az asztalos, kádár, teknővájó, szítás, ablakos, kosaras, fazekas, székes, szerszámkészítő, kanalas, drótos, vasáros, kolompár, gyümölcs- és főzelékáros, zöldséges, hagymás, paprikás. Kocsiból kínálták a zöldséget, káposztát, fát, gabonát és egyes gyümölcsöket.¹⁸ Mindezzel együtt a sárbogárdi vásároknak az árugyűjtő és felvásárló szerepe volt a fontosabb, az árueosztó funkció nem volt annyira jelentős.¹⁹

Bodajk, mint búcsújáró hely búcsúin (Pünkösöd, Kisasszonynap, majd Mária nevenapja), illetve Alcsút templomi búcsúján (Jézus Szent Szívének ünnepe) a kirakodóvásárokhöz képest csekély forgalmat bizonyos árusok, meghatározott termékei jelentették. (Például mézeskalácsos, gyertyaöntő, vallásos kiadványok és kegytárgyak árusítói.)

VÁSÁRI ÉLETKÉPEK ÉS A NÉPI JOGGYAKORLAT PONGRÁCZ KÖLTEMÉNYE NYOMÁN

Pongrácz Béla költeménye három versszakból áll. Az elsőben a „boldog idő” tűnik fel, amikor a székesfehérvári iparosok, kereskedők megyéjük vidéki vásárain nagy forgalmat bonyolítottak le, jelentős bevételre tettek szert. A második versszak a jelenről, az 1885 körüli évekről szól, amikor a korábbi vidámságot a kedvtelenség, a nagyobb kockázat, a jóval szerényebb bevétel váltja fel, ráadásul különféle kiadások elszívásával. A harmadik versszak – egy szójátékkal fűszerezetten – a földi élet befejezéséről, a mennyországba, a Megváltó elé kerülésről szól. A versben egy csizmadia beszél egyes szám első személyben. Azokhoz intézi szavait, akikkel a vásárokon találkozhatott, akik hasonlókat élhettek át. Mondhatni helyzetdal a költemény. A versben a kirakodó vásárok hanyatlása annyira egyértelmű, hogy további magyarázat itt nem indokolt. Ám lehet szólni egyes népi jogéleti és néprajzi elemekről.

A versben nyolc olyan momentum található, amely a korabeli jogélethez, részben a népi jogélethez fűződik. Az első versszakban a pénz tárolásának néhány módjáról esik szó. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó vevők az áruk láttán *tárcát* bontanak és zsebükből dagadt *bugyellárist* vesznek ki. Tárcát a módosabbak, az úri osztály tagjai használták. Bőrből készült, több rekesze, nyílása volt, külön a kisebb és a nagyobb bankjegyeknek, külön a fempénzeknek. A bugyellárist a föld népe is hordta. Ez is bőrből készült, zsákszerű formájával aprópénz tárolására szolgált. Idővel, a versben itt említett időszakra, alakja laposabb lett, a *buksza* szinonimájaként is használták. Nem

¹⁸ Farkas 1989: 111–112.

¹⁹ Lukács 2009: 247.

esik szó a versben két további, igen gyakori pénztárolási módról. Egyrészt a nyakban, zsinóron tartott pénzes *zacskóról* vagy *acsokról*, valamint a csizmába rejtett pénzről.

Az árusok vállán nagy *bőrtarisnya* lógott, melybe a kisebb és nagyobb *banknótákat*, vagyis a különböző címletű papír bankjegyeket tették. A sok aprópénz, főleg a *huszas* és *lázsiás*, vagyis az ezüst 20 krajcáros, továbbá a nagyobb méretű, értékű ezüstpénz, főképp a tallér a *kapca*ba került. A kapca itt nem a láb becsavarására szolgáló téglalap alakú vásznat jelenti, hanem az egyik harisnyaféléhez hasonlító hosszú, vastag anyagú pénztartó eszközt. A sok pénz időt igénylő *olvasására*, vagyis számolására ezután otthon, nyugodt körülmények között került sor.

A második versszakban esik szó az 1867-es kiegyezés után mind népszerűbb váltóról, mely az iparosok mellett a parasztságnál is terjedt. A pénz hitelezése esetén kiállított váltó kötelező fizetési ígéretet tartalmazott bizonyos összegre, amit az esedékesség időpontjáig meghatározott helyen kellett a jogosult részére teljesíteni. Magyarországon a váltóról az első jogszabály az 1840. évi XV. tc. volt, melyet az 1876. évi XXVII. tc. követett. A váltó rendszerint hosszúkás alakú papír űrlap volt, melyet tintával töltöttek ki. A pénzt kölcsönző rendszerint kezeset vagy jótállót is megkövetelt. Az iparosoknak az alapanyaghoz (bőr, lemez, posztó, fa vagy más), illetve egyéb kiadásokhoz pénzre volt szükségük, amit többek közt váltó kiállítása esetén kaphattak meg. Ráadásul az 1881. évi XXVI. tc. 7-8. § alapján ezen a kincstár által árusított bélyeget kellett leróni.²⁰ Az ilyen *stemplis váltónál* előfordult, hogy az összegyűjtött több jótálló ellenére a pénztárnok, vagyis a hitelező szervezet, személy nem fizetett. Aki nem jutott hitelhez kénytelen volt napszámba járni, vagyis napszámos jogviszonyt kötni.

Az iparosok, kereskedők áruik vásárba szállítására lovaskocsist, fuvarost fogadtak. A régi jó időben még ketten, később már hárman összeállva, együttesen. Egyes fehérvári iparosok a megyeszékhely, különösen ennek Felsővárosa kocsisai helyett szívesen fordultak valamelyik környékbeli település, így Nádasdladány olcsóbb fuvarosaihoz. A kocsira a hajnali indulás előtti napon tették föl az e célra kialakított, áruval telerakott ládákat. Ezek mérete, trapéz alakja igazodott a kocsi aljának és oldalának formájához. A vásárosok rendszerint állandó fuvarosukkal kötöttek szóbeli megállapodást, jogi értelemben szerződést. A fizetés a nap végeztével történt, melynek teljesítése természetesen az iparosokra, kereskedőkre hárult. A kirakodó vásárok hanyatlásával előfordult, hogy a vásári bevétel a fuvar árát sem fedezte. Pár évtizeddel később, 1922. október 24-én a *Székesfehérvári Friss Újság* első oldalán arról tudósított, hogy a székesfehérvári dömötöri vásáron több vidéki árus, panasza szerint, a gyér forgalom miatt a fuvardíjat sem szerezte meg.

A vásártartás jogosultjának bevétele elsősorban a *helypénz* beszedéséből származott. A több szempont alapján meghatározott helypénzt az eladóktól már a vásár területére érkezéskor, *vásárnyitáskor* szedték. A *helypénzszedő* a határozott személyek közül került ki, neki hiába hivatkozott volna az iparos arra, hogy még semmit nem adott el, nincs bevétele. Fejér vármegye, mint törvényhatóság 1868-ban és 1900-ban adott ki szabályrendeletet a helypénzek tárgyában.²¹

²⁰ Nagy 1906: 133–134.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára IV. 426. b. Szabályrendeleti szám a nyomtatott példányokon sem szerepel. A törvényhatósági bizottság nyilvántartási száma: 225/1868, 170-5506/1900.

A kirakodóvásárookban a leggyakoribb jogellenes cselekmény a *lopás* volt. Az elkövetők igyekeztek kihasználni a nagy forgalmat, az eladók figyelmének megosztását, a kirakott portékák mozdíthatóságát és saját gyorsaságukat, úgy az elkövetési magatartásban, mint a menekülésben.

A versben a csizmadiáéval szomszédos szücs sátrából négy ködmönt lopnak el. Az enyves kezű tolvajt az iparosok rögvést üldözőbe veszik. *Sátorfát*, vagyis a sátor ponyváját kitámasztó rudat, mint erős botot ragadnak a kezükbe, úgy futnak a tettes után. A bűnös azonban meglép, sőt az üldözés okozta felfordulást, figyelmetlenséget kihasználva más elkövetők a csizmadia sátrából öt pár szép, megfejtelt csizmát emelnek el. Általánosságban elmondható, hogy a vásári tolvajok jól jártak, ha üldözőik elől el tudtak menekülni. Ugyanis, ha a nép utolérte őket, akkor kíméletlenül ütötte-verte. Ostorral, szíjjal, bottal, kötéllel, ököllel, ki hogyan tudta. Ilyenkor a vásári nép egy része alkalmi közösséggé alakulva a népi jogszokásnak megfelelően szankciót alkalmazott. Mégpedig a közösségi büntetések közül a verést.²²

A vásár látványosságokkal teli. A költemény második versszaka is egy ilyen, nagyszámú nézőt vonzó eseményről számol be. Déltájt a csendőrök öt, összekötözött kezű, vélhetően egymáshoz fűzött tolvajt kísérnek. Az elkövetők megszegyenítésből a fegyveres örök között kénytelenek vinni a bűnjeleket, az ellopott tárgyakat. Egyikük nyakában az eltulajdonított *sléziai vászon*, vagyis a sziléziai, közepes finomságú, len és pamutfonalból vegyesen szőtt textília látható. Másikuk pedig az ugyancsak híres *milánói selymet* viszi, melynek alapanyagát a milánói tartomány színvonalas selyemhernyó tenyésztése biztosította. Valószínű, hogy ez a delikvens a jogellenesen megszerzett új cipőt még fel sem húzta, hanem talán összekötve, a vállán átvette viszi. A harmadiknak az elemelt, méretes vasfazék nyomja a vállát. A menetet záró tolvaj pedig kényszeredetten, táncolva halad. Az ötödik tolvajról részletesebben nem szól a vers.

A jogtörténeti, néprajzi, népi jogéleti szakirodalom a lopás, esetleg más bűnös cselekmény elkövetőjével szemben alkalmazott megszegyenítő eljárást *kényszerű séta*, *körülvezetés*, *meghordozás* vagy *meghurcolás*²³ néven említi. A középkori jogélet hagyományait idéző kényszerű séta jelen volt az állami szervek és a nép, a közvélemény, a közösségek szankciói között. Vagyis közvélemény-, másképp közösségi büntetés is lehetett. Vásári alkalmazása a valóságban nem csak előfordult olykor-olykor, hanem gyakorlatként élt. A csendőrök általa a speciális és a generális prevenciót egyaránt alkalmazták. Ugyanis a hatalom erőszak-szervezetei a falusi, városi közösségi tereken előszeretettel éltek vele. A 20. század közepéig terjedő csaknem egy évszázad alatt főleg a csendőrök, de esetenként a rendőrök is. A heterogén összetételű vásári nép ilyenkor, akár a versben, szinte közösségként van jelen. A tolvajt egységesen elítélik, és verbálisan (szitokkal, átokkal, gúnnyal) azonnal büntetik. A megszegyenítő büntetés tehát nagy nyilvánosság előtt zajlik, az emberek egy része tevékeny szerepet vállal benne. A tömeges közreműködés pedig azt a tudatot eredményezi, mintha maga a közösség is büntetné a bűnös cselekmény elkövetőjét.

²² Gelencsér 2018: 507.

²³ Vajna 1906-1907. II: 89.; Papp 1948: 76–77.; Gelencsér 1989–1991: 56–58.; 2019: 392, 394.

A versből nem derül ki egyértelműen, hogy a megszegyenítő meghurcolás leghát-só tolvajának kénytelen táncolása pontosan mit jelent. A pórul járt elkövető kínjában, mérgében magát hányva-vetve halad? Vagy így akarja kifejezni, hogy nem bánja a történeteket, nem érdekli a körülötte zajongó nép sem? Netán a csendőrök parancsoltak rá, kényszerítették, hogy táncoljon, afféle menettáncot járjon? Az utóbbi eljárást egyáltalán nem lehet kizárni, sőt valószínű lehetett. A táncra kényszerítés és a táncsal szankcionálás az utóbbi évszázadok során is élt, többféle formában megnyilvánulhatott. Érthető ez a hátrány a táncillemet felrúgókat, az együttélési, közösségi, egyházi szabályokat megsértőket, lehetett oka a szerelem, indítékul szolgálhatott az ellenség megcsúfolása, a bűncselekmény tettesének szenvedés okozása. A szankciót akár személyek, akár közösségek, akár hatalmi szervek kiszabhatták.²⁴ A költeményben a jogsértést elkövető számára egyik szankcióként, megszegyenítésként szabhatták ki a táncot.

A vásár, különösen a sikeres vásár után, az eladók épp úgy, mint a vevők, az otthoniaknak *vásárfiát* vittek. Az ajándék ilyen alkalomból történő megvétele, és a család otthon maradt tagjainak átnyújtása a vásári jogszokások közé tartozott. Főleg a feleség és a gyerek(ek) részesültek benne. Az ajándékozás tárgya lehetett játék, feliratos fakánál, édesség és legfőképpen mézeskalács szív, huszár, baba, olvasó. A költemény szerint az árusok a régi jó időkben, jelentős bevételük tudatában megtömhették zsebüket a mézeskalácsosok mutatós termékeivel, a *mézesbábokkal*.

A néprajzilag figyelemre méltó sorokból a legjellemzőbbeket emlitem. A fuvarra ketten-hárman összeállt *iparosemberek* az adott település *vásárterére* érve a vásári rendszabályok vagy a helyi jogszokások szerint elfoglalták helyüket, lepakoltak, sátrukat felállították. Amikor, különösen 1885 előtt egy-két évtizeddel, vagy ahol nagyobb forgalomra számítottak, oda vitték magukkal segédjüket és/vagy feleségüket. A fentebb említett sárbogárdi vásár leírása érzékelteti, hogy mi mindent árusítottak. A költemény szövege természetesen csak példálózva sorol fel a *partékákból*. Mivel a versben egy csizmadia szólal meg, első helyen a viseleti tárgyakat említi. Köztük is legelől a *kordován csizma* áll, vagyis a finom kecske- vagy juhbőrből készült lábbeli. Benne a felsorolásban a *ködmön* vagy *ködmön*, a szücsök terméke, a juhbőrből előállított ujjas, kabátszerű ruha, aztán a *pruszli*, vagyis mellény, a falvanként változó formájú *kalap* és a *posztó kabát*. Régebbi időkben még járta az életre szóló *cifraszűr*, azaz a nem köznapokon viselt, rátéttel vagy hímzéssel díszített szürszabó munka, továbbá a szűk, hosszúszerű, oldalán rézgombos nadrág, a *rájthuzli*. Az utóbbiak különösen a megye pásztorársadalmában voltak népszerűek. Említésre került a különféle külföldi *vászon* és a suszterek terméke, a *cipő*. A *sapkás* mester elsősorban báránybőr vagy juhbőr *kucsmákat* kínált. Az *úrfélék* számára készült a jól varrott *kaput*, a hosszú, férfi felsőkabát. (Ide kapcsolódóan kell említeni, hogy a hideg időben utazó iparosok magukra szürposztóból varrott *szűrt* vagy birkabőr *bundát* vettek.) A folytatásban a mindennapok használati tárgyai közül három szerepel. A *sajtár* a *bodnár* keze alól kikerült faedény. Aztán a különböző, méretű, domború fenekű, füllel ellátott főzőedény, a kalapált *vasfazék*, más helyi elnevezéssel *üst*, a mezőföldi pásztoroknál *bogrács*. Végül a *kötőfék*, melyet a *kötélgyártó* kenderből a ló kantárjaként készített.

²⁴ Gelencsér 2014: 152.

A tolongó vásárlók főleg a parasztság soraiból kerültek ki. A „rátartós nagy urak” is képviselve voltak. Fejér megye a nagybirtokok hazájának számított. Így vásárolt az uradalmi alkalmazott *kasznár és ispán*. Az előbbi a gazdatiszt, az utóbbi általában alacsonyabb rangú vezető, alkalmazott. Ott vásároltak a községi igazgatást végzők: az első ember, az *öregbíró*, aztán a *nótárius* vagy jegyző, és a sokféle feladatot ellátó segítőjük, a *kisbíró*. A falvak intelligenciáját adó további személyek is megjelentek: a *pap* és a *rektor*, vagyis az iskola első számú tanítója. Mondhatni természetes, hogy *ügyvéd*, *mérnök*, *írnok* is felbukkant, hiszen a polgárosodó társadalomban egyre nagyobb szükség volt rájuk.

A vásároló iparos életéhez hozzá tartozott a jóízű étel és a vidító bor fogyasztása. Kiemeli a szöveg, hogy korábban, az árusítás közepette a borral töltött *csikóbőrös kulacsot* húzták meg. Aztán *vásárurolján* beültek a *pecsenyés sátorba (lacikonyha)*, vagy azt követően az útba eső *csárdába*, egypár pohár borra.

A 19. század utolsó harmadában az ország gazdasági életében, azon belül az ipari termelőtevékenységben és a kereskedelemben bekövetkezett változásokat a különböző tudományterületek, így a néprajz, már bemutatták. A kortársak is érzékelték a folyamatokat, bennük a vásárok, különösen a kirakodóvásárok visszaszorulását. Mindez tükröződik egy korabeli versben, mely a komoly, sokakat egzisztenciálisan érintő témáról szórakoztatóan szól. Szerzője, Pongrácz Béla él a költészet és a hírlapírás eszközeivel: ellentétet állít fel, némelykor túloz, halmozva közöl szakkifejezéseket, különös eseményeket villant fel. A szerény művészi értéket képező vers ugyanakkor jó adalék az árucserre körülményeinek, módosulásainak felidézéséhez, a kor jellegzetes alakjainak, tárgyainak, pillanatainak bemutatásához. Így a néprajzi és a népi jogéleti kutatás számára figyelemre méltó.²⁵

Irodalom

DANKÓ Imre

1982 Vásár. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. 496–504. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1991 A magyar vásárok néprajza. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* 3. *Kézművesség*. 637–703. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DEBRECZENI Kornélia

1992 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Gulyás Pál lexikonjának kiegészítése*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.

DIEBALLA György

1896 Országos vásárok. *Székesfehérvár és Vidéke*. XXIV. március 24. 3.

FÁBRI Anna

2000 „Egykor regényhős voltam...” Az irodalmi kultusz Krúdy Gyula műveiben. *Holmi*. XII. 6. 651–657.

²⁵ Az iparosokkal foglalkozó szépirodalmi művek összefoglalását adta: Győri 1986.

FARKAS Gábor

- 1989 Gazdasági viszonyok. In Farkas Gábor (szerk.): *Sárbogárd város története*. 104–113. Sárbogárd: Sárbogárd Város Tanácsa.

GELENCSÉR József

- 1989–1991 Megszégyenítő büntetések a Káli-medencében. In Lackovits Emőke (szerk.): *Tanulmányok a 125 éve született Sebestyén Gyula emlékére*. 48–60. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.
- 2014 „Őseink szokásait követtük...” (*Jogtörténet, jogi népszokás, művészet*) Székesfehérvár: Vörösmarty Társaság.
- 2018 *Székesfehérvár áldásos árnyékában. Sárkeresztes népi jogélete 1867–1959*. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.
- 2019 *Népi jogélet a Káli-medencében*. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.

GULYÁS Pál

- 1978 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GYŐRI Lajos (vál. és szerk.)

- 1986 *Iparosok, mesterségek, műhelyek*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

HARGITAI István

- 1928 Beszélgetés Krúdy Gyuláról. *A Mai Nap*. V. 269. 2.

KRÚDY Gyula

- 1956 *A vörös postakocsi. Őszi utazás a vörös postakocsin*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- 1967 *Régi pesti históriák. Színes írárok*. Budapest: Magvető Kiadó.

KRÚDY Zsuzsa

- 1974 Édesapámról. *Üzenet*. IV. 660–669.

LUKÁCS László

- 2009 *Sárfőtől Mezőföldig. Táj- és népkutatás Fejér megyében*. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.

NAGY Ferenc

- 1906 *A magyar váltójog kézikönyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra*. Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai Rt.

PAPP László

- 1948 *Vezérfonal a népi jogélet kutatásához*. Budapest: Néptudományi Intézet.

SZÁMMER Imre

- 1882 *Székes Fejérvári Naptár 1882-dik évre*. Székesfehérvár: Számmer Imre Nyomdája.
- 1889 *Székes Fejérvári Naptár 1889-dik évre*. Székesfehérvár: Számmer Imre Nyomdája.

SZÉKELY Dávid

- 1904 *Magyar írók álnevei a múltban és jelenben*. Budapest: Szilágyi Béla kiadása.

SZINNYEI József

- 1891–1914 *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkiadó hivatala.

UJVÁRY Zoltán

- 1980 *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeum.

VAJNA Károly

1906-1907 *Hazai régi büntetések I-II.* Budapest: Lőrincz János „Univers” Könyvnyomdája.

VIGA Gyula

2008 *Miscellanea museologica. II.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.

WEKERLE Sándor

1896 Fejérmegye. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben XIII. Magyarország IV.* 519–576. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

Gelencsér József

Ny. c. egyetemi docens

e-mail: jozsef.gelentser@gmail.com

József Gelencsér

A poem about the decline of traditional fairs

Béla Pongrácz, a journalist in the city of Székesfehérvár (central Hungary) published in 1885 an ironic poem in a local newspaper. In the poem a master shoemaker is speaking: he compares the contemporary handicraft fairs with the ones he had experienced some decades ago (usually not in the county seat), He sadly declares that the turnover of artisans at fairs reduced to a great extent. The poem presents the characteristic figures of fairs, types of merchants and customers as well as the typical scenes and interactions. It evokes folk costumes, manufactures, theft and shaming of thieves. The poem deserves the attention of both researchers of ethnography and everyday legal practice.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Christiane Seydou: Szilamaka és Pullori (fuláni eposz). AKKP – ELTE BTK Történeti Intézet – Mundus Novus Könyvek. Budapest, 2020. 231 p.

Tesfay Sába

Az afrikai eposzok egyik gyöngyszeme, Szilamaka és Pullori története, számos közreműködő értékes munkájának bevonásával jelenhetett meg 2020-ban magyar nyelven. A szájhagyományt Boubakar Tinguidji énekmondó (griot) tanulta a fuláni szájhagyományok szókovácsaitól, őrizte meg és adta elő számos alkalommal, többek közt Christiane Seydou kutató és gyűjtő számára is. A kutató ez-tán franciára fordította, kiegészítette megjegyzéseivel és közreadta, minekután Kun Tibor magyarra fordította. Az eposz mellett a könyvet egyéb magyarító tanulmányok és szövegek is gazdagítják, részben Biernaczky János, fia, Biernaczky Szilárd és Világi Dávid fordításaiban, részben pedig a magyar kiadó közreműködésének köszönhetően.

Az eposz szájhagyomány útján terjedt el Mali területéről Nigerig, és különböző változatokban élt tovább helytől és őrizőtől függően, akik a maguk módján gazdagították, kiegészítették és számos előadásban aktualizálták a hagyományt. Tehát számos változat és több különálló történet adja alapját annak a hagyománynak, amire összességében a Szilamaka és Pullori eposzként utalunk.

Mint minden eposz, Szilamaka és Pullori története is számos forrásból táplálkozik. Történelmi alapját a 18. század végén és a 19. század elején a fuláni főnökök és a bambara királyság közt kialakuló viszályok adják. A két hős személyét viszont nem lehet beazonosítani, ezért inkább kell őket allegorikus hősöknek tekintenünk, akiknek alakja és viselkedése a társadalom tagjai számára modell értékű.

Szilamaka valamely fuláni főnök fiaként jött a napvilágra, és igazságérzete, illetve a fuláni hagyományokban oly nagyra értékelt büszkesége arra vezeti, hogy még fiatalon rabszolgájával, Pullorival lázadást forraljanak a bambara uralkodó ellen: „Ardo Masszina a mi apánk és mi mégis Szanak fizetünk adót. A dolog bizony roppant megalázó!” Hü szolgája, a megbecsült Pullori, akit Szilamaka inkább testvérének, mintsem rabszolgájának tekintett, minden lépésében támogatja őt. Ők ketten kitartásuknak és fegyelmezett viselkedésüknek köszönhetően olyan erők birtokába kerülnek, amivel legyőzhetik az ellenség végtelennek tűnő csapatait. Miközben felveszik a harcot a hatalommal, önmagukkal is meg kell vívniuk a csatát, aminek allegorikus ábrázolása beépül az események folyamába. Szilamaka és Pullori sok ezer ellenséggel végeznek, és legyőzhetetlenek volnának, ha főhősünk meg nem sérti mabóját, bölcs énekmondóját. Ezzel teljes fordulatot vesz a történet, a sértett mabo ugyanis felkeresi Szilamaka ellenségeit és elárulja miként győzhető le gazdája. Szilamakát végül utoléri végzete, de nem közönséges halált hal, hanem rítusok kíséretében egy fiatal fiú végez vele.

Már e rövid összefoglaló is jól példázza, hogy a szereplők és események láncolata számos jelentést hordoznak. Jól kell ismernünk a fuláni szokásokat ahhoz, hogy mindezeknek párhuzamaira rámutathassunk. A jegyzetek és kiegészítő tanulmányok segítenek bennünket eligazodni abban a komplex társadalmi jelentés hálóban, ami sűrítve van jelen a szövegben. Ilyenek a nemes és rabszolgá viszonya, a fuláni büszkeség és mértékletesség ideái, vagy a segítségnyújtásról, nemi szerepekről és talán lehangsúlyosabban az énekmondó (mabo) tisztjéről vallott nézetek.

Nyugat-Afrikában az énekmondók – a franciából átvett szóval griot-k – tevékenységei egészen eltérőek is lehetnek. Egyesek egy-egy uralkodó vagy nemesi család szolgálatában állnak, mások vándor életmódot folytatnak vagy különböző hangszerek ismerői. De mind a szavak mesterei. Gyakran évekig tanulják mesterségüket, mitikus meséket, királyi genealógiákat és eposzokat ismernek meg.

ETHNOGRAPHIA 132/2021. 1. sz.

Számos uralkodói család múltját és összességében Nyugat-Afrika történelmét őrzik. Bár rendszerint másokat szolgálnak, mások adományából élnek, státusuk mégsem lebecsülendő, gyakran utalnak rájuk úgy, mint a társadalmi egyensúly fenntartóira, akiknek szavaiban erő lakozik.

Christiane Seydou bevezetőjében részletesen bemutatja Tinguidjit, az eposzt előadó énekmondót, néhol idézve őt, néhol meg a saját észrevételeit ismertetve, de összességében olyan érzékletesen, hogy megismerhetjük általa, hogyan vélekedik a griot saját társadalmi szerepéről. A „társadalom szemeként” megfigyel, majd lelkiismerete és a társadalmi erkölcsösség szerint azt énekli meg, ami a nyilvánosság elé tárható. A múltat és jelent jól ismeri, azt legjobb tudása szerint őrizi és alakítja is, ily módon – ahogyan a történetben szereplő mabo is – ő is a társadalomnak tartozik felelősséggel.

A mabo – Tinguidji is így nevezi magát – az énekmondók közt egy-egy nemesi család szolgálatában áll, akiknek genealógiáját, múltját őrizi, és akiknek hőstetteit zengi. A dicső múlt megidézése, és a zenei előadás büszkeséggel tölti el gazdját és felszólítja őt arra, hogy e modell értékű képnek megfelelően cselekedjék. Az eposz a közösség számára tölt be hasonló szerepet, azaz egyes hősök tettein keresztül olyan erények és ideológiák rajzolódnak ki, melyek erősítik a közösség kulturális identitását. Szilamaka és Pullori története ez utóbbiba tartozik.

Az elénk tárt történet orális hagyomány, tehát formája és tartalma időről időre változhat, és a griot minden előadásával a jelenbe repíti a hőst és újateremti az események egy-egy láncolatát, a zenei motívumokkal, ismétléssel kihangsúlyoz és elhallgat momentumokat, mintegy újraaktualizálva a történelmet. Az írott változathoz azonban hiányoznak az előadás finom eszközei és a hallgatóságnak tett utalások is. Christiane Seydou, az írott változat „előadója” így aktualizálta az eposzt a mindenkori olvasó számára.

Mára ez a tendencia válik általánossá. A griot-k egy jelentős része már külföldön tanul, és a helyi hagyományok, illetve múlttörödékek számtalan fordításon keresztül nagy tömegek számára válnak elérhetővé eltérő időben és térben, miközben más szájhagyományok nem maradnak fenn. Az eposz – a szájhagyományozott múlt terméke – eltávolodik hallgatóságától és a múlt és jelen idősíkjai közt megszűnik a párbeszéd. Seydou kutatónő által gyűjtött eposz ezért különösen fontos szerepet kap a múlt őrzésében. A gyűjtés, fordítás, feldolgozás és értelmezés nyomán a történet már nem csupán a Maliban élő fulánik identitást erősítő hagyománya, hanem egyetemes emberi értékeket közvetítő szöveg az elnyomás elleni küzdelemről, hősiességről és barátságról.

Ol'ga Bodorová: Hrnčiarstvo v Suchánskej doline (Bodorová, Ol'ga: Fazekasság a Suhavölgyben). Rimavská Sobota, Gemersko – malohontské múzeum, 2019. – Rimaszombat, Gömör – Kishonti Múzeum, 2019. 248 p.

Gecse Annabella

Ol'ga Bodorová majdnem öt évtizede foglalkozik a gömöri fazekasság kutatásával. A pozsonyi egyetem néprajz szakos hallgatójaként járt először Sűvétén, ahol az akkor még aktív Ján Vrbjar fazekasnak feltette a kérdést: mennyi fazekas volt a faluban? „Okrem pána farára a učiteľa, všetci sme boli hrnčiari” – hangzott a válasz. (A tisztelendő úron és a tanítón kívül mindannyian fazekasok voltunk.) Természetesen diplomamunkájának is a sűvétei fazekasság volt a témája, majd 1975-től, amikor a rimaszombati Gömör-Kishonti Múzeum munkatársa lett, az intézmény kerámiagyűjteményének és a témának is egyik legnevesebb kutatójává vált. A gyűjteményi darabok azonosítása, adatolása vezetett arra, hogy a sűvétei kutatást kiterjessze egész Gömör és Kishont fazekasfalvainak területére is. Az 1970-es évek második felében feltáró terepmunkát végzett Susányban, majd az 1980-as években

irányult figyelme ismét a jelen kötetben feldolgozott települések: Susány, Fazekaszsaluzsány, Nagyszuha, Pongyelok (1964 óta a két utóbbi összevont neve Hrnčianska Ves) és Osgyán felé. Az, hogy ezeket a falvakat a fazekasság jellemzői alapján egységnek tekinti, elsősorban az edények formai jegyei alapján megkülönbözteti a Gömör keleti felében fekvő fazekasfalvak termékeitől és Szuha-völgyi fazekasságként azonosítja, már sokéves munkájának eredménye. Saját kutatási eredményeit a szlovák és magyar nyelvű szakirodalom adataival is alátámasztja, ám szemléltetésül kizárólag a rimaszombati múzeum gazdag gyűjteményére épít. Kötetének hat fő fejezetét mellékletként kilenc másik és egy kilencven oldalas képmelléklet egészíti ki. Az első nagy fejezet tulajdonképpen történeti áttekintés, a mintegy negyven gömri fazekasfalva kutatási eredményeinek, a fazekasság virágzása és hanyatlása okainak összegzése. Ugyanebben sorolja fel a szerző pontosan, mely falvak tartoznak a keleti és melyek a nyugati körzethez. Utóbbi kiváló minőségű agyaglelőhelyei a porcelángyártás alapanyagául is szolgáltak – például a következő fejezetben ismertetett pongyeloki kerámia-manufaktúra számára. Ez az egyedülálló, a teljes területen háziiparként élő fazekasság sorából kilógó formáció 1769-ben alakult, amint azt alapítója, Róth Gábor, a kötet mellékletében is közölt levele tanúsítja. A levélben egy olomouc-i mestert hív és kér a manufaktúra beindítására. Az 1812-ig működő (helyét később a kályhás Trajtlér családnak átadó) manufaktúra fenékjegyeit is megtaláljuk a kötetben, nem csupán az azokkal foglalkozó szakirodalmi átvétel, hanem tárgyfotók révén is. A kivételesnek nevezhető termelési forma után a szerző rátér az elterjedtebb háziipari fazekasság sok saját kutatási eredményére épülő bemutatására. Részletesen foglalkozik a többféle, de mindig kiváló minőségű agyag felhasználásával más területeken, többek között Telkibányán, Hollóházán, csakúgy mint az agyagminőség és a belőle előállítható tárgyak összefüggéseivel. A maštinec-i határban bányászott agyag esetében – amelyet leginkább a susányi fazekasok bányásztak – köti össze a megnevezést és az ötféle agyagból jellemzőn készített edény- vagy egyéb tárgytipusokat: homok (a tetőcserep-formákat szórták be vele) – fehér, magas kaolintartalmú (fazekak készítésére) – vörös (tetőcserep készítésére) – vörös földfesték (díszítésre) – barna, „burel” földfesték (díszítésre). Míg az agyag bányászását és előkészítését szemléletes leírásokkal, az edénykészítés folyamatát számos fotóval is érthetővé teszi. Az edények díszítésének leírásában bukkan fel a vidék feltűnő sajátossága: az itteni fazekasok földfestékkel díszítésre ujjukon kívül csak ecsetet használtak, sem az írókát, sem – a közeli Túroc-völgyben erre a célra gyakran használt – a tehénszarvat nem alkalmazták. Ezt követően a szerző edénytipusok szerint mutatja be a készítés menetét. (Arról, hogy az agyag kiváló tulajdonságai miatt itt elsősorban főző- és sütőedényeket készítettek, hitelesen tanúskodik a főzőfazekak gazdag terminológiája.) Az edények jellegzetes, hullámvonalas díszítését is az ujjukkal alakították ki a fazekasok. Ez az elem Gömörnek mind a nyugati, mind a keleti régióját jellemzi, ám míg a keleti területen másféle díszítést, például virágmintát is alkalmaztak, itt ez szinte az egyetlen díszítő motívum volt, olykor apróbb kiegészítésekkel. A Szuha-völgyi fazekasok „védjegyének”, sajátosságának a szerző az edények aljára húzott vékony sávot, vonalat tartja, amelyet a mesterek a díszítés lezárásának szántak. Mesterek szerinti megkülönböztető jegyeket – mivel aktív fazekas már a gyűjtés idején is kevés volt – nem azonosított Bodorová, ám a díszítések néhány jellegzetes eleme sejteti, mely darabokat készítette ugyanaz a kéz. Rendkívül érdekes fejezete a könyvnek az égetésnek szentelt rész. A Szuha-völgy falvaiban számos fazekas dolgozott egyidőben, ez is oka annak, hogy számos kemence is volt. A könyv 64. oldalán egy mai fényképfelvételen jelölte meg a szerző azt a 12 helyszínt, ahol Susányban fazekaskemencét vagy annak nyomát azonosította. Az itteni kemencék 10-12 méter hosszú, úgynevezett bányakemencék (tunelové pece) voltak, elől is-hátuk is nyílással. Egy-egy ilyen kemencében egyszerre 500-700 edényt égettek. Természetesen itt is kétszer, ezek folyamatát és

a mázazást is részletesen magyarázza a szerző. A munkafolyamatok leírásának külön érdekessége egy kézirat részleteinek, elsősorban rajzainak felhasználása, amely a rimaszombati múzeum adattárában található és szerzője ismeretlen. A rajzok és a rövid szövegrészek arra utalnak, hogy a kézirat Kovács Alajos 1893-as munkája a Szuha-völgyi agyagiparról, amelyet Szulovszky János 2006-ban közölt (Szulovszky János 2006: A gömői agyagművesség technológiájának leírása 1893-ból. In Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János szerk.: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest –Veszprém, 167–177.). (A két írás összevetéséből arra lehet következtetni, hogy az két példányban készült, egyik a miskolci Kereskedelmi- és Iparkamara iratai között őrződött meg, a másik talán a szerző hagyatékából, közvetett úton kerülhetett a múzeum gyűjteményébe.) A munkafolyamatok leírása után Bodorová a fazekesedények nevezéktanát rendszerezi. Minden edénytípus esetében tömören, de érthetően írja le az edény funkcióját, tér-és időbeli elterjedését, és ha volt olyan, a készítés folyamatának különlegességét. Az edények többségének megnevezése megegyezik a magyar szaknyelvi kifejezések fordításával, ám a főzőfazekak e vidéken jellemző sokféleségének (pouposedeň – 0,5 – 1 literes, posedeň, jeďinák – kb. 2 literes, babšaník – 3-5 literes, uortňník – 6-15 literes, peňažník – 30 literes, hlaveňík – 30-60 literes) a rendkívül gazdag és kidolgozott magyar terminológiában sincsenek pontos megfelelői. A hagyományos fazekassággal foglalkozó szakasz utolsó része az (elsősorban) Alföld felé irányuló edénykereskedelemmel foglalkozik. Név szerint ismerhetjük meg a fazekasokat, és az összeírásból az is kiderül, hogy „osztották el” egymás között a piacot, ugyanis azt Bodorová visszaemlékezések alapján is rekonstruálni tudta, településekhez személyneveket tudott társítani. A fazekasság utóéletéről is olvashatunk a munka zárásaként: néhány mai fazekas munkásságáról és a fazekasszaluzsányi Šamotka-ról, amelynek falai között 1996-ra egy millió számozott káposztáshordó készült el. Már a melléklet része egy kézirat a susányi fazekasságról, valamint Kresz Mária 1991-ben megjelent, a gömői tűzálló edények alföldi elterjedésével foglalkozó tanulmányának szlovák fordítása, továbbá a fazekasok és adatközlők településük szerint rendszerezett névsora, végül egy nyelvjárási szójegyzék a könyvben előforduló szakkifejezésekből. A kötetet rendkívül igényes fotómelléklet egészíti ki, amely az edénytípusok azonosítását is segíti rövid magyarázó képaláírásaival. A szlovák nyelvű, láthatóan sok évtizedes kutatás eredményeit összegző kötet érdeklődő olvasók és szakemberek figyelmét egyaránt megérdemli. Különösen nagy segítséget jelenthet a magyarországi múzeumi gyűjtemények gömői kerámia-anyagára vonatkozó ismeretek, adatok pontosításában.

Voigt Vilmos: Az európai folklór. Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2015. 322 p.

Smid Bernadett

A bemutatandó könyv szoros ismertetése előtt az olvasó talán elnézi nekem, ha néhány gondolatot megosztok annak kiadás előtti, szóbeli és kézíratos létmódjáról, előzményeiről. Ehhez diákkori emlékeimet hívom segítségül, azokhoz az évekhez kanyarodom vissza, amikor az ELTE BTK Folklore Tanszékén Voigt Vilmos tartotta az *Európa folklórja* című egyetemi órát. A másik kapaszkodómat a szerző és egy kollégájának visszaemlékezései jelentik.

A kötet az *Európa folklórja* című egyetemi tanóra és a doktori órák hangulatát idézi, azoknak is azt a módozatát, amelyek során történeti időrendben került bemutatásra az öreg kontinens. „Európa” annak idején egy integratív tantárgy volt, és ezt a célkitűzést erősíthette a többféle perspektíva együttes használata az órák és a vizsgáztatás során. Mielőtt ezt a kurzust felvették a hallgatók, már bevezetést kaptak a voigti műfajhierarchia fogalmába, hallgatták a *Magyar és összehasonlító folklo-*

risztika műfaji tematikára felfűzött óráit (a líra, hősepika és ballada, mese, kisépikai prózaműfajok kurzusokat). A tetemes olvasmánylista feldolgozása mellett minden egyes előadáson szerepeltek a nélkülözhetetlen, állandó voigti kellékek, segítve a hallgatókban a sokat emlegetett összehasonlító folklorisztika iránti igény felébresztését: az idegen nyelvű hanglemezek felvételei (például fejjönóták, harangozás) két-három kézitáskányi, gondosan válogatott magyar és idegen nyelvű szakkönyv az aktuális óra tematikájának megfelelően. Köztük talán olyanok is, amelyek Budapestben csak egyetlen példányban voltak fellelhetőek, az adott pillanatban épp a tanár úr kézitáskájában. Erre az évek alatt két kézenfekvő magyarázatot találtam, Voigt Vilmosról szóló anekdoták formájában:

Egyrészt tudvalévő, hogy a fiatal korától sokat és sok helyre utazó kutató minden egyes külföldi konferencián beiktatta a legjobb helyi könyvtárak és könyvesboltok tüzetes átböngészését is, és a lehető leglelkesebben invitálta a szellemi kalandra az idegen nyelvű előadások hallgatásában elfáradt kollégáit. Szintén a szakirodalmi apparátushoz kapcsolódóan szeretném feleleveníteni Nagy Ilona anekdotáját, aki Voigt Vilmos 70. születésnapján köszöntőjében idézte fel a *Néprajzi Látóhatárban*, hogy az 1980-as években együtt vettek részt egy szaktudományos konferencián Voigt Vilmossal, Helsinkiben. Hamar kiderült, hogy „Vilmos vasárnapi programja” az lesz, hogy dolgozik az SKS, a Finn Irodalmi Társaság kiváló antropológiai könyvtárában. Ez Nagy Ilona elmondása szerint roppant érdekesnek tűnt, mert az épület vasárnaponként természetesen zárva volt. De Voigt kulcsot kapott, hogy a vasárnapokat se töltsse üresen, hiába. Szabad bejárást nyert a raktárba és a xerox-szobába, korlátlan használattal. Az intellektuális vállalkozáshoz Nagy Ilona is csatlakozott, együtt bújta a katalógust egész nap, és sorra fénymásolták a kurrens külföldi szakirodalmat. Részben így gyűjthették össze évtizedeken át – leginkább műfaji alapon – a legfontosabb vonatkozó európai szakirodalmat.

Voigt Vilmos *Az európai folklór* című könyv előszavában azt írja, hogy ez a kötet ötven év eredménye. Ő maga 1958 és 1963 között járt a budapesti egyetemre. Akkoriban a *Világ népei* órát is hallgatta, amelyet etnológus szakemberek oktattak, de főként Vajda László. Azonban miután Vajda 1956-ban Nyugat-Németországba távozott, a folkloristák feladata lett a tárgy négy féléves oktatása. Voigt Vilmos akkorra már több összehasonlító stúdiumot elvégzett, hallgatott egy kis germanisztikát, skandinavisztikát, finnugrisztikát, baltisztikát, szlavisztikát, keltológiát és ókortudományt is. Mindközben a mediterrán és balkáni népek folklórával is megismerkedett, az egyetemen kis létszámú órákon, eredeti nyelvről fordítottak eposzokat. Évekkel később, Voigt Vilmos már tanszékvezetőként hívott meg magyar szakembereket az etnológiai tárgyak oktatására: Bodrogi Tibort, Boglár Lajost, Sárkány Mihályt és Borsányi Lászlót.

Kijelenthetjük, hogy *Az európai folklór* Voigt Vilmos hosszú évtizedeken átívelő „Európa folklórja” oktatási tapasztalatából nyert szintézise is, és egyúttal nagyra tartott olvasmányainak keretbe foglalása. Már az elején világos volt számára, hogy más feladatot jelent Európa folklórájának összefoglalása, mint Amerika, Ázsia bemutatása, és az anyag teljesen más megközelítésben gondolható át. Az óráin erre kétféle megoldást kínált: regionális-földrajzi vagy történeti rendben haladhattunk. Emlékszem, hogy tulajdonképpen mindegy volt, hogy melyik megoldást választjuk, hiszen a vizsgákon úgyszintén a másik logikai elv alapján faggatta az anyagról a hallgatókat. Kezdetben a regionális rendszert érvényesítette az oktatás során, később pedig a történetit. A könyvben már ezt a tőle megszokott második megoldást választotta, vagyis, hogy a történelem, a „nagy társadalomtörténet” keretében mutassa be az arra érdemesnek talált anyagot.

Ami a kötet konkrét szövegelőzményeit illeti, meg kell említeni a Közgazdasági és Jogi Könyvtár adó *A kultúra világa, A föld országai, A világ népei* című kézikönyv-sorozatát, annak is a Budapestben, 1965-ben megjelent kötetét, amelynek 664–695. oldalán olvasható Voigt Vilmos összefoglalása. Mie-

lőtt valaki friss egyetemi hallgatóként, esetleg szakmán kívüli érdeklődőként elmélyedne *Az európai folklór* című kötetben, előzetes olvasmányként javasolom számára ezt az írást, hiszen a szerző inkább a kézikönyvben mutatja be részletesen, és nem ebben az újonnan megjelent kötetben, hogy a folklór megítélése hogyan változott a különböző korszakokban, és az ő nézőpontja szerint milyen jegyei érvényesíthetők egész Európára. Elméletek széles tárházat adja, és didaktikusabb hangot üt meg, mint az újonnan megjelent könyvében. A kézikönyvben még a földrajzi szemlélet vezérli, az utóbbi évtizedekben azonban ezt a látásmódot felváltotta egy evolucionista társadalomtudományi nézőpont.

Az európai folklór című kötet mitologikus és költői bevezetéssel, Európa eredettörténetével kezdődik, ezt követi egy földrajzi és történeti bevezetés, majd az őskortól az antikvitásig terjedő korszak bemutatása, ezután a társadalmak formái és az ókori folklór problémája kerül terítékre. A legkésőbbi kor, amely szerepel benne, az a középkor, a feudalizmus. Ezt már egyből a jegyzetapparátus, valamint a név-és tárgymutató követi, és a szerző kivételesen nem ad tüzetes bibliográfiát, noha egy későbbi kiadásban remélhetőleg szerepelni fog ez a Voigt Vilmos által igencsak kedvelt műfaj.

Egyébiránt, a szerző leírta a bevezetőben, hogy mire ne számíton az olvasó: „Ebben a könyvben nincs benne az európai népek etnogenezise, az európai történelem, sem társadalomnéprajz.” Nem célja az sem, hogy lexikonként lehessen használni.

Mit tartalmaz mégis, milyen módon olvasható? Felfoghatjuk egy személyes, pikírt humorral megírt kritikai jegyzetek az *Európa folklórja* című egyetemi kurzus olvasmányaihoz, amely legfőként a sokat olvasott diákok számára hasznos. Találhatóak benne viccek, szarkasztikus megjegyzések sokasága. Tolmácsolja a nemzetközi folklorisztika klasszikusainak eredményeit, noha az újabbakat már csak hátul elrejtett jegyzetekben. Megjelenik benne a komparatiztika igénye, az arra való törekvés, ami Voigt mindenkor személyes hitvallása.

Emellett az európai kultúra önmagáról alkotott, korszakonkénti képét is felfedezhetjük benne, civilizációk fel-és letűnésének történetét, belső fejlődésük mitológiai és logikai „olvasatát”, különböző korokban, korszakokban. Jóllehet, hogy a szerző csak a középkorig vállalja a folklór bemutatását, a könyvben megjelenik a későbbi korok adott történeti korszakra vonatkozó gondolkodásmódja, eszmeisége. Például, mivel az emberiség közös vonásainak keresésének gondolata a 17. században indul meg, ezért lehetséges az, hogy például Vico „Scienza nuova”-ja is említésre kerül a könyvben, noha az bevallottan csak a középkorig tárgyalja az európai folklórt. Ezzel kritikára is ösztönöz, bemutatja az egyes értelmezések illékonyágát, vagy ha idealisták vagyunk, mondhatjuk azt is, hogy egyre pontosabb mivoltát. És nemcsak André Leroi-Gourhan példája lehet megfelelő erre. A könyv törekszik a tudományos tévhitek ismertetésére és azok kritikai bemutatására, ennek értelmében tudományelméleti igénnyel is fellép.

Az egyik újra és újra felbukkanó témája a mitológia, a nagy európai mitológiai történetek, szimbólumok, jelképekké formálódott toposzok tárháza is. A szerző sorra veszi, hogy melyek az európai kontinens kultúráját alakító, értelmező, elsőként leíró kultúrák hatásai. Hol gyökereznek a karakterológiák, mikortól számíthatunk első megfogalmazásukra, kitér a mitológiarekonstrukciós elméletekre. (Ehhez lásd például a Dumézilről írott részt.)

A kötet történelemfelfogására jellemző, hogy egyrészt fókuszba állítja az európai gondolkodás történetét, amely összefügg az időfelfogás kérdésével. Egy érzékletes példa lehet erre, hogy vajon mikor merül fel Róma bukása után az a gondolat, hogy az emberek már egy új korban élnek? Olvashatjuk, hogy a 800-ban nagy és szimbolikus pompával császárrá felkent Nagy Károly birodalma már érezhetően egy új érába tartozik, és ebből a gondolatból és felfogásból meghatározott módon merítenek későbbi híres hadvezérek is, például Napóleon. A történetiség szempontjából a másik ki-

tapintható téma a kötetben a történeti gondolkodás fejlődése. Ez a kérdés különös hangsúlyt kap „*A társadalmak formái*” című fejezetben, ahol a szerző a marxizmus alapvető gondolkodásmódját járja körbe. A könyvben kiemelt helyet kap emellett a marxizmus, illetve a leningrádi iskola Olga Fjedenberg, jelesen az ókori kultúra, a szűzsé, a műfaj és a narráció témáinak kapcsán.

Ami a kötet *irodalmi* érzékenységét illeti, felbukkan az önazonosság keresése az irodalomban, a történelem jelképpé formálódásának mozzanata, vagy éppen a néprajzi-folklorisztikai témák megjelenése bármelyik kor irodalmában, például Flaubert *Scalambójának* példáján keresztül. Az irodalom témája a felvonuló történeti korokban eltérő hangsúllyal esik latba a könyvben, a spanyol nyelvű és ófrancia költészettörténeti összefoglalás érezhetően bővebb, aminek oka, hogy a későbbi folklór előfutáráiként tűnnek fel ezeknek a területeknek a korai témái a multikulturális európai területeken.

Annak ellenére, hogy nem a földrajzi szemlélet uralja a kötetet, az olvasót elgondolkoztatja, miben is állhat a *földrajzi* térség fogalma kulturális szempontokkal kiegészítve. Mit jelent a táj mint kulturális élmény? Több helyen fellelhető a könyvben a kulturális kölcsönhatások vagy az etnográfiai kuriózumok témája. A kultúra határainak és a mitikus múlt konstruálásának problémája szintén végigvonul a bemutatásra vállalt korszakokban, továbbá a kötet felhívja a figyelmet mindezek későbbi folklórrá válására, noha magát a folyamatot nem mutatja be részletesen, inkább a különféle toposzok eredetét villantja fel.

A korszakokként eltérő forrásadottságoknak megfelelően változik a folklórtémák bemutatása az egyes fejezetekben. Példának okáért az ókorból a szerző főként állatmeséket említ, sorra veszi az Egyiptomból megtanult ismereteket, leír különféle ünnepeket. Az epikakutatás hangsúlyos területeinek megfelelően kiemelt témaként jelenik meg az eposzok fejlődésmélete. Jóllehet, a társadalmi vetület, a történetek használati köre, érvényességének problémája végig jelen van a kötetben, a szerző némely esetben hiába veti a kérdést, hogy kiknek a körében lehettek népszerűek adott történetek, a nem létező források híján képtelenség részletes választ adni.

Az európai folklór továbbgondolásra ösztönöz. Amihez a szerző kortárs téma lévén nem írt meg, arról jelzi, hogy tudomása van, és érdemes (lenne) vele foglalkozni. Voigt Vilmos a doktori oktatás során ezeknek a kutatását igyekezett érvényesíteni is. Látható, hogy a történeti irányultságú bemutatásokat is végigkísérik a folklorisztika újabb témái. Például a régészeti datálás módszerének ismertetésekor megemlíti, hogy Stonehenge „ma is él”, hol csillagvizsgáló, hol űrrepülőter, hol pedig UFO-tanya lesz belőle. Beszámol arról, hogy a wicca boszorkányok avatása is ott zajlott, Cézár, a szakácsból lett budapesti celeb, egy magyar férfiboszorkány vezetésével. Másik példaként álljon itt a kortárs mitológiák, eredetelméletek említése és cáfolata, amely a mai napi messzire vezet. Emellett a szerző fontosnak tartja a bevándorlók folklórájának vizsgálatát, például a franciaországi arabok, az angliai indiaiak és pakisztániak vagy a németországi törökség kutatását, és megjegyzi, hogy „A folkloristák feladata, hogy figyeljenek erre.”

Amennyiben a közeljövőben megjelenik ennek a kötetnek a későbbi korokkal kiegészített változata, remélhetőleg ismételt korrektúrával valósul meg, hiszen a földrajzi nevek helyesírását is jó lett volna egységesíteni, illetve formai szempontból zavaró, hogy a félkövérrel szedett szövegrészek a tartalomjegyzékben alfejezetekké váltak, a kötet struktúrájától idegen módon.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a könyv egy esszéstílusban megírt, üdítő egyetemi jegyzet. Nem teszi merevvé jegyzetek sokasága, mint más szaktudományos művek esetében, inkább több évnnyi olvasás és értelmezés élménye tükröződik benne. Ez a könyv egy „kaland”, és bizonyos szempontból olyan, mint egy mesekezdet: „Hol volt, hol nem volt”. Most éppen nincsen, de talán a közeljövőben újra kezébe veheti az olvasó, egy másik kiadó révén, bővített változatban. Előreláthatólag 2020 őszén, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének jóvoltából.

Bárth János: Jankováci levelek. Jobbágyvagyon és örökösödés a bácskai Jankovácon a XIX. század első felében. MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 2018. 264 p. 8 kép

Homoki-Nagy Mária – Nagy Janka Teodóra

Bárth János: Jankováci levelek könyve a kora újkorban Jankó, Jankószállás, később Jankovác, ma pedig Jánoshalma néven ismert település 18–19. századi történetének a szerzőtől megszokott forrás- és anyagismeret birtokában írott speciális fókuszú, jogi néprajzi szakmonográfiája. A jankováci úriszék sokszáz írott dokumentumából 63 panaszlevelet, hagyatéki leltárt, végrendeletet, osztálylevelet, egyezséglevelet, tanúsítványt közöl, bevezető tanulmányában pedig a jogi néprajz Tárkány Szücs Ernő nevéhez köthető komplex módszerével vizsgálja „a mindennapi népi jogéletet”.

A komplexitás nemcsak a módszertant, de a témaválasztást és a vizsgálati struktúrát is jelenti. A négy nagy fejezet a település- és közösségtörténet szempontjából kronologikusan is legfontosabb csomópontokat és elkülönült színtereket tárgyalja (1. Jankovác és a jankováci uradalom, 2. a jankováci úriszék, 3. a jobbágyvagyon és jobbágygazdaság a gazdálkodás és az életmód rendjében, 4. agrárvárosi társadalom és jobbágyvagyon). Ezek tekintetében szembetűnő, hogy egyrészt nem a klasszikus néprajzi felosztás szerint csoportosítja a szerző a források adatait (tárgyi, szellemi és társadalomnéprajz), hanem a település történetét meghatározó jogállás, gazdasági és szervezeti rend teljességének számbavételére törekszik. Természetesen ennek részét jelenti például a jobbágyvagyon és jobbágygazdaság vizsgálata során az anyagi kultúra bemutatása (például föld- és szőlőművelés, állattartás, a paraszti gazdálkodás eszközei, bútorok, textilek), de a közelítés szemlélete egyértelműen jogi néprajzi: a tárgyi kultúra egyes elemei a jobbágyvagyon részeként, a mindennapi, gyakran nem is tudatosult joggyakorlat tárgyaiként és eszközeiként jelennek meg. E funkcionális megközelítés miatt tárgyal a kötet új, a hagyományos néprajzi monográfiákban nem szereplő kérdéseket is (például: pénzek – heverő pénzek a jobbágycsaládoknál, kölcsönzés és adósság, dologi kamat).

A monográfia egyik legfontosabb értéke az a gazdaság – társadalom – kultúra összefüggésrendszerében alkalmazott dinamikus szemlélet, amely a jogi néprajz komplex módszerének is alapeleme. A szerző például a jobbágyvagyon változásvizsgálatát az agrárvárosi társadalomra is kiterjeszti, vagy a társadalomnéprajz kontextusába helyezve a mobilitás, a nagycsalád és az öröklés kérdését teszi kutatása elsődleges tárgyává. A monografikus közelítés során hangsúlyos a társadalmi mobilitás felmutatása, a nagycsaládnak a jobbágyparasztiok teherviselési stratégiai eszközeként történő definiálása (gazdaság és társadalom összefüggésrendszere), illetve dinamikájának vizsgálata (amelyet a források szintén elsősorban a jogi konfliktusok tükrében öriztek meg).

Az alcímben a szerző külön is nevesíti a két legfontosabbnak tekintett tárgykört: a jobbágyvagyon és az örökösödés kérdését, amelyek a jogi néprajz klasszikus vizsgálati területének számítanak – és amelyek a jogtörténet számára is figyelemre méltó munkává avatják a *Jankováci levelek* kötetet. Az öröklés és a vagyonörökítés, amelyet Bárth János törvény és szokásjog kötelékében vizsgál (például nehézségek, feszültségek, ősi jószág és szerzett jószág, leányöröklés, a leányok kiházásítása, az árvák öröklése), a jobbágygazdaságot, mint örökíthető, adható-vehető vagyont (például egy-egy jobbágygazdaság javai, vagyoni állapota, vagyongyarapítás és vagyontékozlás, az örökíthető jobbágyvagyon alkotóelemei és azok úrbéri kötöttségei, tartozások, adósságok örökítése), továbbá a vagyonörökítés módjait (testamentum, családi egyezség, osztály, peres út, árvereztetés) tárgyaló fejezetek mellett, hogy egy mezőváros életét, társadalmát, a jobbágyok mindennapi életét rajzolják meg, a magánjogtörténet meghatározó kérdéseire is kapcsolódnak.

Jankovác a török hódoltság megszűnését követően született meg: előbb kamarai birtokként élte mindennapjait, majd az Orczy-család tulajdonába került és földesúri hatalom alatt álló mezővárossá

vált. A távolban lévő földesúr, a kamara után a jankováci jobbágyaik közvetlen közelében élő Orczyak a tulajdonukat képező település egyik részét úrbéri telkekre osztották, másik részét allodiális birtokként műveltették meg jobbágyaikkal. Amikor tehát jobbágyvagyonról van szó, ez egyrészt magát az úrbéri telket, másrészt a kertet, a szőlőt – és Jankovác esetében a kenderföldet jelentette.

A legtöbb kérdést az úrbéri telek jogi sorsa vetette fel. A rendi kor tulajdoni viszonyait a kötött tulajdoni rendszer, e kötöttséget pedig egyrészt a földesúri tulajdont meghatározó úrbériség jellemezte. A jobbágyok a külső úrbéri telket használták, gyümölcsöztették, s ezért robottal, kilenceddel és ajándékokkal tartoztak földesuruknak. A belső telken építhették fel házukat, ami saját tulajdonukat képezte. Ezért találkozhatunk mind a jobbágyok végrendeleteiben, mind az osztályos egyezségeken olyan meghatározásokkal, hogy a házat „az apától, a nagyapától örökölt, ősi jószágnak” nevezték, miközben maga a belső telek a földesúr tulajdona maradt. A földesúr tulajdonjoga ugyan nem papírforma volt, hanem a sajátos kötött tulajdon eredménye, de a mezővárosok jobbágyosága nemcsak Jankovácon, hanem a Dél-Alföld más mezővárosaiban is (például Makó, Szentes, Nagykőrös, Cegléd) az úrbéri telket sajátjaként használta – ahogyan erre már Szabó István is felhívta a figyelmet.

Ahhoz, hogy az olvasó is jól értse a 18–19. század jobbágyosságának sajátos tulajdoni-birtokjogi szabályait, Bárh János monográfiájában részletesen bemutatja Jankovác jobbágy-paraszságának rétegződését és mindazon meghatározó ingatlan és ingó dolgokat, amelyek tulajdona és birtokjoga különösen fontos volt. A vagyoni helyzet elemzésénél a szerzők gyakran csak az úrbéri telek jogi helyzetéről szólnak, Bárh János azonban kiváló érzékkel a jankováci szállásföldek használatának, művelési módjának bemutatása mellett a jobbágy szőlők, a kertek, a kenderföldek szerepét is ismerteti egy-egy jobbágháztartásban. Szintén kitér a jobbágy-paraszság vagyoni viszonyaiban különlegesen fontos szereppel bíró állattállományra, továbbá ehhez kapcsolódóan az állattartás és legelőhasználat korabeli gyakorlatára. Mint ismert, a Mária Terézia által kiadott Urbárium pontosan szabályozta, hogy az úrbéri telkek használata mellett milyen legelőhasználati jog illette meg a jobbágyokat. A mindennapokban azonban a földesúr által folyamatosan szűkített területű és használati jogú, gyakran kevésnek bizonyuló legelő sajátos jogi helyzet kialakítására „kényszerítette” a jobbágyokat. Így történt ez Jankovácon is: a jobbágyok a saját vagy a szomszédos földesúrtól árendálták, haszonbérelték a legelőket. Bár tartalmukat tekintve az erről szóló haszonbérleti szerződések nagyon hasonlítottak egymáshoz, mégis a magyar magánjog fejlődéstörténetében fontos szerepet játszottak. Az örökbevallások (adásvételi szerződések) mellett a mindennapi gyakorlatban meghatározóvá váló haszonbérleti szerződések annak is bizonyítékai, hogy a jobbágy-paraszság körében kialakult szokások is jelentős mértékben hozzájárultak a nemesi magánjog egyes jogintézményeinek fejlődéséhez.

Az állatokról és állatkárokról szóló fejezetben a magánjog területének egy másik fontos szeletére is rávilágít a szerző a jankováci jobbágyok állattartási szokásainak ismertetése során. A pásztorok fogadása, megbízása ugyanis egy sajátos szolgálati viszony jogi szabályainak bemutatására lehetőség. A szolgálati szerződések a késő utókort nemcsak arról tudósítják, hogy ki (a mezőváros közössége vagy az egyes nagygazdák), milyen feltétellel (egy évre), milyen fizetéssel és kivel kötött szerződést, hanem arról is, hogy például a számadó juhászt, bérest, kondást milyen kötelezettségek terhelték, milyen felelősséggel tartozott, ha egy állat megbetegedett vagy elkóborolt. Egyben arra is példaként szolgálnak, hogy a mindennapok gyakorlata jelentős mértékben hozzájárult a modern magyar magánjogi dogmatika kialakulásához.

A szerző jó érzékkel és kiváló kutatói tapasztalat birtokban választotta ki azokat a Jankovác népi jogéletét feltáró forrásokat (panaszlevelet, hagyatéki leltárt, végrendeletet, osztálylevelet, egyezséglevelet, tanúsítványt), amelyek az Orczy-birtok jobbágyainak, zselléreinek tényleges vagyoni állapo-

tát, továbbá az örökösödés és öröklés kérdéséhez kapcsolódva a jobbágyárvák, az özvegyasszonyok helyzetét, a gyermektelen öreg jobbágyokkal kötött tartási szerződéseket, a fiúk és a leányok kiházásának gyakorlatát tükrözik. A kutató a forrásanyag feldolgozásának tudományos szempontjain túl céljának tekintette a szélesebb közönséggel is megismertetni a település és közösségének történetét.

Az elmúlt évtizedekben a mezővárosokkal, és ezen belül a jobbágyság birtokviszonyaival foglalkozó monográfiák, hosszabb-rövidebb tanulmányok mind nagyobb számú megjelenése arra is felhívja a figyelmet, hogy a késő rendi magyar jobbágytársadalom vagyoni viszonyainak feltérképezéséhez, a magyar jobbágyság utolsó száz évének történeti, néprajzi és jogtörténeti összegzéséhez elengedhetetlen azon kutatók munkája, akik egy-egy mezőváros jogéletének megrajzolására vállalkoznak – ahogyan Bárh János tette ezt *Jankováci levelek* monográfiájában.

Medgyesy S. Norbert (szerk.): Mária Anya – Mária Anyánk: Szűz Mária élete és alakja a magyar népi Mária-költészetben Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése szerint. Szent István Társulat, Budapest, 2019. 1032 p.

Iancu Laura

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) tudományos munkásságának a középpontjában ugyan az archaikus népi imák kutatása állt, életművét áttekintve azonban jól látható, hogy a Mária-tisztelet vizsgálata a kiemelten fontos témák közé tartozott. A kérdésről írt tanulmányok és a kultusz tárgyi világát bemutató kiállítások mellett erről tanúskodik a nemrég megjelent és az alábbiakban bemutatott, több mint félezer, a Mária-költészet területéről gyűjtött szöveg is.

Medgyesy S. Norbert remek szerkesztői munkájának köszönhetően a kötet minden tekintetben az Erdélyi Zsuzsannától megszokott, a nagy elődhöz méltó formában áll előttünk, tehát az életmű szerves részének tekinthető. A Medgyesy S. és Havas Gyöngyvér által jegyzett bevezető tanulmányokat, képmellékletet, 526 népi Mária-éneket és -szöveget, 208 eredeti felvételt tartalmazó CD-ROM-ot (készítője: Németh István) és több, a gyűjtemény áttekintését könnyítő és segítő mutatót, bibliográfiát tartalmazó kiadvány a néprajz- és népzene-kutatók, az irodalom- és vallástörténészek és a liturgika szakemberi számára is egyedülálló forrástár. Az Erdélyi-hagyatékből összeállított gyűjtemény szövegeinek egy része ponyvanyomtatványokból, a másik nagyobb egység Erdélyi gyűjtéséből, továbbá kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekből származik.

A „Mária-líra”, „Mária-költészet” kapcsán Erdélyi Zsuzsanna azt vallotta, hogy a hagyomány különféle (szóbeli és írott) forrásokban, egyéb vallásos (irodalmi) műfajokkal együtt maradt fenn, és azokkal közös, „ösi gyökérből” fakad. Hangsúlyozta azt is, hogy a „Mária-költészet” sajátos lelkiséget és műveltséget hordoz illetőleg tükröz, aminek a „legfőbb alapja és táptalaja a középkori ferences passió-misztika és a devotio moderna világa”.

A „népi lírai alkotások” tárgya látszólag Mária, Mária (élet)története és népi tisztelete, ám valamilyen szöveg esetében, valamilyen formában jelen van Jézus, és ez sajátos kettőséget eredményez. Az események szereplője Mária, ám szerepe a Jézus-eseményekhez kapcsolódik. Az egymást kronologikus sorrendben követő szövegek között előfordulnak olyanok, ahol Mária valóban főszereplő. Ilyenek például a Mária születésének ígéretéről szóló – bibliai ihletésű – szövegek, Mária találkozása Erzsébettel, a szintén bibliai ihletésű népi átköltések több szövegtípusa (Mária-síralmak, Mária-síralmak Jézus szenvedő tagjairól, a Pietà-síralmak, a Maria Advocata-énekek). Ide sorolhatóak az apokrif- vagy ősevangéliumokra visszavezethető szövegek Mária szüleiről (Anna és Joachim), továbbá: Mária bemutatása a templomban, Mária menyegzője, a Mária-bölcsődalok, a Mária-altatók, a

„Mária-temetése” paraliturgikus- és népi rítus-szövegek, az úgynevezett Szűz Mária Testamentoma kezdetű szövegek, ahol azt látjuk tehát, hogy Mária alakjára esik a hangsúly. Vannak olyan szövegek, ahol Mária és Jézus szerepe szétválaszthatatlan, például a szeplőtelen fogantatásról, a Jézus megtestesüléséről és születéséről szóló énekek esetében. Az ilyen típusú szövegek némelyikében, mintegy harmadik tényezőként, egy-egy dogma is megjelenik, például Mária menybevétele és megkoronázása esetében. Ugyancsak szétválaszthatatlanok a szereplők a Jézus szenvedéstörténetét megjelenítő énekszövegekben. Vannak végül olyan szövegek, ahol a dráma, a színjáték dominál (például: karácsonyi szokások, a szálláskeresés, a Szentcsalád-járás szövegei), ahol a szereplők száma nagyobb, a hangsúlyok eltérőek, a fókusz nem Mária alakjára esik. Végül, a kötetben is utolsóként felsorakozó „nemzeti” Mária-énekeket találjuk, ahol a magyar történelem eseményeibe ágyazott Mária-tisztelet ihletette énekszövegekben a „Magyarok Nagyasszonya” jelenik meg.

Az egyház viszonya a népi vallásossághoz, annak „(vad)hajtásaihoz” (lásd az itt bemutatott kötet anyaga) változó volt. Ma már tisztábban látható az is, hogy az elutasító, tiltó magatartás, az „erőteljes keresztényiesítés” mögött nem egy esetben kényszerűség, nyomás állt (például a felvilágosodás korában), más esetekben pedig eszmetörténeti, történeti körülmények erőteljes hatásával kell számolni. Mindazonáltal nem hallgatható el az sem, hogy a teológusok, a római katolikus papok között mindig akadt olyan személy, aki – ahogyan egyik cikkében Alszegey Zoltán teológus írta – „a vádlottak padján” állt, aki nem pusztán észrevette, de el is ismerte a népi vallásosság egyedülálló értékeit. Legutóbb Szent II. János Pál fogalmazott úgy, hogy a népi jámborság „a Szentlélek műve”.

Erdélyi Zsuzsanna posztumusz kötetének anyaga, mint ahogyan Erdélyi néprajzi munkássága egészében is, világossá teszi, hogy a teológia és a vallásosság, a teológia és a népi vallásosság kapcsolata nem szűkíthető – leegyszerűsítve – az elmélet és gyakorlat, a dogma/tan és a rítus/szokás stb. kérdéskörére, a kettő egymáshoz való viszonya sokkal bonyolultabb. A magyar néprajz tudományos naprakészségét mutatja, hogy ennek a problematikának Schwartz Elemér (1890–1962) és mások személyében már az 1930-as években voltak szószólói és kutatói. Bár a vallási sokféleség, a vallási szinkretizmus a téma más szempontú megközelítését kívánja meg, az egyénre, kisközösségekre, etnikumokra, nemzetre egyenként és mindezekre együttesen is összpontosító néprajzi vizsgálatok folytatása ma is kívánatos, hiszen – emberközpontú módszerei révén – a témához pótolhatatlan adatokkal tud hozzájárulni.

Bednárík János (szerk.): A csodatévő tölgy őrzői. Trinitárius kéziratok a 18. századi Makkosmáriáról. Budakeszi, Budakeszi Helytörténeti Egyesület, 2018. 155 p.

Mohay Tamás

Makkosmária néhány évtized óta a budai zöldövezet egyik ismert kirándulóhelye, fél óras könnyű sétára a Normafától. A rét az erdei templom mellett családok, iskolai csoportok, fiatalok és idősök felüdülésének kedvelt helye. Az ide látogató azonban az 1930-as évekig egy már 100-150 éve romosodó épületegyüttessel találkozhatott. Nem lehet csodálni, hogy nemzedékeken keresztül alig, vagy csak lappangva élt a II. József uralkodását megelőző korszak emlékezete, amikor itt virágzó Mária-kegyhely működött sok csodás gyógyulással, bűcsújárásokkal, egyre gyarapodó szerzetesházzal.

Bednárík János és Bednárík György valamint segítőtársaik munkájának eredményeképpen most egy évszázadokig kéziratban őrzött művel ismerkedhet meg a szakmai és -nagyközönség. A kegyhelyet gondozó, a „kalapos király” által 1784-ben feloszlott trinitárius szerzetesrend másodvirágzását nálunk a 18. század közepén élte. A makkosmáriai rendházban 1748–1782 között *Historia Domust*

vezettek, ahhoz kapcsolatosan pedig egy tömör *Protocollumban* rögzítették a Szűz Mária közbenjárásának köszönhető csodás gyógyulásokat. 1778-ban pedig egy buzgó szerzetes egy gondosan megfogalmazott mirákulumos könyvet állított össze *Parthenium nemus* („Szűzi liget”) címmel. Nem lehet véletlen ez az időpont: egy évvel korábban alapította meg Mária Terézia a székesfehérvári egyházmegyét, ahová az addig Veszprémhez tartozó Budakeszit is átsorolták, és alighanem szükségesnek mutatkozott hitelesen tájékoztatni az első püspököt (neki szól az ajánlás is). Akkor még aligha gondolta bárki, hogy a rend élete már csak néhány évig tarthat.

A kötetet szerkesztő és a német szövegrészeket fordító Bednárík János a bevezető tanulmányában röviden összefoglalja a kéziratok jelentőségét és elhelyezi őket a barokk kori vallásosság egyház- és kultusztörténetében. A néprajzkutató–történész kutató kiválóan tájékozott a levéltári forrásokban és a helytörténetben is, érzékeny a részletekre, és képes bemutatni az átfogó folyamatokat is. Noha a mirákulumirodalom jól ismert, Tüskés Gábor 1993-ban megjelent monográfiája pedig már foglalkozott a most közreadott kéziratokkal is, ritkaság, hogy ugyanazon időből áll rendelkezésre egy folyamatosan vezetett feljegyzéssorozat, és mellette egy kiadásra előkészített, ám nyomdáig mégsem jutott könyv.

A kegyhely története 1731-ig nyúlik vissza: ekkor jelent meg a budakeszi erdőben egy tölgyfán a szenvedő Krisztus arca egy tizenhét éves fiúnak, aki aztán a súlyos betegségéből felgyógyulva hamarosan egy drágán megvásárolt Mária-képet függesztett a fára. A jelenés és az első csodák püspöki kivizsgálását és jóváhagyását követően a kultusz 1737-től válhatott a legálissá és széles körűvé. Tíz év múltán a megélenkült zarándokok kezelését a helyi plébános már nem tudta ellátni, így a terület birtokosai, a Zichyek 1748-ban a trinitáriusokra bízták a búcsújáráshely gondozását, és adományokkal folyamatosan biztosították annak anyagi alapjait is (ugyanők alapozták meg az óbudai Kiscell kultuszát is). Az első fakápolna után így épülhetett meg az 1768-ban felszentelt templom. A tanulmányból megismerhetjük a fiatalember, Johann Traub családtörténetét, amelynek érdekessége, hogy „első generációs” német bevándorlók voltak, akik az első sikertelen kísérlet után hamarosan hazamentek, de tíz év után mégis visszatértek Budakeszire. Nem csodálható, hogy a legtöbb zarándokcsoportot a Buda-környék sok német-sváb lakosságú faluja adta (Torbágy, Törökbálint, Hidegkút, Perbál, Zsámbék, Etyek), akik mellett nagy számban jelentek meg Budáról, a Gerecse falvaiból (Bajna, Epöl, Tardos), a Jászságból, a Tápió és a Galga mentéről, de a felsorolásokban Komárom, Kecskemét, Csongrád, Szeged és Versec (!) is feltűnik. Gellér Dávid ezekről a helységekről és az oda kapcsolódó elbeszélésekről térképábrát szerkesztett, ugyancsak az ő munkája a történetek áttekinthető táblázatba foglalása is.

36 év csodás gyógyulásainak történetei sorakoznak egymás mellett, 62 az egyikben, 60 a másikban, a kettő közös metszete 20 eset. Ahogy azt nagyon sok más helyről ismerhetjük: Szűz Mária közbenjárása életeket ment meg, sántákat, süketeket, vakokat, némákat és bénákat, sorvadásban szenvedőket és más betegeket gyógyít meg, elmulasztja az epilepsziát, megsegíti a szülő asszonyokat, elúzi a lázat, és megmenti a kínvallatástól az ártatlant. A fogadalmait teljesítők, a reménykedők és hálaadóik főként a társadalom alsó-középrétegeiből vonulnak fel (például budai hajós, Pest megyei hajdú, kovács, gazda, tehénpásztor, kőműves, „szolgasorban tengődő”), noha a nevek mellett gyakoribb a puszta helységnevén, mint a foglalkozás. Az elbeszéltek esetek mind a püspöki jóváhagyás utániak, vagyis ezeket már nem vetették alá hivatalos egyházi vizsgálatnak.

A nagyobb részben latin nyelvű kéziratokat a néprajzkutató szerkesztő latintanár édesapja fordította. Ő pontosan számot ad fordítási elveiről, arról, ahogy igyekezett megtalálni és visszaadni az eltérő műfajok nyelvhasználatának jellegzetességeit. Barokkos ízű, ám mégsem zavaróan historizáló

szövegeket alkotott meg. Nem volt könnyű dolga; a háztörténet száraz eseménytörténet, a *Parthenium* szerzetes szerzője viszont láthatóan a magasabb műveltségűekre gondolt, amikor írását számos alkalommal tarkította ókori történeti és mitológiai utalásokkal, hasonlatokkal, és nem fukarkodott a lelkipásztori tanulságokkal sem. A történetek – különösen az írói igénnyel megkomponált, a gyógyulások típusai szerint csokrokba rendezett *Parthenium* esetében – élvezetes olvasmányként is kézbe vehetők, és természetesen kiváló forrásul szolgálnak a kegyességtörténet, az orvostörténet, a mentalitástörténet iránt érdeklődők számára, sőt akár a mindenkori csodákra fogékony hívők számára is. A recenzens kiemelheti a kötet gazdag illusztrációs anyagát (korrekt képjegyzékkel), a gondos jegyzetelést és az informatív, külön keretekbe foglalt lexikoncímszó-szerű kiegészítéseket. Az igényes, a szokottnál mozgalmasabb tördelés alighanem a népszerűsítő célzatok szolgálatában született meg. A könyv egy stabil értéktudatú helyi közösség, a Budakeszi Helytörténeti Egyesület és a tudomány embereinek együttes munkája, aminek eredményeképp a munka 2017-ben a Budakeszi Értéktárba is bekerülhetett. Ennek honlapján online érhető el a nyomtatott változatot kiegészítő csatolmány, a kéziratok hasonmása és latin/német nyelvű átiratok.

Fejős Zoltán: Amerikai magyar műtermi fényképezés az 1880-as évektől a második világháborúig. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2020. (KépTár) 150 p.

Deák Nóra

Közösségi képes album és adattár jelent meg a Néprajzi Múzeum KépTár sorozatában. A „helyszín”: az Egyesült Államok magyar telep(ülés)ei, az időszak: nagyjából 1880–1945 között. Fejős Zoltán ezúttal azt mutatja meg, hogy az „Amerika-képek” hogyan szolgálták az amerikai-magyar közösségeket a tengerentúlon és az óhazában. Öröm kézbe venni a minőségi papírra nyomott, igényes kivitelű, profin szerkesztett gazdag és változatos tartalmú kötetet.

Amikor 2017-ben egy három hónapos amerikai kutatómunkára készültem az Amerikai Magyar Alapítvány Örökség Központjába New Brunswick, New Jersey államban, utazásom előtt egyoldalas „kis névsort” kaptam Fejős Zoltántól, melyen a szerinte legfontosabb amerikai magyar fényképezés és műtermek/stúdiók/üzletek neve szerepelt. „Bármilyen adat, dokumentum, pláne kép jöhet!” – szólt a nem szó szerinti szűkszavú, ám sokatmondó instrukció.

Ez csak egy „forrás” Fejős Zoltán repertoárjában: kitarató gyűjtő- és kutatómunkájának eredménye – részeredménye, tehetjük hozzá – a „fotóskötet”. Terepmunka Szendrón a Pedellus (Amerikás) Házban, számos nemzetközi és hazai internetes árverés, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) emigrációs sajtójának kibányászása, leszámazottak felkutatása, internetes genealógiai adatbázisok, utaslistákat és anyakönyveket tartalmazó digitális szolgáltatások: alapos, aprólékos gyűjtőmunka, és még ráadásul alapkutatás a javából! 96 fényképész és/vagy műterem adatait sikerült megtalálnia és közreadnia, ennyit tartalmaz a kötetben szereplő 16 oldalnyi Adattár, azaz a Névlexikon és műhelykataszter. Ez még akkor sem lenne egyszerű és könnyű, hogyha (világ)híres fotóművészekről volna szó. De ez nem így van, épp ellenkezőleg: legtöbbször épp azért van kevés adat róluk, mert a kamera másik oldalán állva névtelenek és láthatatlannok maradtak. Arcukat legtöbbször újsághirdetésekből és amerikai-magyar szervezetek jubileumi emlékköteteinek, albumainak hirdetéseiből ismerhetjük meg, ahogy műtermeik címe is sokszor onnan derül ki, vagy ritkábban – legalábbis ez a recenzens benyomása – a fényképész szignójából. A fényképezés arcképeinek, hirdetéseinek forrásait (54. o.) böngészve előfordul még útlevelekép és (leszámazotti) magángyűjtemény is.

A bevezető tanulmány a kivándorolt és ide-oda vándorló fényképészek alakját, az amerikai társadalomban és a magyar közösség(ek)ben betöltött szerepüket, munkásságukat is felrajzolja: nyomon követhetjük az egyes mesterek megérkezését, küzdelmét a beilleszkedésért, sorsuk alakulását a rendelkezésre álló források tükrében. Akadnak köztük alkalmi fényképészek, ám többségük hivatásszerűen űzte a szakmát, és akár több magyarulta közösségben is nyújtott fényképészeti szolgáltatásokat. Négy alak kiemelkedik a tömegből: róluk, életútjukról mint „négy eshetőség”-ről, részletesebb leírást olvashatunk. Ezek a fényképészek mindannyian a(z ottani és az óhazai) közösség-szolgálat miatt voltak/lehettek fontosak. Szívfájdító, hogy milyen kevés dokumentum maradt meg Tőlük és Róluk, és azt is milyen körülményes összevadászni. Talán ezeket azért még őrzik a családi fényképalbumok, egy-egy fotó a felmenőkről bekeretezve talán ott áll a vitrinben vagy díszhelyen a falon. A Fotóhasználat, fényképezési szokások fejezetből az is kiderül, hogy milyen jellegzetes témákat, alkalmakat örökítettek meg, mik voltak a jellegzetes műfajok, amelyek például az egyesületi élet szempontjából voltak különlegesek. A 28 oldalnyi bevezető tanulmányt, és a kötet végén szereplő angol nyelvű összefoglalást bőséges jegyzetapparátus, a fényképészek arcképeinek és hirdetéseinek forrásai, irodalomjegyzék, valamint a gyűjtemények és források felsorolása egészíti ki és teszi teljessé.

Ha szemügyre vesszük azokat a gyűjteményeket, amelyek a megmaradt és fellelt fényképek forrásaiul szolgálnak (58. o.), a magyar és amerikai magángyűjteményektől kezdve magyarországi és egyesült államokbeli közgyűjteményekig terjedő széles és változatos skálát láthatunk. Ez utóbbin belül pedig levéltárakban és könyvtárakban szunnyadó hagyatékok, helytörténeti gyűjtemények, múzeumok, egyházi és történeti táruk Óperencián innen és túl sorakoznak a kötet lapjain. A szerző fő törekvése ugyanis az volt, hogy az azonosítható magyar-amerikás műtermi fotókat a felszínre hozza, feltérképezze, abból válogasson, hogy amit és amennyit csak lehet, közöljön belőle.

Maga a Katalógus, amely a kötet több, mint a felét teszi ki, 120 számozott felvételt tartalmaz 87 oldalon, az alábbi csoportosításban: portrék, egész alakos portré, esküvő-házaspár, szülők és gyerekek, testületek-csoportok, épületek-helyiségek. Majd a korábban bemutatott 4 egykori fényképész/fényképészeti műterem beazonosítható és beazonosított, még fellelhető és fellelt képanyagának rekonstrukcióját követően ízelítőt kapunk úgynevezett jelzetlen képekből is. A képekről sok esetben – kivétel persze akad, pl. Thury Ilona színésznő – névtelen, ismeretlen alakok néznek a kamerába, vagyis ránk, kései nézőkre. A családtagoknak, a közösség tagjainak nem voltak ismeretlenek, ám ha nem szerepel név a kép verzóján, akkor nem marad fenn a nevük. A kötet egyik erénye, és a szerző szokásos alaposágára jellemző, hogy a fényképészek adatolása, életútjának követése mellett utána jár az ismeretlen fotóalanyoknak is: ahol bármi apró nyom felmerül, beazonosítja a személyeket és megadja az adatbázisokból kiolvasható életrajzi, kivándorlási – és adott esetben a visszavándorlási – mozaikdarabkákat (lásd például 17. kép 74–75. oldalon, 20. kép a 78. oldalon, 24. kép a 80–81. oldalon, 31. kép a 86. oldalon, 111. kép a 140. oldalon, 114. kép a 143. oldalon, 120. kép a 146–147. oldalon). Ugyanígy kiegészítő magyarázatot fűz és/vagy újságcikket idéz a megörökített eseményekhez és testületekhez is. Ebből adódóan több helyen korábbi közlés is szerepel a képaláírásoknál.

S hogy a terepen lévő kutató milyen kihívásokkal szembesül(t)? Az egykori magyar negyedek – Bridgeporttól Clevelanden és New Brunswickon át New Yorkig és South Bethlehemig – üzletestül-műhelyestül-éttermestül mára szinte teljesen eltűntek, illetve átalakultak. Amik még megmaradtak: az intézmények, templomok, gyülekezetek, egyesületek, klubok, egy-két múzeum és könyvtár mutatóba. A helybeliek még eljárnak a templomba magyar nyelvű szentmisére vagy istentiszteletre, és megszervezik az éves magyar fesztivált, de sajnos már nem is emlékeznek az egykori műtermekre és fényképészekre. Ha ezeknek a nyomait ma már nem is lehet fellelni, a képek között akad olyan,

amely ismerős helyszínt ábrázol: például New Brunswickon (New Jersey államban) a szivargyár, amely az adott időszakban számtalan magyar nőnek adott munkát, átalakított funkcióban ugyan, de ma is áll a Somerset Street-en (112. kép, 141. o.). Az archívumok, gyűjtemények mostohagyerek-ként kezelik a fényképeket, sok helyen nincsenek külön nyilvántartásban, pláne nem feldolgozva. Tisztelet a kivételnek, ilyen pl. a Fairfield Museum and History Center Connecticut államban.

A kötet a tömeges gazdasági kivándorlásnak egy olyan oldalát mutatja meg, amiről eddig keveset lehetett tudni. Fejős Zoltán könyve bizonyíték arra, hogy „egy elsüllyedt világ emlékezetét” (7. o.) érdemes megőrizni, és így is érdemes megőrizni: albumba gyűjteni a kivándorlás szereplőit. S bár a kötet már a fényképezés tömeges elterjedésére eső korszakot – és térséget – ölel fel, a fényképezés kiléte mégis jelentős tényezőnek mondható és tekinthető: hirdették a műtermeiket és szolgáltatásaikat, szignóval látták el a fényképeiket. A mozaik egyes darabjaiból kirajzolódik az emigráció egy szeletének a képe előttünk. Ám a kép még így sem teljes... terjedelmi okokból számtalan jelöletlen fotó kimaradt a kötetből, mint ahogy további fényképezés adatai bukkan(hat)nak elő a forrásokból, vagy újabb fotódokumentumok kerülhetnek elő családi hagyatékokból, intézmények archívumaiból. A téma – és a kötet – tehát feltétlenül folytatást sejtet és kíván!

Schleicher Vera: Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2018. 386 p.

Tóth Arnold

A könyv Schleicher Vera ELTE Európai Etnológia doktori iskolájában megvédett PhD disszertációjának szerkesztett változata. A Balaton térségében lezajlott változások vizsgálatára vállalkozó munka újszerű szempontok alapján elemzi a különböző műveltségű társadalmi csoportok közötti kulturális interakciókat, a turizmus kihívásait mind a helyben élő őslakosság, mind az állandó és alkalmi nyaralónépesség szempontjából mérlegelve. A kötet alapját egy több mint tízéves kutatómunka jelenti. Ennek egyik eleme a magyar néprajztudomány utóbbi két évtizedének eredményes és példaértékű fejezete: a 2000-es években az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága (VEAB) Néprajzi Munkabizottságának keretében, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum intézményi-szervezeti hátterére is támaszkodva zajlott a *Jankó János nyomában – Balaton az ezredfordulón* című kutatás. A 2004–2009 között az OTKA által is támogatott, Gráfik Imre szakmai vezetésével zajló projekt során 38 településen 240 napnyi terepmunkát végzett a tucatnyi szakemberről álló interdiszciplináris kutatócsoport. A kortárs jelenségek dokumentálására szolgáló, jelszóval látogatható adatbázis (balatonkutatas.hu) forrásanyaga mellett Schleicher Vera könyvének számos kérdésfelvetése és komplex megközelítése is e kutatás eredményeiben gyökerezik.

A Balaton térségébe áramló turizmus a 18. század eleje óta formálja a tó környezetét és társadalmát. A kötet az őslakosság szempontjából legnagyobb jelentőségűnek bizonyult középső százötven évet elemzi, a korszakban formálódó kulturális kölcsönhatások szempontjából. A számokban, statisztikai, település- és népességföldrajzi adatokban is markánsan megragadható változás mindeddig nem képezte történeti, társadalomtörténeti, etnográfiai vagy kulturális antropológiai vizsgálatok tárgyát. A Balaton térségének tudományos kutatása az 1880-as években kezdődött, földrajzi és természettudományos indíttatásból, melynek legnagyobb hatású szintéziseit Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő írták meg a 20. század első harmadában. Előzménye az országismertető statisztikai irodalom, Bél Mátyás Veszprém, Somogy és Zala vármegyék (1725–1735) sokáig kéziratban maradt leírásával, majd Korabinszky Mátyás (1786), Vályi András (1796–1799), Fényes Elek (1847, 1851) munkáival

és a reformkor Balaton-kultuszának irodalmával. Az első, és sok szempontból máig egyetlen néprajzi összefoglalás, Jankó János monográfiája (1902) vetette meg a *Balatonmellék* tájfogalom használatának alapjait, ám a térség heterogén földrajzi adottságai, történeti és társadalmi folyamatai okán maga Jankó is érzekelte a tájfogalom érvényességének korlátait. Hogy a jelentős környezeti változásokon többször is átesett tó és környéke mennyire nem alkot egységes néprajzi tájat, azt jól érzékelteti a kötet bevezetője a 20. század második felének szakirodalmi áttekintése során. A Balaton kapcsán érintett megyék főként múzeumokban dolgozó etnográfusainak (Vajkai Aurél, Szilágyi Miklós, Petánovics Katalin, Knézy Judit, S. Lackovits Emőke) kutatásai jelentős mértékben átrajolták a térség hagyományos népi kultúrájáról kialakított korábbi képet; a nyaralónépesség és a fürdőkultúra vizsgálatával azonban adós maradt az etnográfia. Ezzel párhuzamosan a helytörténeti és művelődéstörténeti kutatás mintha nem vett volna tudomást az őslakosság jelentlétéről, és szinte kizárólag a nyaralótelepek és fürdőtársulatok történetére, a polgárosodás és a turizmus által kiváltott települési, közlekedési, gazdasági, társadalmi változások dokumentálására fókuszált.

E kettő metszéspontjában, egy harmadik megközelítés: a turizmusantropológia szempontjainak bevezetésével tekint az őslakosság és a nyaralók közösségeire Schleicher Vera könyve. Dennison Nash, Orvar Löfgren, John Urry, Fejős Zoltán és mások kutatásaira támaszkodva alkalmazza a balatoni turizmus értelmezésében a *globális* és *lokális*, a *modernitás* és *hagyomány*, az *autentikusság* és *identitás* fogalmait. A „kulturálisan távoli, térben közeli” idegen, a turizmus gyarmatosító jellege, az urbanizáció elől való menekülés, a turizmus egyfelől mint a modernitás katalizátora, másfelől mint a modernizmus kritikája nemcsak a lapp tundrán, az alpesi legelőkön vagy az angol tengerparton, hanem a Balaton térségében is leírható, és e párhuzamos jelenségek végiggondolása számos tanulsággal szolgál a mai Balaton-diskurzus, a száz éve azonos retorikájú konfliktusok megértésében is.

A kötet alaptézise, hogy a Balaton-térség kulturális arculatát a különböző műveltségű, különböző motivációk által vezérelt, eltérő értékek és érdekek mentén szerveződő társadalmi csoportok kölcsönhatásai (együttélése és elkülönülése, együttműködése és konfliktusai) formálták a vizsgált másfél száz esztendőben. A hagyományos kultúra lokális változatait hordozó őslakos közösségek, és az európai fürdőélet polgárosult mintáit követő nyaralók műveltségének találkozása alakította a tóparti települések társadalomtörténetét. „A kölcsönhatások tépje a Balaton-térség hagyományos kultúrájának átalakulása” – összegzi a szerző a problémafelvetés lényegét, amelyet rendkívül széles és sokrétű forrásanyag (országismertető statisztikák, táj- és népleíró irodalom, fürdőlevelek, turisztikai kiadványok, kultúrtörténeti-, néprajzi-, helytörténeti-, művelődéstörténeti szakirodalom, levéltári források, szociográfiai adatok, önéletrajzok, naplók, visszaemlékezések, szépirodalom, sajtó, képi források és saját terepmunka) alapján bont ki öt fejezetben.

Az első fejezet a vizsgált 150 év korszakolása. A szerző hat, egymástól jól elkülöníthető szakaszra osztja a Balaton térségének társadalomtörténetét. A tihanyi bencések által épített füredi hideg tavi fürdő megnyitása (1822), a déli parti vasúti pálya átadása (1861), az északi parton futó tapolcai vasútvonal megépítése (1909), a trianoni döntés (1920), a front átvonulása (1944), a fürdőegyesületeket feloszlató fordulat éve (1948) és a tömeges üdültetés kezdete (1960-as évek) mint szimbolikus korszakhatárok tagolják a vizsgált időszakot. Kiemelkedik közülük az 1920–1944 közötti korszak, amely a tó történetének addigi legnagyobb változását hozta: a trianoni döntés következtében elvesztett fürdőhelyek pótlása jegyében ekkor zajlottak a legnagyobb arányú változások a Balatonon. (Hasonló horderejű volt az 1960-as, 1970-es évek időszaka, amely azonban kívül esik a kötet időkeretein.)

A *Balaton-térség átrendeződése* című fejezet elsősorban a településszerkezet átalakulásának tükrében mutatja be a megváltozott életvilágokat. A különböző települések többféle típusba rendeződve

alkottak egymásra rétegződő és finoman strukturált rendszert. A meglévő falvak és az egyetlen város (Keszthely) környezetében létrejövő fürdők és nyaralótelepek maguk is többféle, gyakran egymással ellentétben álló típust alkottak. A gyógyfürdő, kirándulóhely, állandó nyaralóhely, világfürdő, családias nyaralóhely különbségei mellett jellegzetesek a társadalmi rétegződés szempontjából kimutatható elkülönülések (mint például Füred, Földvár, Siófok). A hagyományos falvakhoz képest kialakított viszonyait tekintve a szerző ötféle településfejlődési modellbe rendezi az átalakuló Balaton-partot.

A harmadik rész az átalakult tér megváltozott társadalmi kapcsolatrendszerét mutatja be, számos érzékletes példával. Először az intézményesített kapcsolatrendszert vizsgálja, a fürdő- és nyaralóhelyek tulajdonviszonyainak, közigazgatási, közösségi, önkormányzati, érdekképviseleti funkcióinak elemzésével. Ez után következnek a néprajzi szempontból igazán izgalmas személyes kapcsolatok formái: az öslakosok és a nyaralók közötti a társadalmi érintkezés, a szobakiadás, az ételkészítés, a szolgáltatások kölcsönös érdekeken alapuló, gyakran konfliktusokkal terhelt jelenségei.

A térhasználat szempontjából világítja meg a változásokat a negyedik fejezet. A hagyományos kultúra rendszerében kialakult gazdálkodási formák, a vízjog és vízhasználat kérdései élesen szembe kerültek a nyaralók új típusú térhasználatával. A turisztikai térfoglalás folyamata az itatóhelyeken megjelenő fürdőresszes úri népektől, a hagyományos tevékenységek (állatok itatása és fürdetése, kenderáztatás, halászat, nádvágás) korlátozásán és betiltásán át a gazdálkodás tereinek felparcellázásáig a legtöbb konfliktus forrását jelentette.

A bőszéges forrásanyagból kibontakozó adathalmazt az öslakosság hagyományos kultúrájának átalakulása szempontjából értelmezi az utolsó fejezet. A kötet talán legfontosabb részében számos esettanulmányt és konkrét példát láthatunk arra, hogy a megváltozott térben, a megváltozott társadalmi körülmények közepette hogyan próbálta egymást megérteni az öslakosság és a nyaralónépesség. Az egymásról kialakított kép társadalmi beágyazottságú sztereotípiái, a kölcsönös megértés és meg nem értés jelenségei mellett kiemelt figyelemmel kíséri a szerző a kölcsönhatásokat. Ahogyan a nyaralók a városi, polgárosult divatokat és műveltségi mintákat közvetítették a falu számára, ugyanúgy megjelentek a hagyományos népi elemek a fürdőhelyek kultúrájában. A „fürdőzés önmagáért való rítusa” köré szerveződő közösségek idővel maguk is lokális identitást konstruálva álltak szemben a később beköltözőkkel, alkalmi nyaralókkal, tömegesen üdültetett társadalmi csoportokkal. A „lestrandolt tradíció” jegyében a lokális népi kultúra szinte teljes hiánya, a máshonnan importált „magyaros-népies” elemek divatja, a különböző műveltségű csoportok közötti „kultúrharc” jelenségei együttesen adnak magyarázatot egy ma is aktuális kérdésre: a nyugat-európai példákkal ellentétben a Balaton térségében miért nem alakulhatott ki egy szervesen fejlődő, a lokális népi kultúra hagyományos elemeit értékékként hasznosító, a kölcsönös előnyök rendszerén alapuló, markánsan egyedi arculatú idegenforgalmi közeg? Osztrák, bajor vagy walesi társaikkal ellentétben a balatonmelléki magyar parasztok miért nem tudtak vállalkozói szemléletű turisztikai szolgáltatókká válni, s miért csak napszámosként, beszállítóként voltak képesek a turisztikai iparhoz kapcsolódni?

A kötet módszertani tanulságai messze túlmutatnak a Balaton partján. Kérdésfelvetése, forráskezelése, tipológiája és modellalkotása az urbanizáció szinte határtalan tematikájának számos esetében ígéretes mintát jelent a kutatás számára. Schleicher Vera könyve alapmű lehet a kisvárossá váló falvak, a falusiasnak megmaradó beolvastott városrészek kortárs néprajzi jelenségeinek kutatásához éppúgy, mint a turizmus és a népi kultúra tágabb összefüggéseinek hazai vagy nemzetközi vizsgálatához.

Ridovics Anna: Történelem pipafüstben. Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum Pipagyűjteményéből. Opitz Kiadó. Budapest, 2019. 447 p.

Haider Edit

Ez a látványos, szépen szerkesztett, nagyalakú, a művészettörténész-muzeológus szerző új kutatásait is magába foglaló katalógus, a Magyar Nemzeti Múzeum több mint 1300 darabos Dohányzástörténeti Gyűjteményének válogatott tárgyain keresztül betekintést nyújt a dohányzás kultúrtörténetébe. Megismertet a dohány elterjedésével, a dohányzási szokások és a dohányzás változatos eszközeivel, kellékeivel. Egyben élvezetes olvasmány is. A tárgyleírason túl, feltárja a tárgyakon ábrázolt jelképek, események történeti hátterét, neves történeti személyek írók, költők, művészek, politikusok, honvédek egyes tárgyakhoz fűződő kapcsolatát. Külön fejezetben mutatja be a legjobb pipakészítő műhelyek és pipametsző művészek munkáit. A tárgyleírásokat színes, kiváló minőségű, jól komponált fotók kísérik, amelyek a részletek szépségét is megmutatják.

Az első fejezetekben a gyűjtemény kialakulásáról, történetéről kapunk hírt és a legjelentősebb magángyűjtőkről. Az első darabok nevezetes személyekhez kapcsolódó ajándékként kerültek a múzeumba. 1903-ban Bay Béla 54 darabos gyűjteménye több reformkori költő, 1848-as szabadságharcos és neves magyar mesterek faragott pipáit tartalmazta, de ezek nagy része (Madách Imre sztrégovai hagyatékából való pipatóriumával) a háború alatt elpusztult. 1958-ban Bárczy Oszkár Felvidékről származó 80 darabos kollekciójával gyarapodott a dohányzó eszközök száma. A Dohányzástörténeti Gyűjtemény Bárczy István volt budapesti polgármester 551 darabból álló pipái és dohányzási eszközeinek megvételeivel jött létre.

Bárczy István jól ismerte a 19. század végén, 20. század első felében működő pipametszőket, gyűjteménye legkiválóbb darabjai a budapesti és bécsi pipametsző mesterek, művészek munkái. Egyébként az a hír járt, hogy a legszebb tajtékaragású pipák Budán Pesten és Bécsben készültek. Az 1990-es években kereste fel Oskó Irnák németországi pipagyűjtő a Magyar Nemzeti Múzeumot, a látogatásból baráti munkakapcsolat lett. Ennek gyümölcseként egy nagy átfogó pipatörténeti kiállítás született, ahol a hazai és külföldi múzeumok anyaga mellett az Oskó Gyűjtemény kincsei legszebb darabjai is bemutatásra kerültek. Ennek a kiállításnak a katalógusa tekinthető e kötet előzményének. (A magyar pipa története, magyar történelem a pipákon, 2000.) Az Oskó gyűjtemény válogatott darabjait 2004-ben vásárolta meg a múzeum. Az így létrejött változatos anyag lehetővé tette a *Kontinensek pipái* fejezetben a mexikói, az amerikai indián, afrikai és az ázsiai vízipipák, ópiumpipák, valamint a cserép csibuk pipák – amit hazánk lakossága a dohánnyal együtt a török hódoltság idején ismert meg – bemutatását.

A pipák sokfélesége megkívánja az anyag szerinti csoportosítást, a katalógus felépítése is ezt követi. A hazai cseréppipák a 19. században és a 20. század elején a debreceni, selmeci és dunántúli műhelyekben készültek. Jó minőségük és olcsóságuk miatt a társadalom széles körében kedveltek voltak. A fapipákat kemény fából esztergálták, faragással, fém- és gyöngyházberakással díszítették. A 18. század elejétől megjelentek a porcelán pipák, anyaguk a „fehér arany”, bár füstjük íze nem versenyezhet a fa, cserép vagy tajtékpipából szívott dohány ízével, kedvelték, mert matricákkal szépen díszíthetők. Divatosak voltak az obsitos vízszákos pipák, de az általában szokásos pipatémák: címerek, mitológiai jelenetek, portrék, vallásos ábrázolások, életképek, híres uralkodók képei kerültek a többnyire kétrészes pipákra.

Vénusz ajándéka címen méltán terjedelmes fejezetet találunk a tajtékból készült, díszesen faragott pipák, szivarszipkák és a pipa tüzeret lezáró pipakupakok bemutatásának. Ötvösök, ezüstművesek alkotta kupakokon az ezüstbe ütött jegy utal a mester személyére és a tárgykészítés idejére, ami támpontot ad a jelöletlen pipák meghatározásához is.

Az előkelő körökben a drága tajtékpipa volt divatba. A pipa a férfiember legkedveltebb eszköze, féltett tárgya volt, igénye volt arra, hogy szép, személyes, esetenként hazafias érzelmeit is kifejező és divatos legyen. Emléktárgyként is szívesen ajándékozták. Így kerültek a már említett pipa témák, történelmi események a korszakra jellemző stílusban a metszett pipákra.

A pipaformák és az alkalmazott díszítési módok: karcolás, lapos – és áttört faragású technikákra hozott példák után, nagyvonalakban a kortörténeti stílust követve; barokk, empíre, copf, klasszicista, nemzeti- és történelmi romantika és a neo stílusok jegyében született legkiválóbb művészi faragványokat ismerjük meg a könyv lapjain. A 19. század első felének neves hazai pipametszői voltak Joseph Schweger, Tas Gál-Demeter, Jacob Fell, Emericus Ákosi, aki faragványán jelezte budai illetőségét is. Bárczy István szerint a 20. század első felének legkiválóbb budapesti pipametszője Spiro Emil volt, aki többféle stílusban alkotott, pipafaragványait mindig szignálta.

A nemzeti romantika idején a népeletből vett grafikai zsánerképek után pásztorok, betyárok, katonák, muzsikáló cigányok, mulatozó táncoló parasztok kerültek a pipákra. Bárczy István kedvence is egy ilyen vidám táncos, muzsikus jelenettel díszített pipa volt, a faragványt kisplasztikai remekműnek tartotta.

A 18. század végén, a 19. században a Habsburg elnyomás ellen kibontakozó történelmi romantika szellemében kiváló műalkotások jöttek létre. A pipafaragványon megjelenő történelmi személyek és események; mint Attila, a vérszerződés, Árpád pajzsra emelése – témák ábrázolásai grafikai előképek nyomán készültek. Az 1867-es kiegyezés után, a millenniumi ünnepségek idején az Ezredéves Országos kiállításon az 1830-as évektől fennálló Adler műhelyből több díszpipát mutattak be. A Feszty körkép ihlette nagyméretű tajtékpipa előoldalát már Ferencz József és Erzsébet királyné mellképe uralja. A pipa két oldalán azonban a magyarok bejövételét, hídján Árpád és a honfoglaló vezérek diadalmas megérkezését látjuk, kupakjának tetején Hungária alakjával. A díszpipa már nem használatra készült, a millennium szellemiségének művészin megalkotott kisplasztikai remeke. A dohányzási kellékek között kiemelkedő szépségű Matzola Gergely Kisfaludy Sándornak készített pipaszára, amelyre a történelmi témájú irodalmi művekhez készült illusztrációkat rajzolta át. Méltó ajándékok voltak Kossuth Lajos szivaradozása, Damjanich János dohánytartó börböncéje, Szemere Bertalan íróasztal nagyságú pipatóriuma. Felirata: Szemere Bertalan magyar bel. ügy. miniszternek 1849.

A pipára került ábrázolások két évszázados történelmünk dicső és mindennapos eseményeit vilantják fel. A 20. század végén már csak a bruyere díszítetlen esztergált, de csinos kézre való pipákból füstöltek. Manapság már pipázó embert is alig látni. A pipák szépséges világa elmúlt, de megmaradtak a gyűjteményben és a könyv lapjain.

Ivanicsné Szing Mária – Vargáné Kocsis Mária – Wundelené Hartmann Teréz – Schwartz Alajos – Mézner László: Móri német tájszótár. Deutsches Mundartwörterbuch von Moor. Német Nemzetiségi Önkormányzat, Mór, 2019. 372 p.

Lukács László

Előszavában Erdei Ferenc a móri Német Nemzetiségi Önkormányzat elnöke hangsúlyozta: „Identitásunk legfontosabb megnyilvánulása, ha az anyanyelvünket értjük, beszéljük, használjuk... A szótár lelkes készítőit is elsősorban ez a nemes szándék motiválta a gyűjtemény összeállítására azzal a meggyőződéssel, hogy a móri nyelvjárást így módon is meg kell őrizni, mert a beszélt nyelv az erőfeszítések ellenére sajnálatunkra kihal.” Az öttagú szerzőgárda minden tagja móri német nemzetiségi családból származik, ahhoz az idős generációhoz tartozik, akik gyermekként belenevelődtek

a helyi bajor-osztrák nyelvjárásba, azt napjainkig őrzik. A hajósi német tájszótár példáját követve az anyaggyűjtés érdekében létrehozták a „Hogy is mondjuk?” internetes csoportot, ahova a móriak közül sokan küldtek néhány szótól több oldalig terjedő szógyűjteményt. Az öt szerző 2017-től heti rendszerességgel megbeszélést tartott a készülő könyvről a Radó Antal Városi Könyvtárban. Segítőkre voltak Brenner Kolomann és Müller Márta, az ELTE Germanisztikai Intézetének docensei.

A szótárt megelőző rövid bevezető fejezetek a németek betelepülésével, a magyarországi németek nyelvével, a móri német nyelvjárás sajátosságaival és a szótár használatának módjával foglalkoznak. Mindez magyar és német nyelven is olvasható. A móri német tájszótár három nyelvi változatot tartalmaz. Első részében a magyar szó, kifejezés, ennek móri német nyelvjárásai megfelelője és mai német nyelvi alakja található. Második felében a móri német nyelvjárás szó, kifejezés került az első hasábjába, utána áll a magyar, majd a német jelentés.

A tájszótárban számos olyan nyelvjárás kifejezéssel, szóval találkoztam, amelyekkel móri néprajzi gyűjtéseim során már korábban megismerkedtem. Bizonyítja a tájszótár anyaga, hogy a népi nyelv a népi kultúra őrzője, tükröje. Egy szócsaládot, majd egy szót emelek ki a gyűjteményből. A szócsaládot a csősz (*Hiete*), csőszkunyhó (*Hietehittn*) és a csőszlegény (*Hietepue*) szavak alkotják (57, 248. o.). Felidézni a szőlőörzés rendjét. Móron a tavasztól őszi szolgálatban álló szőlőcsőszök (*Bergmeister*) mellé a szőlőérés időszakára 18-21 év körüli, nőtlen csőszlegényeket (*Hietepue*) vett fel a hegyközség. Szolgálatba lépésüknek nem volt pontos határnapja: Akkor vonultak ki a hegyre, amikor augusztus második felében a szőlő már érni, *világosodni* kezdett. Tizenkét szőlőhegy volt, mindegyikre két csőszlegényt osztottak be. A csőszlegény szeretője barátnőjével együtt a legény szolgálatba lépésének napján fenyőágakból, szőlőhajtásokból, őszirózsából egy kb. 60 cm átmérőjű koszorút (*Hirtenkranz*) készítet, rá széles piros, kék selyemszalagokat kötött. Ebédre tyúkhúsleveset főzött, rántott húst, süteményt (*Kwirzedl*, *Linzer*, *Katzenpratzl*) sütött. A koszorút és az ételt a szolgálatba lépés reggelén a csőszlegény és szeretője ünnepi viseletbe öltözve vitték ki barátaik, barátnőik kíséretében a hegyre, a csőszkunyhóhoz (*Hirtehattn*). Három-négy méter magas póznára (*Hirtestangl*) kötötték a koszorút, majd a póznát a kunyhó mellé a földbe ásták. A csőszpózna jelezte, hogy a csőszlegények elkezdtek a szőlőörzést. Elfogyasztották az ebédet, ittak, énekeltek, táncoltak. Szolgálatban a csőszlegények hatalmi jelvényüket, a csőszfokost (*Hirtehackl*) tartották. Ez leggyakrabban félkör, vagy félhold alakú, vésett díszítésű kovacsoltvas balta. Szünet után a csőszök és csőszlegények megbízatása lejárt. A szőlőörzés időszakának végét a csőszbállal (*Hirtenball*) ünnepelték meg. Alsó-Ausztriában a szőlőörzésnek ez a rendszere, a szócsaláddal, a tárgyakkal együtt ma is él. Móron az eredeti lakóhelyükről magukkal hozott rendszer, amely származási helyükre is rávilágít.

A szó, amelynek néprajzi hátterét ugyancsak szeretném felidézni, a *hintaruha*, a móri nyelvjárásban *Krostuch*, a szótár szerint mai német alakja *Großtuch* (92, 273. o.). Magyar elnevezését funkciójából, használatából értjük meg. A szőlőbe járó fiatalasszonyok kisgyermeküket a hintaruhában a hátukra kötötték. Munka, szőlőkötözés idején a hintaruhát a szőlőben egy fa ágára erősítették sarkaira varrt kötőlékeivel, abban volt a gyermek egész nap, elaltatásakor ebben hintáztatták. 1980-ban egy hintaruhát (*Krostuch*) Mórról, Krár Jánosné ajándékaiként megszereztem a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteményének (a gyar. napló sz.: 1980. 156). Lenvászonból az 1940-es években készült. Gyerek-, kosár-, balyu hordására szolgált. Gazt is hoztak benne a hátán. Ugyanebben az esztendőben több fényképet is készítettem hintaruhában cipekedő móri asszonyokról. Közülük az első a kecskehegyi Szent Orbán-kápolnába, az Orbán-napi litániára igyekezett, hátán hintaruhával. A másik felvétel nyáron, az egyik móri élelmiszerbolt előtt készült: idős asszony a hátán a boltban vásárolt áruval teli hintaruhával. A Szent István Király Múzeum néprajzi állandó kiállításán látható

fényképen egy idős móri asszony hazafelé indul a székesfehérvári hetipiacról, hátán a hintaruhájából egy kacsá nyújtogatja a nyakát, mellén a kötőlékekkel felkötött bőrtáskából két kacsá tekinget kifelé, jobb kezében lábaiknál fogva két csirke lóg.

A hintaruha mai német alakja a szótárral ellentétben nem *Großtuch*, *nagyruha*, hanem *Grastuch*, *füruha*, *gazruha*. Szótárunkban a *fü*, *gaz* a móri német nyelvjárásban *Kros - Gras* (272. o.). Néprajzi irodalmunkban a *Grastuch* német, szlovák és magyar elnevezéseit a Kárpát-medencéből többen is közölték. Bakonyi német községekben (Olaszfalu, Tótvázsony) a *gazruha* (*Krásztuh*) alá nem tettek tekercest a fejre. Lókúton a mezőn dolgozók a gyermek számára hintát (*Hucsn*) készítettek: három rudat (*Hucsnstange*) állítottak fel, arra kötötték a *gazruhát* (Vajkai Aurél, 1941). Szepességben (Zakárfalva) a szlovák nyelvben az ételhordó, fűhordó lepedő: *grastušek*, *grastušok* (Gunda Béla, 1955, 1957). Borsodban (Bükkszécs, Bogács), Sopron megyében (Potyond) a durva ponyva magyar elnevezése *gashordó ruha* (Paládi-Kovács Attila 1973, 2017). A rendelkezésemre álló régi német szótárakban *Grastuch* szót nem találtam. Ballagi Mór szótárában (1881) a *Graskorb*, *fűkosár* szó (450. o.) képzése a szócsaládhoz tartozó, keresett szóéval azonos.

A móri német tájszótárban megjelent szócsalád és szó elemzése igazolja, hogy a kötet nem csupán a germanisztika, a német nyelvjárás, hanem a néprajztudomány számára is megismerésre, használatra érdemes.

Rostás Zoltán: Szétriasztva. Beszélgetések a kilencvenegy éves Lükő Gáborral ifjúkora dokumentumai között. Budapest, Pont Kiadó, 2019. 145 p.

Paládi-Kovács Attila

Lükő Gáborról (1909–2001) a lexikonok és a tudománytörténeti munkák szükségszerűen szólnak. Életútját, munkásságát, műveinek jelentőségét manapság a néprajz művelői közül is csak kevesen ismerik. Rostás Zoltán, bukaresti magyar szociológia-professzor az életút végéhez érkezett tudóstól – szerencsés módon – elsősorban a bukaresti egyetemen folytatott tanulmányairól, a Gusti-iskolával kialakult kapcsolatairól és a Moldvában végzett terepkutatásairól érdeklődött a hosszúra nyúlt mélyinterjú során. A kötet szerkesztői előszava két eltérő nemzedékhez tartozó szociológus párbeszédnek nevezi a közreadott „csapongó beszélgetés” szövegeit. Az interjúalany a Magyar Néprajzi Lexikon szócikkében önmagát „nyugalmazott múzeumigazgató, etnográfus”-ként határozta meg. Onnan tudható, hogy „Tanulmányait a budapesti és a bukaresti egyetemen folytatta” és 1936-ban doktorátust szerzett. 1937–1945 között a debreceni Déry Múzeum munkatársa volt, 1946-ban a debreceni egyetemen magántanári képesítést szerzett. 1950–1970 között a gyulai, a bajai, majd a kiskunfélegyházi múzeum igazgatója. „Szűkebb kutatási területe a népzene, népköltészet és népművészet formái elemzése és kelet-európai összehasonlítása.” Fő művei közül *A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsághoz* (Budapest, 1936); *A hortobágyi pástorművészet* (Debrecen, 1940); *A magyar lélek formái* (Budapest, 1942) kötetét emeli ki. A szócikkhez tegyük hozzá, hogy pályakezdése sikeresnek mondható, nemzedéke legjobbjai közé tartozott.

A most közreadott beszélgetésből kiderül, hogy Lükő nem tervezte a moldvai terepmunkát. Nyelvismeretének elmélyítése végett sokkal inkább román vidékre kíváncskodott. Györffy István professzori utasítása nyomán vállalta fel az eredetileg csupán kirándulásnak felfogott moldvai kiruccanást. Az idős Lükő erről így vallott: „Kapok én aztán egy dörgedelmes levelet Györffytől, micsoda disznóság ez. Hát mást nem engednek oda a románok, téged meg ők küldenek, s nem akarsz odamenni? Azonnal menjél Moldvába? Hát, mondom, jó magyar ember ez a Györffy, az ő kedvéért

elmegeyek, két hetet rászánok.” (43. o.) A moldvai terepmunka aztán hónapokig tartott és hatalmas jegyzettömeget eredményezett. Két év romániai tartózkodás után kiutasítás lett a vége Lükő moldvai falu- és népkutatásának. 1933–34-ben Budapesten már a „moldvai csángók”-ról szóló értekezésén dolgozott, amikor Györffy István megkérdezte tőle, hogy „ugye kun eredetűek ezek a moldvai magyarok?” (32. o.) Lükő nemmel válaszolt és alaposan alátámasztotta véleményét.

Ez a kései emlékezés megvilágítja, miért foglalkozott Lükő hosszasan a moldvai magyarság erdélyi eredetével, történeti kapcsolataival. Könyve joggal tekinthető a diaszpóra-kutatás remek példájának. A történeti-összehasonlító módszer, a csángó eredet kérdésének vizsgálata semmit sem von le a monográfia értékéből. Annál is inkább, mivel a moldvai magyarság észak-erdélyi eredetét utóbb a történetírás, sőt a nyelvtörténet is igazolta. A fiatal Lükő néprajzi felfogását egyébként *A magyar lélek formái* című művének előszava (1942. 5. o.) is megfogalmazza: „Népművészet, népköltészet és népzene együtt élnek a falusi ember lelkében, csak mi, városiak szedtük szét őket. [...] Mi eleve lemondunk a szintézisről, mikor személy szerint is másra bízunk a három művészet emlékeinek gyűjtését és tanulmányozását.” Tudjuk jól, hogy *A magyarság néprajza* című szintézist, az előző nemzedék nagy kompendiumát Ortutay, Gunda és nemzedékük több más tagja is a tárgyörök felदारabolása, a komplexitás hiánya miatt bírálta. (Lükőhöz lásd még: Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest 2001. 188.)

Rostás Zoltán tartalmas, *Lükő Bukarestben* címen közölt bevezetője (13–27. o.) vázolja az interjú és a kötet születésének körülményeit. Egyértelművé teszi, hogy a Gusti-iskola történetét kutatva jutott el az 1931–1933-ban, Bukarestben forgolódo, és az interjú idején már 91. évében járó magyar tudóshoz. Rámutat, hogy a moldvai csángó-kutatásairól ismert kutató munkássága nem érthető a Bukarestben töltött két év (1931–1933) ismerete nélkül. A szociológus Rostás Zoltánt a harmincas évek elejének Bukarestje, a román tudományos elit akkori kiválóságainak személye, valamint Lükőhöz és a magyarsághoz való viszonyulása is erősen foglalkoztatta. Az akkori „Kis-Párizs” frankofón elitjének Gustin és szűkebb tanítványi körén túlmenően olyan hírességei voltak, mint a Bartókkal, Lajthával baráti kapcsolatot ápoló C. Brăiloiu etnomuzikológus, a történész N. Iorga, a később vallástörténészként elhíresült M. Eliade és mások. Szól arról, hogy Lükő – kiutasítása ellenére – a román monografikus falukutatás szószólója lett Budapesten. A magyarországi érdeklődést mutatja, hogy 1935-ben Németh László vezetésével az írói szociográfia kis csoportja (Boldizsár Iván, Keresztury Dezső, Szabó Zoltán) utazott Bukarestbe. Ott megismerkedtek Gustival és meglátogatták a Naszód-megyei Újradsán H. Stahl vezetésével terepmunkát végző falukutatókat is. (25. o.)

A Gusti-iskolának fontos szerepe volt a hazai falukutató néprajzosok felfogásának, szemléletének formálódásában is, mint az Ortutay Gyula: *A magyar falukutatás új útjai*. (Vigilia 1935. II. 110) és Gunda Béla: *Kutatómunka egy ormánsági faluban*. (Magyar Szemle 1935. 1. 52.) című írásából kiderül. Lükő kéziratosa rövid fordítása és a román szociológiai falumonográfiák módszertani elveit ismertető előadása az interjúban elsikkad (91–92. o.). Lükő maga is Pócs (helyesen Pócsy) Ferenc „tolmácsolását” említi, az *Elsüllyed falu a Dunántúlon* című kötetre utalva. (Ehhez lásd még: Némedi Dénes: *A népi szociográfia, 1930-1938*. Budapest, 1985. 47–49. o.) Saját moldvai terepmunkájáról és felkészültségéről az idős Lükő Gábor azt nyilatkozta, hogy „a szociológiához akkor én nem sokat konyítottam. Amikor megjelent Stahlnak a könyve, *Technica monografiei sociologice*, azt olvastam. Akkor az ismertetést először a könyvről írtam, de az nem jelent meg, hanem aztán írtam az egész monografikus kutatásukról, és az megjelent.” (47. o.) [Lükő Gábor: A román monográfiák falukutató munkája. In: Bodor Antal szerk.: *Honismeret könyve*. Budapest, 1935. 117–124. o.]

Dimitrie Gusti legfontosabb tanulmányainak gyűjteménye 1976-ban jelent meg magyarul *A szociológiai monográfia* címen (Kriterion, Bukarest). A fordítást végző Balázs Sándor alapos bevezető tanulmányban tekinti át a Gusti-iskola hatását az erdélyi magyar falukutatásra. Gusti professzor neves munkatársának, a Lükő Gábort is tanító, támogató Henri H. Stahl válogatott tanulmányainak kötete *A régi román falu és öröksége* címen 1992-ben jelent meg Budapesten. A kötet bevezetőjét és jegyzeteit Miskolczy Ambrus történész, az ELTE Román Tanszékének akkori vezetője, utószavát Rostás Zoltán írta. Stahl professzor nevét és munkásságát szintén érdemes számon tartania a régi és a mai magyar falu társadalmát, kulturális örökségét vizsgáló etnográfának. A Lükő Gáborral készült hosszú beszélgetés után, a kötet végén az interjúalany fél tucat Stahlhoz írott levele olvasható. Az 1933–35-ben kelt levelekben Lükő tanítványi tisztelettel kéri tanára további támogatását és tanácsait, számol be a legújabb magyar szociológiai és etnográfiai művekről, kéri román könyvek megküldését és ad hírt román műveket ismertető tevékenységéről. Nem csoda, hogy az idős Henri H. Stahl akadémikus emlékezetében a magyar tanítványok közül Lükő Gábor neve és személye maradt meg leginkább.

Hasznos ez a karcsú kötet a hazai néprajzi és szociográfiai/szociológiai kutatások történetének jobb megismeréséhez. Nem kevésbé fontos a magyar és a román értelmiség kapcsolattörténete szempontjából. Lükő Gábor lázadó diákként Karácsony Sándor, Ady Endre és Bartók Béla hatására ment a bukaresti egyetemre, tanulta meg a román nyelvet, és maradt a román nép, a román tudomány barátja azt követően is, hogy moldovai terepmunkáját félbeszakítva, kiutasították Romániából. Köszönet a szociológus szerzőnek és a könyv kiadójának e példa felmutatásáért.

Vukov Anikó Veronika: Csató Gábor énekeskönyve Tizsasáról. Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 16. EFO Kiadó és Nyomda, Kunszentmárton, 2019. 107 p.

Deme Ágnes

A népi kéziratok könyvek és a közköltészet vizsgálata, sok évnyi kutatói közöny után, az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kap. A tudományos feldolgozottság mind magasabb foka elsősorban Küllös Imola és Csörsz Rumen István nevéhez köthető, de a téma iránt számos más kutató (az irodalomtudomány vagy például történeti folklorisztika képviselői) is érdeklődni kezdett. A folyamat egy újabb szép példája Vukov Anikó Veronika *Csató Gábor énekeskönyve Tizsasáról* című kötete.

A szerző – jelenleg a szegedi Móra Ferenc Múzeum néprajzkutató muzeológusa – frissen megjelent kötetében a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékén leadott, mesterképzést záró szakdolgozatának anyagát dolgozta fel. Az elemzéseinek középpontjában álló, alapvetően Csató Gábor által, Tizsasason összeállított énekeskönyvet a Kunszentmártoni Helytörténeti Múzeumban 2013.70.1.T-jelzettel vették leltárba. A szerző a kéziratok könyvhöz témavezetőjén, Barna Gáboron keresztül jutott hozzá, és a szövegelemző folklorisztika módszereivel vizsgálta.

Amint a *Bevezetés* című, első nagyobb tematikus egység *A kutatás tárgya, problémája, célja* alfejezetében is olvasható, Vukov Anikó Veronika célja a kéziratok könyv egészének bemutatása. Törekszik továbbá a korpusz szövegeinek műfaji besorolására és csoportosítására, a folklorizáció jelenségének részletes vizsgálatára, és az énekeskönyv adatainak összevetésére a korábban megjelent szakirodalmak, bibliográfiák eredményeivel.

A kutatástörténeti kontextus felvázolása természetesen elkerülhetetlen, hiszen a népi kéziratok könyvek vizsgálatában rejlő lehetőségek sokáig a szakemberek figyelmét is elkerülték. Bár a hatalmas mennyiségben létező, különféle közgyűjtemények által őrzött vagy éppen magánkézben lévő kéziratok anyag jelenléte mindig is evidencia volt, értékükről megoszlott a kutatók véleménye.

A tiszasasi Csató-családról szóló, ismertető rész (melyben rövid leírás olvasható a településről, a könyv tulajdonosáról, Csató Gáborról, a könyvet szintén használó családtagjairól és a legjellemzőbb szövegtípusokról) után a szerző egy teljes nagy tematikus egységet szentel a *Kutatástörténeti áttekintésnek*. A fejezet elején leírja, hogy a kéziratos könyvekre és a közköltészet jelenségére irányuló vizsgálatokat egyaránt összegezni igyekeznek.

A 16. századtól a 19. század közepéig összeállított, magyarországi énekeskönyveket bemutató szövegben olvashatjuk, hogy a korai gyűjtemények általában egyházi vonatkozásúak voltak, katolikus és protestáns példákat egyaránt ismerünk. A világias témájú anyagok a 18. századtól fordultak elő egyre nagyobb számban. A 17–18. századból való kéziratos könyvek irodalomtörténeti kutatások alapjává váltak, Vukov Anikó Veronika név szerint említi például Szabó T. Attila és Stoll Béla nagyobb összegző munkáit. A 18–19. századot átható, népköltészetre irányuló romantikus érdeklődés pedig például Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz énekek című gyűjteményének megjelenését generálta.

A paraszti kéziratosokat és kutatásukat érintő leírás a kéziratosok kategorizálási lehetőségeinek felvázolásával kezdődik. A továbbiakban az olvasó a paraszti önéletírások jelentőségéről, majd – többek között – a gazdasági naplókrol, daloskönyvekről, katonakönyvekről juthat információkhoz. Csató Gábor énekeskönyve az utóbbi csoportba sorolható, bár tartalmaz gazdasági bejegyzéseket és például imádság-travesztiákat is.

A közköltészet meghatározása elnevezésű alfejezet Marót Károly és Ortutay Gyula definícióival indít, majd megemlíti például Voigt Vilmos és Küllös Imola eredményeit. Küllös Imola összefoglalója a közköltészet legalapvetőbb tulajdonságairól (általánosan ismert jelleg, tömeges terjesztés, variánsokban létező, anyanyelvű verses művek, közösségi használat) a Csató-könyv főbb jellemzőit is összegzi.

A szöveganyag elemzése öt kisebb fejezetre tagolódik, alapvetően a kézirat műfaji csoportjainak megfelelően. Mivel Csató Gábor számozással látta el az oldalakat, a szerző is eszerint hivatkozza a különféle verseket, feljegyzéseket, melyek bemutatásánál a betűhű átírás módszere szerint dolgozik.

A lírai műfajú írások között, a legerjedelmesebb szövegcsoporthoz, dalok és verses levelek közlésére kerül sor. A dalok számos esetben műköltői eredetű „alászállt” változatai, például Csokonai Vitéz Mihálytól, Berzsenyi Dánieltől, Gvadányi Józseftől. A folklorizációs folyamat bemutatására tehát mindenképpen adódik alkalom. *Travesztiákból* Csató Gábor kéziratos könyve hat darabot közöl, ezek a csizmadia- vagy a katonaeletre reflektáló, megváltoztatott formájú imádságszövegek. Vukov Anikó Veronika az *Egyéb szövegek* közé sorolja a gazdasági feljegyzéseket, a Csató-család tagjait érintő adatokat, valamint a katonaelet hivatalos szövegeit. A *Praktikák* között a néphithez, mágikus cselekedetekhez szorosan kötődő sorokat olvashatunk, melyek „segítenek” eligazodni a leány szüzességének vagy az asszony hűtlenségének kérdésében. Végül a *Katonákra vonatkozó szövegek* között *Haditörvény cikkek*et és egy *Katonai esküt* találunk.

Az *Összegzés* során a szerző ismételen summázza a Csató-kézirat legfontosabb jellegzetességeit, műfaji csoportjait. Leírja, hogy véleménye szerint a könyv népköltészet és műköltészet intenzív kölcsönhatásának dokumentuma, jól illusztrálja a közköltészet kategóriájának átmeneti jellegét. A kötetet irodalomjegyzék, majd a Csató-könyv egyes oldalainak színes melléklete zárja.

Vukov Anikó Veronika munkája jól illeszkedik egy sokáig elhanyagolt, ám napjainkban egyre jelentősebbé váló kutatási terület egyéb eredményei közé. A kötet elején megfogalmazott célkitűzések maradéktalanul teljesülnek, az olvasók teljes képet kaphatnak a kézirat tartalmáról, szövegcsoporthairól, egy, még kevésbé ismert, köztes kultúra termékeiről. A mindennapi élet történéseinek lejegyzése miatt a kötet nem csak szakemberek, laikus olvasók érdeklődésére is számot tarthat, így

talán ideális eszköze lehet egy – kívülállók számára – szinte teljesen ismeretlen tudományterület népszerűsítésének.

A személyes érdeklődés okán olvasók között mindenképpen érdemes kiemelni a tiszasasi közönséget, akik a kötetet helytörténeti ismereteik bővítése céljából is forgathatják. Éppen ezért a könyv folytatásának kérdése már magában hordozza a választ: Számos lehetőség adódik egy, Csató Gáborhoz kötődő családtörténeti kutatásra, illetve Tiszasas múltjának és a kézirat összefüggéseinek részletesebb vizsgálatára. A település lakói valószínűleg örömmel üdvözölnék az ötletet, Gyói Gábor polgármester a könyvben olvasható, lelkes *Ajánlója* is ezt látszik alátámasztani.

Bihari-Horváth László: Csengők a magyar népi kultúrában. Tárgytipológia és katalógus a bárándi Veres-gyűjteményről. Geo-Terra 96 Kft. – Bocskai István Múzeum – Turizmusért és Hagyományörzésért Egyesület, Báránd-Hajdúszoboszló, 2018. 235 p.

Viga Gyula

A reprezentatív gyűjteményi tárgykatalógus, kivételben is rendkívül igényes album a Bárádon élő magángyűjtő, Veres Sándor csengő gyűjteményének tipológiáját részletező elemzéssel és gazdag képanyaggal adja közre. A kötet címe a kíséző tanulmányra utal, ami a változatos formájú és funkciójú zajkeltő és jelző eszköz történeti-néprajzi vonatkozásait ismerteti a széttagoltságában is gazdag szakirodalom felhasználásával, a 700 darabot meghaladó, a 18. század derekát követő két évszázad során készült csengő kollekció alapján.

A szerző bevezetőjében a lexikon szócikk tömörségével utal a csengők kárpát-medencei történetére, pontosan kijelölve azonban az eszközök anyagának és a készítés technikájának történeti folyamatát valamint a készítők és felhasználók társadalmi csoportjait. Hangsúlyozza az európai csengők és harangok formai rokonságát, s annak kapcsán ajánlja a tudományos feldolgozások számára, hogy a csengők egyértelmű leírásához alkalmazzák a harangok részeinek elnevezéseit. (Maga is utal persze azok tájnyelvi változataira.) Az egyes alkotórészek elnevezéseiből, formájából és díszítvényeiből levezethetőnek véli a csengők készítőhelyeit és az azokra jellemző forma- és díszítványtípusokat, feltételezve persze az utóbbiak részletező ismeretét. Ennek megfelelően, tanulmányának jelentős részét a készítőközpontok és a csengőtípusok alapos bemutatása teszi. Ezek leírásában is tartja ugyan a téma egész vertikumára való kitekintést, de mind a feldolgozás alapját jelentős corpus gyűjtemény jellege, mind a tipologizálás igénye erősíti a felfogását, hogy a bemutatott tárgyak a népművészet körébe tartoznak. Megítélésem szerint – a közreadott tárgyi anyag hasznossága mellett is – a kötet talán legfontosabb hozadékát a formák és díszítvények részletező elemzése jelenti, amihez hasonló a fémművesség néprajzi kontextusában eddig talán senki nem végzett el. A finom apró részletek feltárásával, az előállító műhelyekhez, gyakran készítő személyekhez kapcsolásával a tárgytörténet jelentős eredményére jut. Kiemelem a díszítvények előképeinek feltárásában elért eredményeit, amiben a történetileg változó címerekből, akár a fémpenzokról, vagy a többféle forrásból táplálkozó barokkos ábrázolások a nagyllattartó mezővárosi parasztpolgári réteg társadalmi státusára és kézműveseinek szakmai színvonalára is következtetni engednek, természetesen az állatállomány gazdasági jelentősége mellett. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kollekció tárgyai a nagyllattartó alföldi mezővárosok, s a pásztori rend utolsó virágkorának is nyomjelzői voltak. Különösen gazdag a hajdúböszörményi, úgynevezett *Tiszai Nagy-féle* műhely és készítményeinek ismertetése, amivel már Ecsedi István is részletezően foglalkozott. A kézműves dinasztia bemutatása, az észak-alföldi és a vele érintkező tájak pásztorainak öröksége a Veres féle kollekcióban a 19. század első harmadától

mintegy 120 évet fog át. A szerző a fentmaradt példányok díszítményeiben nyomon követi a különféle motívumok változásainak folyamatát, amit a tárgyak datálása hitelesít, s ami ugyancsak rendkívül tanulságos a népművészeti kutatás számára is.

Hasonlóan az Észak-Alföldön és az érintkező területeken volt megbecsült a pásztorok kezén a Karcagon készült *Hamar-féle* csengő, aminek ismeretét Bihari-Horváth László jelentősen kitágítja a korábbi kutatáshoz képest, és használatának időrendjét is bővíti a 19. század második feléig. Hasonlóan új információkat közöl a kecskeméti, úgynevezett *koronás csengők* történetéhez, gazdagítva a csengőkről az első néprajzi leírást közreadó Szabó Kálmán adatait is. Felhívja a figyelmet arra, hogy valójában a névadó korona díszítőeleme nem minden darabnak volt jellemzője, sokkal inkább az alsó pártázatokon mintás öntvények jellemzik általánosan ezt a formát. Újszerűek a szerző megállapításai a gyári készítésű csengőkre vonatkozóan, amelyek között a szentendrei Lám testvérek 1889-ben alapított lószerszám üzemének készítményeit határozza meg. A vékonyabb testű eszközök díszítményei egészükben talán már feltárhatatlanok, de el kell fogadnunk az észrevételeit, amelyek ezt a formát a pásztorok által *misés csengő*nek nevezett típussal azonosítja, s használatukban a lehetséges szakralitásra is utal. Főként az aránylag gazdag néprajzi irodalomra alapozva összegezi a cigány rézművesek csengőöntő tevékenységének történetét, de a Veres gyűjtemény példányai alapján finomítja is azt mind a készítők csoportjaira, mind a díszítményekre vonatkozóan.

A tanulmány becses fejezetének tartom a *Csengőhasználat* címűt, aminek tartalmát etnográfiailag talán a „csengő élete” kifejezéssel körvonalazhatnánk. Ebben az eszközök beszerzésétől és jelentős cseréjétől kezdve megőrzéséig, a karbantartásáig ír, és különösen részletezően foglalkozik használatuk funkciójával. Az állattartás-pásztorokodás gazdag hagyományát állatfajonként veszi számba, és részletezően ír a csengő közlekedési jelzőeszköz szerepéről. Ebben a vonatkozásban különösen fontosnak gondolom az ünnepi fogatokban való megjelenésüket, ami a közreadott példányok reprezentációs jellegét is aláhúzza. Roppant tanulságos a csengők *szokástárgy*ként való bemutatása is, ami a gyermekek játékától a különféle ünnepek rituális zajkeltéséig (karácsony, szilveszter, szűzgulyafordítás, stb.) követi eszközünk gazdag és szerteágazó szerepét.

A kötet gerincét a szépen fényképezett – Jurás Ákos munkája – katalógus adja, ami 300 tárgy részleteiben is szemlélhető anyagát tartalmazza. A teljes tárgy képe mellett a finom apró részletek kiemelt képfelekjei is segítik az olvasó tájékozódását. Bihari-Horváth László a részletes képaláírásokban precízen megadja a díszítmények általa értelmezett olvasatát is. Az egységes szempont szerint fényképezett és szerkesztett anyag látványát kiemeli az oldalak fekete tónusában egyedül megvilágításnak látszó világosabb átmenet. A kötet egészében igényes könyvcsináló munkája. A sok különlegesen szép tárgy mellett, a figyelmemet az utolsó kettő különösen megragadta: egyik egy 1833-as datálású, nyomaiban talán sárgaréz díszítést őrző, a másik pedig egy rézzel fúttatott szív motívumot őrző *kolomp*. Mindkettő a könyv folytatására, a tárgytípus és a kutatási terület kibővítésére figyelmeztetheti a kötet szerzőjét is! Könyvét példa értékűnek gondolom abban a vonatkozásban is, hogy mennyire hasznos lehet, ha egy magángyűjtemény anyagát hozzáértő szakember adja közre. Az elmúlt évtizedek mindkettő jelentőségét megerősítették.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt (italic)* betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
  - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnev
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
  - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnev
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarástudományi Intézete.
  - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnev
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 132.

2021

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSEI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities,
Eötvös Loránd Research Network, H-1097 Budapest IX.
Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

<i>CSABA MÉSZÁROS:</i> Anthropology or ethnography (or both)	1
<i>EMESE ILYEFALVI:</i> Dilemmas of corpus construction beyond folklore anthologies: the speech act of threatening in early modern witch trials in Debrecen and in Bihar county	22
<i>ÁGNES HESZ:</i> "Please burn after reading": vernacular religion in secret police archives	45
<i>ILDIKÓ TAMÁS:</i> The first wave: The folklore of coronavirus in community media on the example of memes	67
<i>TAMÁS SZEGEDY-KLOSKA– ZSOLT SÁRI:</i> The impact of the first world war on peasant society	89
<i>TIBOR VALUCH:</i> Changes of peasant/villager consumption after the second world war	117
<i>JÓZSEF GELENCSE:</i> A poem about the decline of traditional fairs	140

Book Reviews

154